

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 216, 223, 238.

THE NRISINHA TA PANI

OF THE

ATHARVA VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA

EDITED BY

RA'NAMAAYA TARKARATNA

Professor of the Sanskrit College, Calcutta

S. G. V. N.
GAN / RAM
CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES A PRESS

1871

श्रीनृसिंहतापनीः

नाम्नमाथर्व्वणोपनिषत् ।

श्रीगङ्गाचार्य्य विरचित-भाष्य-सहिता ।

श्रीनयीयुक्त

आसियाटिक्सोसाइटी नामक-समाजानुमत्या

भक्तविद्यालयभाषासेन

तर्करूपोपाधिकेन श्रीराममयगर्भणा

प्रकाशिते परिष्कृता ।

कलिकाताख्य-सद्धानगरे

• गणपत्यन्त मुद्रिता ।

सन्त १८९८

विज्ञापनम् ।

इह खलूपनिषदः सर्वाः कानवशात् कालकदनान्तर लीन प्रायतया दुर्लभा बभूवुः, इत्यालीक्य सकललोक मौलभ्यसम्पादनाय देशहितैषिता-विद्यानुरागितादि-गुणमण्डन-भण्डिता-नामैतदेशीय-पुरातन पण्डितमण्डली-गुणगणानुसन्धायिनामस्या कलिकाताख्यराजधान्या गवर्णमैण्डसस्थापिता मामियाटिक्-^० सोसाइटि नामधेया सभामधिवसतां सभासदा मतियव्रतो मुण्ड माण्डुक्-प्रभृतयो दशोपनिषदः पूर्वमितः परिमुद्रिता, देश देशान्तरेषु प्रचारिताश्च ।

अथाथर्ववेदान्तगंताना-मवशिष्टानामुपनिषदाः संस्करणाय गुणिगण गुणग्राहिभिः सभासद्विरमोभिरहमादिष्ट, तेषामादेश परिपालयितुमहमपि समादरपरो जातः ।

ततोऽस्याः सभायाः सभासदामन्यतमेन संस्कृतविद्यानु रागिणा मानधनाप्रयायिना मित्रदशावर्तसेन श्रीलक्ष्मीराजेन्द्र-लाल-महोदयेन तासां इति अधिक पञ्चाशत् सङ्ग्रहकानामाथर्व षोपनिषदामेकैकस्या द्वि त्रि-पञ्च षट् सङ्ग्रहकान्यादर्श पुस्तकानि, भाष्यपुस्तकानि च नानास्थानतो बहुयव्रतः समाहृत्य मे समर्पितानि । तेषां कतिचिदनेन स्वभवनतः सङ्गृहीतानि, कतिचिदस्याः सभायाः पुस्तकालयात्, कतिचिद् वाराणसी मधिवसतोर्विद्यायामनुरागवती, श्रीमतीर्हरिचन्द्र शीतलप्रसाद महोदययोः सकाशात्, अपराणि च जन गण विहित बहुमानस्य

मानकरनामग्राम-निवासिनः श्रीन श्रीहितेनानमित्र-महोदयस्य
ममोपतय ।

अथ तासांमुपनिषदामन्यतमा, परमात्मतत्त्व-परिज्ञानाय
वृमिंहाकारस्य परमसुरूपस्य भक्तियदातिगवेन ध्यानादिभिरुपा-
सकानां परमात्मज्ञान-प्राप्त्युपायभूता, परब्रह्मज्ञान-प्रतिपादनादु-
न्नद्धविद्येयमिति जगति प्रयिता, ब्रह्म-मुक्ति माध्यमाधन-रूपाभि-
धेय-प्रयोजन सम्बन्धवती, वृमिंहापनी-नाम्नीयमुपनिषत् सुरा-
चार्यवर्य-योगइराचार्य-विरचितेन मह भाषेण प्रथमं मुद्रिता ।

अस्याद्यादर्ग-पुस्तकान्यद-मद्वयकानि मङ्गलितानि । तेषा-
मैकं द्वितीयञ्चामियाटिक् मीमांसि-नामक-सभामदनतः प्राप्तम् ;
तच्चाशुद्धम् । तृतीयं चतुर्थञ्च श्रौयुतहरियन्द्र-महोदयादधि-
गतम् ; तयोरेकं नवीनं शुद्धप्रायं प्रायमी भाष्यसम्मतञ्च ; अपरं
प्राचीनमपि विशुद्धि-विरहितम् । पञ्चमम् श्रौयुतराजेन्द्रतासमिव-
महोदयतः ; तदपि शुद्धप्रायम् । षष्ठञ्च नारायणभट्ट-विरचित-
टोपिका-सहितं श्रौयुतहितेनानमित्रममोपतः ; एतत्तु निषिकर-
प्रमादात्, विशुद्धादर्गं पुस्तकाभावात्, सम्यगानुचनाभावाच्चा-
शुद्धिभूविष्ठम् । अपरञ्च इयमतिप्राचीनमपि च्युताचरत्वादिभि-
रनेकैर्दोषैः कवलिततया दर्शनायोग्यत्वादुपेक्षितम् ।

माध्यम्यस्यादर्गपुस्तकानि त्रीणि मम करतन्ममायातानि ;
तेषामैकमस्याः सभायाः पुस्तकालयतः ममागतम्, तच्चाशुद्ध-
प्रायम् । अपरञ्च इयं वाराणसीतः ; तयोरेकं परिशुद्धमपि
खण्डितम् ; द्वितीयन्तु शुद्धप्रायमप्यङ्गुटाचरतया दुर्वोधम् ।

यस्य यस्य भूलपुस्तकस्य पाठान्तराण्युद्धृतानि, तस्य तस्य परि-

ज्ञानाय पूर्वनिर्देश क्रमेण क, ख, ग, घ, ङ, च, इति साङ्केतिक-
वर्णास्तत्तत्पाठ-विन्यासात् पूर्वमधिरोपिताः । भाष्यपुस्तकाना-
मध्येवमेवेति विदङ्गिर्विज्ञेयम् ।

अथ समारम्भे ऽस्या मुद्रणकार्ये श्रीमदानेन राजेन्द्रलालमित्र-
महोदयेन बह्वनुसन्धाय बह्वपनिषदां विशुद्धमेकमादर्श-पुस्तकं
नारायणभट्टविरचित-दीपिका-सहितं कस्यचित् पण्डितवरस्य
दण्डिनः सकाशादासाय लेखकेन लेखयित्वा मे सम्प्रति सम-
र्पितम् । तत्तास्या नृसिंह-तापनीयोपनिषदः पूर्वभागस्यान्ते-
लिखिता पुस्तकान्तरेष्वदृष्टा, षट्चक्रोपनिषदास्या काचिदुप-
निषत् समालोकिता ; सा चैतद्विद्योपासकानां पङ्कजन्यास सिद्धये
समुपयोगिनौति विज्ञाय विज्ञजनगण परिदर्शनाय अन्यशेषे मह
दीपिकया मया प्रकाशिता ।

अस्यायादर्शचयमसुदर्शमपि प्रभूतं प्रयासमुरौकृत्य सम्यगा-
लोच्य च मया मन्दधिया ये ये पाठाः समीचीनतयावधृताः, भाष्य-
सम्प्रताय, तान् सर्वान् मूले, तदितरांश्च सङ्गतानसङ्गतानपि
तदधीभागे निवेज्य यथामति परिशीलितेयमुपनिषदिति ।

वङ्गाङ्गोत्तर-वाजीन्द-सन्धिते शकवत्सरे ।

भौराखिनस्य वाहाहे दिवसे मुद्रयाङ्किता ॥

तर्करद्रोपाधिकेन श्रीराममय-शर्म्मा ।

नृसिंहतापनीयैषा शोधितोपनिषन्धयां ॥

वर्णसयार्थतोऽशुद्धिर्यदि काचित् प्रदृश्यते ।

तदा मामनुगृह्यासी गुणगृह्यैर्विशोधिताम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	५	मुवान्	मुवाना
८	१८	मादृशमिति	मादृशमिति
८	१०	पुस्तकेष्वदृष्टतया	पुस्तकेष्वदृष्टतया
१०	११	अनुष्टुप	अनुष्टुप
११	१०	मव	मवे
१२	१२	दैवत	दैवत
१६	१८	श्रवणे	श्रवणे
१८	१४	॥१॥	॥१॥॥॥
१०	०	नृकेष्वरिष्व	नृकेष्वरिष्व
१०	९	इयतमोलस	गोऽमृतमलस
१८	४	विष्णु	पिप्पु
१०	१२	रूपद्विष्टवान्	रूपद्विष्टवान्
११	१०	रङ्गजीभ्यां	रङ्गजीभ्यां
१२	१६	रूपामकस्य	रूपामकस्य
१४	९	रूपामका	रूपामका
१५	८	द्वितीय	द्वितीय
१६	१६	सम्भा	सम्भा
१६	११	साकृन्	साकृन्
१७	९	बीजोवारक ...	बीजोवारक
१८	८	महिषा ...	समहिषा
१८	९	४ नय	४ नय
१०	९	नय	नय
११	९	नय	नय
१	१९	नामाद्	नामाद्

पृठाया'	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	१०	ममिहे	मृमिहे
४७	८	रङ्गे	रङ्गे
"	१५	मत्यमृत्यमिति	मृत्युमृत्युमिति,
६०	८	मिथ	मिथ
६६	१४	इषम ई	इष म ईम्
"	१५	हे ई	व ई
६७	९	मवथा	मर्वथा
	१४	मनीया	मृनीया
७०	९	मिकास्तातोत	मृिकास्तातोत
७१	७	विष्यष्ट	विस्मष्ट
७४	७	विराड	विराड
७८	९	दक्षिणेऽक्षिणि	दक्षिणऽक्षणि
"	१८	इत्याद्यपपन्न	इत्याद्युपपन्न
८९	८	इत्तमेव	इत्थमेव
८४	१०	मज्जनखाद्य	मज्जनखाद्य
८५	११	मन्त्र	मन्त्रै
८७	४	मैलोक्य	मैलोक्य
"	७	मृत्य	मृत्यु
८८	५	ममिह	मृमिह
९९	१८	मविन्दक	मविन्दुक
"	२०	मविन्दका	मविन्दुका
९४	१८	मविन्दके	मविन्दुके
९६	९	नामथो मध्या	नामथोऽमध्या
९८	७	यत्ताहुष्टभा	यत्ताहुष्टभा
१००	२१	सोमपत्तो	सोमपूतो
१०१	२०	निर्वर्त्ता	निर्वर्त्ता
१०२	९	दपास्य	दपास्य

पृष्ठायाः	पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	११	मातुष्टभ	मातुष्टभ
१०२	६	ध्व	ध्व
१०६	१४	तत्समम्	तत्समम्
११०	१०	नमस्कर्म	नमस्कर्म
१११	८	पर्यवसायिना	पर्यवसायिनी
"	११	परादानम्	परादानम्
११५	९	छुकार	छुकार
११६	१४	शोतृणां	शोतृणां
११७	१६	दशाक्षनावधि	दशाक्षनावधि
११८	११	चतुष्टय	चतुष्टय
११९	१४	दुपलब्धे	दुपलब्धे
"	१७	बोधकत्व	बोधकत्व
१२०	१६	वाचक	वाचक
१२१	१६	तद्यव	तद्यव
१२४	१८	स्वप्न	स्वप्न
१२५	१८	कथमवगम्यते	कथमवगम्यते
१२६	८	सूत्रप्रज्ञ	सूत्रप्रज्ञ
१२९	१०	शुष्ट	शुष्ट
१३२	१७	इद	इद
१३४	६	भाष्यजातस	भाष्यजातस
१३६	४	स्पर्श	स्पर्श
१३८	८	प्रपञ्चोपशम	प्रपञ्चोपशम
१४१	१०	मर्त्यबोपलब्धि	मर्त्यबोपलब्धि
"	१६	आदर्शरूप	आदर्शरूप
१४२	१३	सर्वविद्याम सन्नाय	सर्वविद्याम सन्नाय
"	१६	अती	अत
१४६	१४	इत्यनर	इत्यनर

पृष्ठाया	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४४	१४	अशुद्धम् गर्भायैष्टाभत	अशुद्धम् गर्भायैष्टोभयत
१४५	१८	स्यल	स्यल
१४६	१९	रघुदेव	रघुदेव
	१८	अचरस्याह	अचरस्याह
१४८	१४	ऽशुभेतिभू	ऽशुभेति
१४९	९	सङ्घ	सङ्घ
'	१४	शान्तोत	शान्तोत
१५१	०	निघयकर्व	निघयकर्व
'	१९	मुषाया	मुषाया
	१९	भवेदित्यय	भवेदित्यय
१५३	१९	विराड् कर्णो	विराड् कर्णो
१५४	१४	विराड् कर्णो	विराड् कर्णो
	१८	य	य
'	२०	विराड् कर्णो	विराड् कर्णो
१५८	१६	सहारकर्ण	सहारकर्ण
१६०	१९	नम	नम
	१९	विभूष	विभूष
१६१	१९	ब्रह्मन	ब्रह्मन
१६२	८	सोऽहम्	सोऽहम्
	१९	नामासि	नामासि
१६५	१६	नवकम्	नवकम्
'	१२	मुद्गम्	मुद्गम्
१६६	९	मुद्गम्	मुद्गम्
१६७	२१	नञ्ज	नञ्ज
	२२	मूर्धकमध्य	मूर्धकमध्य
१७०	१४	परमशराभिप्राय	परमशराय आभिप्राय

पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८	८	एष एवाहमित्यन्त	एष एवाहमित्यन्त
	१३	पूर्वञ्च	पूर्वञ्च
१८१	४	नमस्कारमन्त्रे	नमस्कारमन्त्रे
१८४	१७	ऽतुष्टम	ऽतुष्टम
१८५	१३	ज्ञानसम	ज्ञानसमय
१८६	२१	सर्वस्यापि	सर्वस्यापि
१८१	९	प्रकाश	प्रकाश
८८	१५	एतद्वि	एतद्वि
८	१७	शक्यम	शक्यम
	२०	सधार	सधार
१८१	१०	मुनितीर्थवो	मुनितीर्थवो
१८८	९	पिशच	पिशच
१०१	१६	निष्ठाद्यत्यर्थ	निष्ठाद्येत्यर्थ
१०३	५	दुद्दृष्ट्वा	दुद्दृष्ट्वा
८	६	दुद्धान्तकला	दुद्धान्तकला
१०६	८	स्वरूपमाह	स्वरूपमाह
११६	६	प्रोतय	प्रोतय
८	११	सर्व	सर्व
२१७	९	व्यापक	व्यापकत्व
८	१०	धर्म	धर्म
११२	३	अनुज्ञान व्यापाररूपा	अनुज्ञाने व्यापाररूपा,
११४	१४	क्षुपलब्धा	क्षुपलब्धा
११५	९	वृत्ति	वृत्ति
	८	कर्म	कर्म
११९	७	अद्वयवृत्ति	अद्वयवृत्ति
१२३	८	माया भक्त	माया भक्त
१२७	१	प्रज्ञानयन	प्रज्ञानयन

पृष्ठायाः	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८ ...	१० ..	असदन्यदेव ...	असदन्यदेव
१५१ ...	७ .	मदा आत्मीय ..	मदात्मीय
“ ..	११ ..	प्रत्यगात्मनो ...	प्रत्यगात्मनो-
१४३ ...	११ ...	हृत्प्रेवात्मन	हृत्प्रेवात्मन
१४६ ..	११ ...	ब्रह्मेव ...	ब्रह्मेव
१४९ ..	११ ...	भवतीत्याह ..	भवतीत्याह
१५३	७ ..	आत्मन ...	आत्मन
“ ...	१६ ..	वक्तुं .	वक्तुं
“	१७ ...	मभेतस्य ..	मभेतस्य
“ ...	“ ..	शब्दतेति ..	शब्दतेति
१५४ ' ...	६ ...	अपमित्याह .	अपमित्याह

द्वितीयः ।

—०००—

विषयः	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
अनुशासनाधिकारान्यायानोऽदिकल्पन कथनम्	११३	१
अनुष्टुभ मन्तराजस्य शक्तिशालु कथाभाति	१४	११
अनुष्टुभ मन्तराजस्य शक्तिवीजजिज्ञासा	१४	८
अनुष्टुभ मन्तराजस्योद्गमजिज्ञासा	१८	१०
अनुष्टुभ मन्तराजस्य मुरीयाक ज्ञानम्	११८	११
अनुष्टुभ एकादशपदस्य कथनम्	४०	१५
अनुष्टुभ प्रायश्चादिकथनम्	१०	११
अथर्व चरम्य मिशरीरकथनम्	१११	१
अथर्वचक्रादिकथनम्	८१	११
अथर्वदास्य कथनम्	११	०
आत्मज्ञानवता दशाना समारभयामासकथनम्	१५१	१०
आत्मनश्चतुर्भूतिरूपस्य प्रथम पूजा प्रकारः	१४५	१
आत्मपूजाप्रकरणम्	१४८	०
आत्मनः सच्चिदानन्द पूजाक्रमप्रतिपादनपुकारः	१४९	१४
आत्मनः सुख दुःखाद्यभावस्य परमात्मनस्य च कथनम्	१४५	१५
आत्मनोऽज्ञातत्वाज्ञातत्वधर्माभाव प्रतिपादनम्	१५१	१
आत्मनोऽनुशास्यत्व धर्माभावनम्	१५१	११
आत्मनोऽज्ञातत्वधर्माभावनम्	१४१	१४
आत्मनोऽज्ञातत्वकथनम्	१४०	११
असमाना सर्वकर्मत्यागान परतुराधिव्यस्तान प्रकाशकथनम्	१८८	१
उदयमात्रमासज्ञाने फलकथनम्	१०	१०

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्तौ
उकारपदार्थकथनम् ...	१८६	१
उपनिषद्भिर्ब्रह्मज्ञान प्रतिपादनम् ...	१४०	१०
उपामकस्य रहायुषं च फलवाप्ति कथनम् ...	१८	१४
उपामकस्य प्रत्यगात्मप्रतिपत्तिफल कथनम् ..	१८४	११
उपामास्य स्वरूपनिर्देशः ...	७८	१
उपागमप्राप्तिशुद्धान्त-करणस्य साक्षात्तुरीय-		
तुरीयोपदेशप्रकारः ...	११४	११
उपागमना-क्रमनिर्देशः ...	१४७	८
श्रोत्रारूपस्य ब्रह्मन् चतुष्पदत्वादि निर्देशः	७१	११
श्रोत्रारविज्ञापने पुत्रापतेद्वारम् ...	११२	११
श्रोत्रारस्य स्वरूपमिर्णयः .	१४८	११
श्रोत्रारस्य स्वरूपं ज्ञातुं फलोक्तिः ...	१४८	११
श्रोत्रारोपान्न प्रतिपत्तिकथनम् ...	१३१	१
क्षणद्वौ चक्रस्य धारककथनम् ..	८८	६
गुणयोग निधि ..	११८	४
गुरुवे दक्षिणादान कथनम् ..	८८	८
चतुर्थं धामोद्धारः .	१८	१
अगन् कारणस्य ब्रह्मस्य आत्मन्यप्रतिपादनम् . . .	१४२	११
आयदादिवये रत्नरेतर व्यभिचारस्य
तुरीये सर्वव्यभिचारस्य च साधनम् ...	१२८	६
कौयेशभेदमूलाया अविद्यायाः
चैवितामुष्मेयत्वादि धृदर्शनम् ..	१४२	११
अज्ञानं पदव्याख्यानम् .	४८	८
तुरीयपादस्यैतत् रूप-कारणसमहार कथनम् .	११४	७
तुरीयात्मनस्तुरीय प्रसवेनैक-प्रतिपादनम्	१३७	१८
तृतीयसामोद्धारः .	२४	५
रहात्मनो देवान् प्रति पुत्रापते पुनः पुत्रः	१४१	१८

विषयः	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
देवपूजे पूजापतेरुत्तरदानस	१४	०
देवानां पूजापते राक्षसमर्षणस	१५२	१८
देवानां भावज्ञानाय पूजापतेपूज	१५४	१५
देवानां साक्षादर्थन कथनस	१५२	१९
देवानां मोक्षार्थपरिज्ञानपूज	११०	९
दाविशतस्य सन्त पाठस्य फलकथनस	८८	१
दाविशतस्य स्वसम्पत्त्यामुपलब्ध	८५	१४
ब्रह्महत्यास्य अतिरक्तकथनस	१३०	०
ध्यानादिभिरन्यदेवानां प्रज्ञ	१९	९
नमामि परार्थकथनस	४८	१९
मरिचिदस्य सन्तस्य दानप्रदानस्य फलकथनस	४२	५
मृषिद्वयस्य	८४	१२
मृषिद्वयस्य पुत्रपापकथनस	८४	१४
मृषिद्वयस्य द्वादश्यादिनिर्देश	११	१०
मृषिद्वयस्य द्वादश्यादिनिर्देश	४९	८
मृषिद्वयस्य विद्यायां नित्यमनुष्ठान		
जपे वा पातकोत्तरकथनस	१०२	१४
मृषिद्वयस्य सन्तकथनस	१२	१८
पण्डितानामेव प्रज्ञास्यैकप्रतिपत्ति	१५०	११
पद्मोद्धारकथनस	२०	१०
परमात्मनश्चतुष्पादस्य चतुरङ्गकथनस	१२६	९
परमेष्ठिनस्य कथनस्याध्यानस	१६	१४
पुनरपि देवानां पूजापतेयप्रज्ञोत्तर	१५६	११
पुरश्चर्यान्तर्गतप्रश्नप्रश्नान्तेपाठनस	४५	११
पूजान्तरे लिङ्गानामेकैककथनस	१६०	२०
प्रकारान्तरेण भाषायादमित्यनस	१४४	१०
प्रकारान्तरेण प्रश्नस्य सर्वाङ्गकथनप्रतिपादनपूजा	१११	१

विषयः	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
प्रजापतिना दत्तयो मन्त्रदान	३२	१
प्रजापतरुद्रुचदर्शनम्	८	१०
प्रजापतेरुतपतिकथनम्	९	०
पुरुषस्य मायाचतुष्टयेनातुष्टुम ऋद्		
चतुष्टयं त्रिवक्त्रं प्रकार	१४४	१
पुरुषस्य चतुष्टु रक्तभासस्य तैमासातुष्टुभ्यामस्य		
पददर्शनम्	१८१	८
पुरुषेन ब्रह्मात्मनोर्वा निश्चायकप्रतिपत्ति		
प्रकारं कथनम्	१०२	१
मुनीदनाभिमतं प्रकथयित्वा प्रतिपत्ति प्रकार		
कथनम्	११६	६
पुरुषेन ब्रह्मात्मनोरेकमभिपद्य तथा प्रतिपादनम्	१४८	११
प्रत्यक्षमनोसम आदि रचितत्वप्रतिपादनम्	१११	१४
प्रद्योतरपूर्वकमुपपदार्थकथनम्	५०	१४
प्रद्योतरपूर्वकवीरपदार्थकथनम्	४४	१
प्राप्तमकारयोरेकप्रतिपादनम्	१९२	१४
ब्रह्मणोऽङ्गत्वं नियमं ग्राहत्वादि प्रतिपादनम्	१४०	१०
ब्रह्मविष्णु रुद्राणां त्रिमूर्त्यां त्रिविधज्ञानाच्च योग		
प्रकारकम्	१९६	८
ब्रह्मात्मिकस्य स्वातन्त्र्येन द्रष्टीकरणम्	११०	१०
भद्रपदव्याख्या	४६	४
भद्रपदार्थकथनम्	४४	१४
मकारपदार्थकथनम्	१८८	१
महासाधारणम्	१	१
मन्त्रसंध्यमयोगुपयोग रुद्रारयोग प्रकारकम्	१६८	४
मन्त्ररागस्य नित्यानुष्ठानं चत्वारोपच		
फलकथनम्	१०४	०

विषय	पृष्ठाया	पङ्क्तौ
मन्तराजस्यानुष्ठानस्य आदिममनफलम्	१०६	१०
मन्तराजस्य नित्यानुष्ठानस्य भूतलोकादिमयकथनम्	१०७	१८
मन्तराजस्य नित्यानुष्ठानस्य आगमफलकथनम्	१०८	१४
मन्तराजस्य नित्यानुष्ठानस्य वेदाध्ययनफलम्	१०९	६
मन्तराजस्यानुष्ठानस्य सर्वोत्तमफलम्	१०९	१
मन्तराजस्यानुष्ठानस्य परमसामान्यफलकथनम्	१०९	६
मन्तराजस्यानुष्ठानस्य विष्णु मायुष्यफलम्	१०७	१९
मन्तराजस्यानुष्ठानस्य फलजिज्ञासा	१००	१७
मन्त्रमध्यमोक्तमात्रिकारिभदन स्वप्रातिपत्ति		
साधनभद्रपूकारकथनारम्भ	१०४	८
मन्त्राचक्रनाम्न्यदावधरविम्यामकथनम्	८५	४
मन्त्राचक्रपरिष्ठातु फलकथनम्	८८	७
मन्त्राचक्रस्य परिष्कारक दत्तनामकथनम्	८४	१९
मन्त्राचक्रस्य स्वरूप जिज्ञासा	८०	४
मन्त्राचक्रस्य स्वरूपकथनम्	८०	९
मन्त्रालोक्योपारम्भानु फलकथनम्	८२	१०
मन्त्राविष्णुपदार्थकथनम्	४५	८
मन्त्रोपनिषच्छब्दार्थ	२९	८
मन्त्रोपनिषद्द्विष्ट फल कथनम्	२०	९
मायामयवृष्टिकथनस्य प्रयोजनकारणम्		
मन्त्राचक्रस्य स साधनम्	९३६	८
भूतमन्त्रस्य भादाद्यरमह व्यावर्तय	९६	१८
वृत्त्युत्पत्त्युपद्वयव्याख्या	४७	११
यत्र कुत्रचित् सास्त्रोद्दान नपेध	१६	१८
स्तिष्ठयोगविधि	१६६	८
वाक् प्रश्नादिम स्याद्धारणफलकथनम्	९८	२९
वाङ्मात्रयोद्धारणोक्तम् मिद्वि कथनम्	११८	११

विषय	पृष्ठाया	पङ्क्ती
विराड् द्विरण्यग्रभयोरोहारात्मकता		
प्रतिपादनम्	११७	४
विराडात्मनश्चतुरात्मना अकारणैश्चप्रतिपादनम्	११९	११
विशेषेण परमेष्ठरस्य चतुर्वायङ्मकीभनम्	१६	८
मौजाचर निर्णय	१७	६
भविदात्मनोरथवहार्थात्ममात्मकयनम्	१४८	१८
महात्मनो विष्णुादिकपक्ष विष्णुादिभूमीनां		
भृष्टादिकर्तृस्थ च कथनम्	१४०	१९
मयंजगन्मूलाध्यासप्रतिपादनामन्तर तत्कार्यभूत		
जीवेश्वराद्यध्यासदर्शनम्	१२८	११
सर्वतोमुखपदार्थकथनम्	१०	१०
भास्वि नास्यान्वयव्यतिरेककथनम्	१२१	१
भामगानां वल्ल मुच स्वरनिर्णय	१८	१९
भामदाने भामनिर्देश	१६	१८
भामाङ्गमहासुक्तीविद्याकथनम्	८२	१०
भामाङ्गविद आधुरादिप्राप्ति	१४	१०
भामाङ्गविदोऽष्टतलप्राप्ति	१४	९
भामोद्धार मूलमन्त्राचराणां सम्बन्ध		
कौत्तनम्	१६	१४
भामो द्वितीयोद्धार अचराणां स्वरसम्बन्ध	१०	१४
भामो दर्शनमल दर्शनमलवर्णनम्	१८	१९
भामो विश्ववष्टृत्वकथनम्	२७	९
भावित्वोविद्याकथनम्	८०	१८
भावित्वचरचङ्का	८०	१०
भावित्वप्राप्त फलम्	८१	९
भावित्वदिज्ञाने क्षीणमूढयोर्निरकप्राप्ति	१४	१२
भावित्वप्राप्तकस्य फलम्	८०	२२

विषयः	पृष्ठायाः	पङ्क्ती
छष्टिकथनम्	१०	८
छष्टे प्राक् पूजापतेक्षपश्चरत्नम्	८	१
स्तुतिमन्त्रादिपूर्वकं स्तुतिपत्रिकथनम्	१०१	८
स्तुतिमन्त्रजिज्ञासा	८५	११
स्त्री शूद्रयोः सावित्र्यादिदाननिषेध	१४	१२
स्त्री स्त्रियोः स्तुतिपत्रादि हाने काश्चार्कह्य		
मरकप्रार्थि	१४	१०
क्षिरण्यगर्भस्य सर्वाष्टमानित्ववदस्यजीवानामपि		
सर्वाष्टमानित्वस्य छष्टादेर्भिष्यात्वस्य च कथनम्	१२४	१८
क्षिरण्यगर्भस्योक्तादेर्भैक्षपूतिभादन	१२२	८
ब्रह्मदीर्घादिसम्बलमन्त्रेहनिर्वाच्यं		
मुद्राहरणम्	६६	८

ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ।

नृसिंहपूर्वतापन्याम्

प्रथमोपनिषद् ।

प्रथमः खण्डः ।

—०००००००००—

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः^{*} भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

यस्मान्नीपनिषत् स्याता तपनं तं विधिं शुभम् ।
प्रणम्योपासनागर्भां तद्दर्श्याभ्यां यदवारभे ॥ १ ॥
आनुष्टुभात् सामराजाचारसिंहादिद् जगत् ।
जातं यस्मिन् स्थितं लीनं नमस्तस्मै त्रिगलये ॥ २ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति मन्त्रान्तर्गतभद्रपदव्याख्यानं
परानुचमादितः गान्तो पठन्नन्याभ्यः श्रोत आर्त्त-पौराणिक कल्प-
प्रतिपादिताभ्यः साधारणविद्याभ्य इव सुभद्रेति दर्शयति ।
'भद्रं' कल्याणम्, 'कर्णेभिः' इति च्छान्दसम्, कर्णैः 'शृणुयाम'
शृणुमः । 'देवाः' मन्त्रो^१ यद्यं 'भद्रं' कल्याणं पश्येम, 'अक्षभिः'
चक्षुभिः, 'यजत्राः' यजनशीलाः, 'स्थिरैरङ्गैः' हृदयाद्यैः मासाङ्गैः

* देवा श्रोतवन्तः सन्तः, यदा ते दश ब्रह्मदिवः इति वाराणशो वाक्यम् ।

प्रणव-सावित्र-यजुर्लक्ष्मी-नृसिंहगायत्रीरूपैः मूलमन्त्राद्ब्रह्मव्याख्यान-
परैः, 'तनूभिः' स्तुतिमन्त्रैः "यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यद्य
ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः" इत्याद्यैः, तुष्ट्वांस इति स्तुतिसाधनत्वेनो-
क्तत्वात् तनूशब्देन मन्त्रा गृह्यन्ते, तथा अङ्गशब्देन च ।
'तुष्ट्वांसः' स्तुवानाः स्तुतिं कुर्वाणाः, 'अथेम' विगतरोगं विविधै-
हिकामुष्मिक-सुखभोगक्षममशेषं प्राप्नुयाम । 'आयुः' इति प्रत्येकं
सम्बध्यते । 'यदेषहितं' देवस्तापनीयोक्तविद्ययोपास्यः तत्तदव-
सरोचितकारणे बुद्ध्या शिष्यन् हितमाचरति यस्मिन्नायुषि तथोक्त-
मायुर्वर्धयेति सम्बन्धः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥२॥

ओं शान्तिः, ओं शान्तिः, ओं शान्तिः ।

स्वस्ति न इत्यत्र स्वस्तिपदानां चतुर्णामपीनरुत्वं यास्कवचना-
द्यथामहत्त्वां स्वस्तीत्यविनाशनामेत्यादि, 'स्वस्ति' इत्यविनाश-
मायुः, 'नः' अस्मभ्यमिन्द्रो दधातु । कीदृक् 'वृद्धश्रवाः' वृद्धात्
वृद्धस्यतेः सद्बिद्याश्रवणं यस्य स तथोक्तः* । दधातु 'स्वस्ति'
इत्याभिमुख्यमुपासनायां नोऽस्मभ्यं पूषा, 'विश्ववेदाः' विश्वानि
वेदांसि यस्य स तथोक्तः । अथवा सर्वे वेदा उपासनायामाभि-

* हेतस्त नृसिंहशक्तिरिति शक्तिं सद्बुद्धिर्निराकारा नराश्रयेण कृता ।

† एवं च न कोर्णिर्यस्य, वृद्धात् वृद्धस्यते नरोऽध्ययनं यस्येति वा इति नारायणी
व्याख्या ।

मुखं दधतु* । 'स्वस्ति' पूजार्हं तो नोऽस्मभ्य 'तास्यो' देवभक्तो गुरुमान् 'अरिष्टनेमि' अहिंसितवज्रो दधातु । 'स्वस्ति' शोभन नोऽस्मभ्य दधातु बृहस्पतिरित्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे अस्मच्छब्दो वीप्सया धृत्यमाणायां विद्यायामादर दर्शयति । ओं शान्ति, ओं शान्ति, ओ शान्ति, विधा तु विघ्नोपशान्तिर्वक्ष्यमाणविद्या मुद्राने ।

ओम् आपो ह वा इदमासन् सलिलमेव स प्रजापति-
रेक पुष्करपर्णे समभवत्, तस्यान्तर्मनसि कामः सम
वर्त्ततेदं ह्यजेयमिति ।

आपो ह वा इदमासमित्याद्या तदेतन्निष्कामस्य भवतीत्यन्ता तापनीयोपनिषत् श्रोत्रसिंहाकारब्रह्मविषया सती निराकारब्रह्म प्रतिपद्युपायभूता । अतएव पृथक् सप्तधाभिधेय प्रयोजनानि न वक्तव्यानि । यान्येव तूपनिषत् सप्तधाभिधेय प्रयोजनानि तान्येवोपनिषद्गादिख्यासुना भङ्घ्येयतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनसाधनाभिधेयज्ञकत्वेनाभिधेयसम्बन्ध शान्त परमार्थेण प्रयोजनवत् । किं पुनः प्रयोजनम् इत्युच्यते । रोगार्त्तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता दुःखान्तरकस्यात्मनो हेतुप्रपञ्चस्योपगमे स्वस्थता अद्वैत भाव प्रयोजनम् । हेतुप्रपञ्चस्य च अविद्यावृत्तत्वाद्विद्या तदुपगम स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायाऽस्यारम्भः । "यत्र हि हेतुमिव यत्र चान्यदिदं स्यात्तथान्योऽन्यत् पश्येद्विजानीयात्, यत्र

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येद्विजानीयात्” इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदस्यामुपनिषदि इदं परामृश्यते, किं यावद्देयं विद्याभेदः, आहोस्विदन्योऽन्य-विशेषण-विशेष्यभाव-विशिष्टस्य च वेद्यस्यैक्याद्विद्यैक्यमिति । तत्र किं नः प्रतिभाति विद्याभेद इति । तथा हि । प्रथमोपनिषदि लोक-साङ्ग-साम-शङ्ख-सामग्र्यादि-सामान्तर्गतस्वरविशेष-चीरोदार्षवशाधि-नृकेसरि-शङ्खर-मञ्चिदानन्द-भयानामन्योऽन्यविशेषण-विशेष्यभाव-रहितानां वेद्यानां श्रवणात्, तथा प्रथवानुष्टुबङ्गपद-पादार्थशक्ति-शक्तिबीज-निर्गम्यः, सामाङ्गमन्त्रचतुष्टयानां वेद्यानां द्वितीय-तृतीय-चतुर्थोप-निषत्सु यथासङ्गं श्रवणात् अन्योपनिषदि महाचक्रविद्या श्रूयते ।

ननु अन्योऽन्यविशेषण-विशेष्यभाव-रहितानामप्यङ्गाङ्गिभावो भवतु । नेति श्रुमः । “फलवत्तन्निधायफलं तदङ्गम्” इति न्याय-वैपस्यात् । तथा हि । लोकादितत्तद्देवानां फलसम्बन्धेन “यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति” इत्यसक्तच्छ्रवणात् । ननु लोकादीनामन्योऽन्य-विशेषण-विशेष्यभाव-रहितानामपि नृसिंहाकारव्रज्ज्ज्ञाणा सह विशेष-ण-विशेष्यभावमभ्ययात् । तथा हि । “सर्वान् लोकान् सर्पान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्युद्गृण्यते” इत्यादि पदव्याख्याने सर्वेषां वेद्यानां तत्सम्बन्धश्रवणात्, अतो विशिष्टस्य वेद्यस्यैक्या-द्विद्यैक्यमिति । अत्रोच्यते । सचं श्रूयते सम्बन्धः, तथाप्यर्थ-वादत्वात् न विवक्षते, अर्थवादय विध्यश्रवणात्, उद्गृह्णाति विरमति व्याप्नोति ज्वनति पश्यति पलायन्ते ददाति मारयति नमन्तीत्येवं यत्तमान्ताग्देशाच्च । न च वा ३म्. ३ धत्ताम्. १ दोहारे “तस्य ह वा उपं प्रदमं स्थानं जानीयात्” इतिविधिः श्रूयत इति यतस्तातः

प्रागपि “प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवति” इतिविधिवत्तात् प्रणवा-
 चरमियणेन मूलमन्त्राचरव्यत्ययात् तत्तत्पदाज्ञाने प्राप्ते तत्तत्
 पदपरिमाणज्ञापनार्थं विधिरूपक्षीणः सन् न तत्पदार्थानां श्री-
 नृसिंहब्रह्मणा सह सम्बन्धं विधातुं शक्नोति । अतो यावदेवं
 विद्याभिदे इत्येव प्राप्तम्, एवं प्राप्तेर्ब्रूमः । सत्यम् । पृथिव्यादि-
 लोकानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावो नावगम्यते, प्रत्युत प्रत्ये-
 कश्च देवता श्रूयते जानीयादिति, तथापि नृसिंहब्रह्मणा सह
 सम्बन्धस्तत्र तत्र श्रूयमाणः केन निवारयितुं शक्यते । तथा हि ।
 ‘स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यदित्यादौ “तेभ्य एतं
 मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रायच्छत्, य एतं मन्त्रराजं नार-
 सिंहमानुष्टुभं प्रतिवृत्तोयात्” इत्यादि, मध्ये पुनश्च “आनुष्टुभस्य
 मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान् नो ब्रूहि” इति, “मन्त्रराजं
 नारसिंहमानुष्टुभं भवति” इत्येवं मध्ये यावयित्वा, अन्ते, “अथ
 एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधोते” इत्यसकृदन्यस्यादि-
 मध्यावसानेषु नृसिंहब्रह्मसम्बन्धित्वेन सङ्कीर्तनाद्विद्याया ऐक्यमिति
 निश्चितेन तत्सम्बन्धित्वेन यथायोग्यतया तदन्तर्गतपदजातं साम-
 सम्बन्धिसमस्तं यथायोग्यतया वर्णनीयम् । अपिचान्योपनिषदि
 कलकथनावसरे लक्षां श्रीनृसिंहब्रह्मविद्यामभिधाय “य एतं मन्त्र-
 राजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधोते” इत्येतन्मन्त्रनारसिंहानुष्टुभ-
 गदानां लक्ष्मन्नृसिंहब्रह्मविद्यामभिधायकत्वेन “नियितानामसकृ-
 द्भुतानामेयादौ “एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत्” इति
 अगणात् तदन्तरालवर्तिरदजातं नृसिंहब्रह्मविद्यासम्बन्धमिति
 नियीयते । तत्सम्बन्धय तत्तत्पदव्याख्यानावसरे अष्ट एव प्रदर्श-

यिष्यते । अपिच, वाक्यान्वयादिति न्यायेन सर्वमेवेदं प्रकरणं
 नृसिंहब्रह्मविद्याप्रकरणमिति गम्यते । अथ यदुक्तं पदव्याख्याने,
 वाक्यानां नृसिंह-ब्रह्मविद्या-सम्बन्ध-समर्पकाणां विधियवणादुक्त-
 मानापदेशाच्चार्थवादत्वमिति, तदयुक्तम्, अधस्तात्पदोद्गारे, “तस्य
 ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयात्” इतिविधिः स्पष्ट एव श्रूयते । तत्र च
 विधौ तच्छब्देन साङ्गस्य मूलमन्त्रस्य परामर्शादङ्गानाञ्च द्वैविध्या-
 मूलमन्त्राङ्गमन्त्राणां सामाङ्गमन्त्राणां यथायोग्यतया व्याख्यान-
 व्याख्येयभावेनावस्थितत्वात् कृत्स्नैव नृसिंह-ब्रह्मविद्यावगम्यते ।
 स च विधिरनुपपन्नन्यायेन सर्वपदसम्बन्धः स्पष्ट इति । ननु तत्रा-
 म्युक्तं पदज्ञानार्थं तदिति । तत्र । “प्राक् प्रत्यक्षरमुभयत ओद्गारी
 भवति” इति वाक्यादर्थाज्ञानेन पदाज्ञाने प्राप्ते तत्पुरुःसरमेव पद-
 ज्ञानमिति । नन्वेवं तच्छेषत्वेनोपरिष्ठादर्थकथनमनुपपन्नम्, नानुप-
 पन्नम्, उपरिष्ठादि कस्मादुच्यते, कस्मादुच्यत इति, अर्थपुरुःसरमेव
 पदं स्पृष्ट्वा अर्थमुपसंहरति तस्मादिदमुच्यते तस्मादिदमुच्यते,
 अतोऽवगम्यते प्रागप्यर्थज्ञानपुरुःसरमेव पदज्ञानमिति, अतः सर्व-
 पदसम्बन्धि-विधियवणं स्पष्टमिति । किञ्च सर्वेषां पदानामर्थ-
 माश्रयाव्य, अन्ते, य एवं वेदेति विधियवणात् वेदेति वर्त्तमानत्वात्
 कथं विधिरिति चेत्, न, वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायात्, न एवं
 वेदेति, यः ‘एवं’प्राक्तनमर्थजातं योनृसिंहब्रह्मसम्बन्धं ‘वेद’ उपास्ते ।
 उपनिषदि साकारब्रह्मविद्याप्रकरणे पठितानां वेदोपासनाज्ञान-
 ध्यानपदानामुपासनार्थत्वेन निर्णीतत्वात्, अतो नायमर्थवाद इति ।
 अतः पञ्चसूपनिषत्सु न यावदेद्यं विद्याभेद इति सिद्धम् ।

आपो ह वा इदमासन्नित्वादिना योनृसिंह ब्रह्मविद्या-प्रकरण-

माध्यायिकापूर्वमवतारयतीयमुपनिषत् । तत्र तावत्प्रथमोप-
निषदि सामन्वित्वेन पृथिव्यन्तरिक्ष-दुर्ग-वज्र-वेद-साङ्गसामाग्नि-
सूर्य-चन्द्र-वज्रादिदेवानां सामोहारपूर्वकं क्षीरोदार्ण्यशायिनुप-
विष्टे वा गेयभोगमस्तकपरिहृत्ते (१) नृकेसरिणि योगारूढे वरदा-
भयहस्ते चिनेत्रे शङ्करे पिनाकहस्ते सच्चिदानन्दमये ब्रह्मविषत्ते
उपासते (२) । तस्मिन्नेव द्वितीयोपनिषदि प्रणयोपामनापूर्वक-साम-
रहितानुष्टुभ्यन्त-पञ्चाङ्गपदोहारपूर्वक-पदव्याख्याकथन-गुणविशि-
ष्टोपामनम् । तस्मिन्नेव तृतीयोपनिषदि सामान्वित्वेन मूलमन्त्र-
सम्बन्धित्वेन च शक्तियोजकथनं तद्विषयम् । तस्मिन्नेव चतुर्थोप-
निषदि मूलमन्त्राङ्गमन्त्र-मामाङ्गमन्त्रैः प्रथमेन हृदयं सावित्रेण
शिरो महासक्त्रा गिरिं व्याप्याय नृसिंहगायत्र्या कवचं
व्याचष्टे । महाचक्रे द्वात्रिंशद्गूढदेवतोद्देशपूर्वक-पुरस्करण-
मन्त्राय । पञ्चमोपनिषदि मन्त्रवर्णभ्यो द्वात्रिंशद्गूढान् महाचक्रे
विन्यस्य तत्स्वरूपकथनेनास्त्वमन्त्रं व्याख्यातः ।

श्रीनृसिंहब्रह्मविद्यानुष्ठातुः फलं व्याचष्टे ॥ ‘आप आत्मनू’
इतिसम्बन्धः । ‘वै’ प्रसिद्धम् ‘इदम्’ प्रत्ययादिदृष्टं मलिलं बध्नेव,
‘स प्रजापतिः’ स इति पूर्वपरामर्शिता तच्छब्देन पुंलिङ्गेन
प्रकृतं परामृशति, “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै येदांश्च
प्रहिषोति तस्मै” इति श्रुतेः ब्रह्मा प्रजापतिः ‘एकः’ सन् ‘पुष्कर-
पर्णे’ पद्मपत्रे ‘समभवत्’ आसीत् । ‘तस्य’ प्रजापतेः ‘मनमि’
चन्तःकरणे चन्तर्वर्त्ता ‘कामः’ इच्छा ‘समवर्त्तत इदं सृजेयमिति’
सृष्टिविषय इत्यर्थः ।

तस्मात् यत् पुरुषो मनसाभिगच्छति, तद्वाचा वदति, तत् कर्मणा करोति, तदेपाभ्युक्ता, कामस्तदये समवर्त्तताऽधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीय कवयो मनीषेति, उपैनं तदुपनमति, यत्कामो भवति,^(१) स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्ता ।

तस्मात् यत् पुरुषो 'मनसाभिगच्छति' अन्तःकरणेनेच्छति, तद्वाचा वदति । वाग्वदनपूर्वकं कर्मकरणं लोकप्रसिद्धं दर्शयति तत् कर्मणा करोतीति । उक्तमेवार्थं द्रष्टव्यमिदं साक्षित्वेनोद्भावयति तदेपाभ्युक्तेति, अर्थदार्ढ्यं हि ऋग्विष्णुतैव, सामयजुषोरर्थगैथिल्यमपि सम्भाव्यते, "यहै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते गिघिलं तद्यदृचातटम्" इत्युक्तेः । तस्मिन्नेवार्थे 'एपा' ऋक् वक्ष्यमाणा 'अभ्युक्ता' आभिमुख्येनीक्ता, मनसः कामस्तदये समवर्त्तत, 'रेतः' उदकं, 'प्रथमम्' आदौ सृष्ट्यवसरे 'यदासीत्' यस्मात् कारणादासीत् । अथवा, कालनिर्देशो यदेति, यस्मिन् काले प्रथममुदकमासीत्तदैव मनसः, 'अधि' इत्युपरिविषये सृष्टिविषये समवर्त्ततेत्यर्थः । 'सतः' ब्रह्मणः 'बन्धु' बन्धनं विवर्त्त 'कवयः' विपयितः हृदि निरविन्दन्, 'असति' ब्रह्मणि अमच्छब्दस्य नामरूपांव्याकृतत्वेन ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् "असदसहा इद-

१ ग. घ. चिह्नितपुनरुक्तद्वये भवतीत्यनन्तरं "य एवं वेद" इत्यतिरिक्त पाठो विद्यते, स च बह्वपु पुनरुक्तद्वयतया भाष्याभ्यामतया च मूले नैव निवेष्टितः ।

* रेतः सामर्थ्यमिति नारायणी दीपिका ।

मय आसीत्” इत्यादौ । ‘हृदि’ अन्तःकरणे ‘प्रतीत्य’ प्रत्यगायमान-
मवेत्य ‘मनीषा’ मनीषया नियतबुद्ध्या ब्रह्मणि ब्रह्मणो बन्तुं
बन्धुमिव बन्धुं परब्रह्मव्याकर्त्तारं चोरोदार्णवादि-विशेषण-विशिष्टं
भाविसृष्टेः स्रष्टार मूलमन्त्रसामान्युपास्यं हृदि निरविन्दवित्यु-
त्तरार्धस्य गूढोऽभिप्रायः । इतिशब्द ऋक्ममासि द्योतयति ।
‘उपैन’ कामिन ‘तत्’ काम्यसुपनमति यस्मिन् कामो भवति ‘सः’
प्रजापतिः ‘तपः’ “मनसयेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्य परमं तपः” इति
स्मरणात्, ‘अतप्यत’ मनस इन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यमकरोत् । स प्रजा-
पतिः तपस्तप्त्वा पूर्वं व्याख्यातम् ।

स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपश्यत्, तेन वै
सर्वमिदमसृजत, यदिदं किञ्च । तस्मात् सर्वमिदमानुष्टुभ-
मित्याचक्षते, यदिदं किञ्च ।

‘सः’ प्रजापतिः ‘एत’ प्रकृत सर्वनाम्नोपात्तं भूतो
बधुमिच्छनेन गूढाभिप्रायेण सूचित ज्योतिररणाभिधानादिति-
न्यायेन ‘मन्त्रराज’ प्राकरणिकमन्त्राणां राजान प्रधानभूतं माम-
राजं वा, मन्त्रशब्दस्य “अहे दुधिय मन्त्र मे गोपाय यमपयस्यैविदो
विदुः ऋतः सामानि यजूषि” इत्यादौ साम्प्रति प्रयुक्तत्वात् ।
‘नारसिंह’ वृषिहसध्वभि सामादि तदितात् । वृषिहगायत्रादि-
प्राप्तो तद्वशाद्वत्त्वम् ‘आनुष्टुभम्’ इत्यनुष्टुप्छन्दः तच्छन्द-
उपविक्रमृग्विषयमाह ‘गायत्रमेतदहर्भवतीतिन्यासात् । ‘अप-
श्यत्’ दृष्टवान् इत्यभिप्रायः । एतत्क्षं भवति, द्वितीय-तृतीय-

चतुर्थ-पञ्चमोपनिषत्सु मन्तराजादित्रयः शब्दाः प्रयुक्ताः तत्पुरुष-
बहुब्रीहि-तदितिसामर्थ्यात् पूर्वपूर्वोपनिषदर्थमाचक्षाणाः मन्त
एवादौ प्रयुक्ताः कृतस्त्रामेव ब्रह्मविद्यां सद्गृहीतवन्तः । अतश्च
वक्ष्यमाणं कृतस्त्रामेव ब्रह्मविद्यामपश्यदित्यर्थः । 'तेन' प्रागुक्तेन ।
'वै' प्रसिद्धं 'सर्वमिदमसृजत' प्रत्यक्षादिसिद्धमसृजत । यदिदं
किञ्च स्पष्टम् । तस्मात्पूर्वमिदमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किञ्च ।
मन्तराज-नारसिंहशब्दो विहायानुष्टुभमिति तदितप्रयोगाद्वाविंशः
दक्षराणामेव तस्मान्नय सामर्थ्यं दर्शयत्येव ।

अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते, अनुष्टुभा जातानि
जीवन्यनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तस्यैषा भवत्यनुष्टुप्
प्रथमा भवत्यनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुप् वाचैव
प्रयन्ति वाचैवोद्यन्ति, परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अत्रेत्याख्यायिकायां किल प्रजापतिस्तपसा लोकाचवसृष्ट्यर्थमेव
कारणं जिज्ञासुरत्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वात् शक्तिप्रयुक्तां ब्रह्मस्वरू-
पिणीं भूतसृष्टिपुरःसरमेव सर्वसृष्टिकारणिकामनुष्टुब्रह्ममपश्यदि-
त्याह । अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्तेऽनुष्टुभा जातानि
जीवन्यनुष्टुभं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति जन्माद्यस्य यत इत्यस्य ब्रह्म-
सत्त्वणलक्षितत्वं दर्शयति । उक्तमेवार्थं 'द्रष्टवितुमृचं साचित्त्वेनो-
द्भावयति । 'तस्य' ब्रह्मरूपस्य साक्षिणी 'एषा' वक्ष्यमाणा ऋग्भवति
अनुष्टुप् प्रथमा भवति सर्वसृष्टेः 'प्रथमा' आद्या भवति अनुष्टुप्

‘उत्तमा’ श्रेष्ठा भवति ‘वाग्वा अनुष्टुप्’ सर्वो वाक्प्रपञ्चोऽनुष्टुभि लीन इति दर्शयति । नामसृष्टिपूर्वकत्वादरूपसृष्टेर्वाग्रूपत्वादनुष्टुभः अनुष्टुप्तेव भूतकारण ‘वाचैव प्रयन्ति’ अनुष्टुप्तेव प्रलयं गच्छन्ति भूतानि ‘वाचैव’अनुष्टुप्तेव ‘उद्यन्ति’ उत्पत्तिं गच्छन्ति ‘परमा वा एषा छन्दसाम्’ गायत्र्यादीनां छन्दसां वेदानां वा परमा उत्कृष्टा, परमत्वञ्च सामाधारत्वादनुष्टुभः, साम्नाय परमत्वं “देवा वै नर्चितयजुथययन्त ते साम्नेषानययन्त” इति श्रुतेः, वेदानां सामवेदोऽस्मीति श्रुतेः । ‘यदनुष्टुप्ति’ इति शब्द ऋक्समाप्तिं द्योतयति ॥१॥

सप्तागरी सपर्वता सप्तदीपा वसुन्धरा तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् । यत्तगन्धर्वाप्सरोगणैः सेवितमन्तरीचं तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् । वसुन्धरादित्यैः सेवितं दिवं तत् साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् । ब्रह्मसङ्ख्यं निरञ्जनं परमव्योम्निकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

एव तावदाद्याविकाशमन्ते सकल दृसिहोपासना-सङ्ख्या-हकान् मन्त्रराज नारसिंहानुष्टुप्-गन्दान् विप्राय तैरेव शब्दैः सङ्गोपासनां सङ्ख्यार्थं प्रजापत्यनुष्ठितां सङ्गृह्य अथेदानी-मविशेषेणानुष्ठाने प्राप्ते तत्र तावत् साम्नं ऋगक्षराभिध्यञ्जक-त्वादभिध्यञ्जकाभिदादयोरभिध्यञ्जकपूर्वकत्वात् साम्नाय सर्व-

वेदश्रेष्ठत्वात् “देवा वै नर्चितयजुष्यप्रयन्त ते साम्नेऽवाग्रयन्त” इति
 श्रुतेर्वेदानां सामवेदोऽस्म्योति स्मृतेयस्य च सामराजत्वात् तदुपास-
 नाया प्राप्ताया क्रमसूचनपूर्विका ताभाह । ससागरा सपर्वत
 ससप्तद्वीपा वसुन्धरा तत्साम्ना प्रथम पाद जानीयादिति । यथा
 कथञ्चिदुपासनारूपे प्राप्ते ससागरमिति प्रथमत एव सागर
 सङ्कोर्त्तनेन सागरपूर्विकामुपासना द्योतयति, अतएव न पृथिवी
 विशेषण सागर इति केचिद्वाच्यते । ततश्च प्रथमत सागर
 क्षीरोदार्ण्यं ध्यात्वा तच्छाश्विनि उपविष्टे वा तस्मिन् पश्चाद्गन्धार-
 मृक्षसामयो कृत्वा तस्मिन्नेव सपर्वतामिच्छाद्युपासना सह सागरेण
 वर्त्तनं यस्या उपासनायाम्ना ससागरा जानीयादित्यनुपद्न, ब्रह्मपुच्छ
 प्रतिष्ठेत्यादेरानन्दमगाहिच्छेदमिवेति । तदयुक्तम्, न तावहि
 शिष्टामुपासना ससागरगन्धस्तावदाह किन्तु यद्वक्रमके पदार्थ
 जाति तदादिन्यायेन सूचयति । तदन्यविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि
 समान तत्ताद्वडक्रमकमुपासन प्रथमत एव सागरशब्देपादानात्
 क्षीरोदार्ण्यपूर्वकं हेयम् । ततश्चायमर्थ ‘तसाम्ना’ तस्या
 न्यस्ताया अनुष्टुभी न्यस्तस्य च साम्न प्रथम पाद क्षीरोदार्ण्यं
 गाश्विनि उपविष्टस्य वा नृकेसरिण उक्तविशेषणविशिष्टा वसुन्धरा
 हृदयमग्न हृदयान्तर्वर्त्तित्वेन जानीयादित्यर्थ । एवमुत्तरेष्वपि
 त्रिषु पादेषु यच्चगन्धर्व वसुरुद्र ब्रह्मन्वरूप लोकमाहचर्याद् ब्रह्मलोक
 तत्तान्ना तस्या न्यस्ताया अनुष्टुभी न्यस्तस्य च साम्नो द्वितीय तृतीयं
 चतुर्थं पाद तस्य नृकेसरिण गिर शिवाकपचान्तर्यामिन्त्वेन
 जानीयादिति योजनीयम् । एव नृकेसरिण यो जानीते सोऽ-
 मृतत्वञ्च गच्छतीति अमनीपादानात् कार्यममृतत्वं न वैयर्थ्यम् ।

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेरिति न्यायात् । अथवा देहान्ते
देव पर ब्रह्म निर्गुण ब्रह्मतारक तारकमात्राभि प्रणव
मात्राभि प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्व व्याचष्टे इत्यन्ते श्रवणादमृतत्व
कैवल्यमेवमुपरिष्ठादुभयथास्यामृतत्व श्रूयमाण व्याख्येयम् ।

ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गा सगाखा-
श्चत्वारः पादा भवन्ति, किं ध्यानं किं दैवतं कान्यद्भानि
कानि दैवतानि किं छन्द क ऋषिरिति ॥ द्वितीय
खण्ड ॥ २ ॥

ऋग्यजुः सामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः साङ्गा सगाखाश्चत्वारः पादा
भवन्तीति महाचक्र व्याख्यातम् । तस्य ताभ्यां चोरोदार्ढ्यशायिन
उपविष्टस्य वा दृक्केसरिण क्रमप्राप्त पञ्चममङ्गमस्त्रारस्य यक्षाम ।
मन्त्रेव माङ्गपासनामपरिसमाप्य कोऽयं मध्ये प्रश्नोपक्रम पिशाच
जल्पितमिव किं ध्यानं किं दैवतं कान्यद्भानि कानि दैवतानि किं
छन्द क ऋषिरिति ध्यान देवताङ्गाङ्गदेवता छन्द ऋषीणा
प्रश्न । प्रचोच्यते । अथ किंलास्यायिकाया प्रजापतिर्विरक्तेभ्यो
देवेभ्य सामहारिकामुपासना परिसमाप्य तुष्णीं बभूव श्रोतृणा
बोध परीक्षितु किं प्रागुक्त एवार्थे अवान्तरविशेष पृच्छन्ति अन्ध
दय्यर्थजात तदुपशोभि । नचेति । अनेनाभिप्रायेण मध्य एव प्रश्नो
पक्रम । तत्र पट्प्रश्नाना(१) प्रथमप्रश्ने जानीयादिति प्रागुक्त विधौ
उपरिष्ठादोपनिषदासासमाप्तिर्ज्ञानमात्र ध्यान वेति प्रश्न । जानी
यादिति विधौ अभ्यासस्य ध्यानम्याश्रयणात् । तत्रोत्तरप्रदाना

दप्रतिसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायाज्जानीयादित्यत्र ध्यायेदित्यर्थः ।
 ध्यायतिर्ज्ञानाभ्यासे वर्तते । किं दैवतं किं छन्दः क ऋषिरिति
 प्रश्नत्रये नारसिंहानुष्टुभ-तद्धितश्रवणात् । स्वस्यैव ब्रह्मणः
 प्रजापतेः कथकत्वेन दैवत-छन्द-ऋषित्वेनोत्तरं “यस्य वाक्यं
 न ऋषिः, या तेनोच्यते सा देवता” इत्याखलायनस्मरणात् । इति
 शब्दः प्रश्नसमाप्तिं द्योतयति ॥ २ ॥

स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै तत् सावित्रस्याष्टाक्षरं
 पदं श्रियाभिपिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद, श्रिया चैवाभिपिच्यते,
 सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं तत्साम्नोऽङ्गं वेद, स त्रीं-
 लोकान् जयति, चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुस्तत् साम्नो-
 ऽङ्गं वेद, स आयुर्यशः कीर्त्तिज्ञानैश्वर्यवान् भवति । तस्मादिदं
 साङ्गं साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।
 सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीं शूद्राय नेच्छन्ति,^(१) द्वात्रिंश-
 दक्षरं साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।
 सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्त्रीशूद्रः स
 मृतोऽधो गच्छति । तस्मात् सर्वदा नाचष्टे, यद्याचष्टे स
 आचार्यस्तेनैव मृतोऽधो गच्छतिः ॥ तृतीय खण्डः ॥ ३ ॥

अत्र किल षट्प्रश्नानां प्रश्नचतुष्टयनैरपेक्षेण अङ्गपूर्वकत्वादङ्गि-

ज्ञानस्य पारिशेष्याच्च साम्बोऽङ्गं तद्देवतप्रश्रवणेन स प्रजापतिः
 श्रोतृणां बोधमर्थिनाच्चावेत्यह हर्षित उत्तरमुवाच । स यो ह
 वै इति । वोपश हर्षनिर्भरतां दर्शयति । सावित्रस्याष्टाक्षरं
 पदं 'श्रियाभिपिक्तं' श्रोवोजेनाभिपिक्तम् उपरिष्ठात् श्रो-
 वोजमित्यर्थः । तत्साम्बोऽङ्गं वेदेत्यभिपिक्तमिति वदन् शिरःपूर्वक-
 त्वादभिपेक्षस्य तस्मिन्नभिपिक्ते शिरोऽङ्गस्थाने साम्बोऽङ्गं वेदे-
 त्यङ्गतां विधत्ते । श्रिया हैवाभिपिच्यत इति शब्देषु सर्वत्र फलश्रवणं
 द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्यर्थवादः,
 अनतिष्ठयं स्तूयति प्रजयैवैनं पशुभिरनतिष्ठयं करोतीति न्यायेन
 गुणकज्ञाधिकारो वा । सर्वे वेदाः प्रणवादिक्तास्तं प्रणवमिति ।
 सर्वे वेदा उपवेदायाष्टाविति, अष्टमङ्स्थानन्तरं 'तत्स्थाने' हृद-
 याद्यङ्गस्थाने प्रणवं विदधत् सर्ववेदादिभूतात् प्रणवात् सामाचराख्य
 धिक्तराणीति दर्शयति । तत्साम्बोऽङ्गं वेद स चीञ्जोकान् जयती
 त्युक्तार्थम् । चतुर्विंशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्यजुः 'तस्मिन्' चतुर्विंश-
 त्यक्षरस्थाने सामष्टतोर्यपादादुपरिष्ठात् 'साम्बोऽङ्गं' वेद शिखाङ्गस्थाने
 इत्यर्थः । स आयुः 'यशः' ज्ञातिप्रशंसावान् 'कीर्त्तिः' जनप्रशंसावान्
 ज्ञानैश्वर्यवान् भवतीत्युक्तार्थम् । यन्मादेवं सामाङ्गफलं तस्मादिदं
 साङ्गं साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीत्युक्तार्थम् ।
 सावित्रादिमन्त्राणां हृदयाद्यङ्गस्थाने प्राप्तानां मन्त्रादावेवाङ्गत्व-
 विधानार्थमपकर्षः । अपकर्षस्तु प्रक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैके
 तात्पर्यं दर्शयति । 'सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय' स्त्री च
 शूद्रश्च स्त्रीशूद्रं तस्मै स्त्रीशूद्राय नेच्छन्तीति निषेधं कुर्वन् प्रधा-
 नोपासनायां स्त्रीशूद्रस्याप्यधिकारं दर्शयति । हात्रिंशदक्षरं

साम जानीयादिति द्वात्रिंशदक्षराणां सामसम्बन्धं विधत्ते । यो जानीते इत्याद्युक्तार्थम् । सावित्रीं सक्षीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्तोमूद्रः स मृतः 'अधः' नरक गच्छतीति प्रत्यवायदर्शनेन निषेधमेव द्रढयति । तस्मात्तर्कदा नाचष्ट इति कदाचिदपि नाचष्ट इत्याचार्यस्य निषेधं दर्शयति । यदाचष्टे स आचार्यः 'तेनैवः' कथनेन मृतोऽधो गच्छतीति प्रत्यवाय दर्शनेन निषेधमेव द्रढयति ॥ ३ ॥

स होवाच प्रजापतिः, अग्निर्वै वेदा इदं सर्वं विश्वानि भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराट् विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानीयात् । षड्यजुः-सामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्यो हिरण्मयः पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् । य ओपधीनां प्रभवति तारापतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः स इन्द्रः सोऽग्निः सोऽक्षरः परमः स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । ओ उग्र प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयात् । यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । तस्मादिदं साम यत्र कुत्रचिन्नाचष्टे, यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुत्रपये दास्यत्यन्यस्मै शिष्याय चेति ॥ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

एव सामाज्यानुज्ञा तदुपासनायां स्त्रीशूद्रव्यतिरिक्तमधिकारिण
मुक्ता अन्यप्रश्ने अङ्गदैवतानि वक्तुं सामदेवतैव तत्तत्स्थाने पति
तस्याङ्गस्य देवतेति स प्रजापति 'ह' हर्षित अन्यप्रश्ने उत्तर
मुवाच । अग्निर्वै वेदा इदं सर्वमित्यादि यो जानीते सोऽमृत
त्वञ्च गच्छतीत्यन्तं ससागरमित्यादिना योजनीयम् । एतदुक्तं
भवति । क्षीरोदार्धवशाद्यिन्धुपविष्टे वा न्यस्तस्य सङ्गस्य साम्न
पादस्य उत्तगुणा पृथिवी हृदयान्तर्बर्त्तित्वेन अग्निर्वै वेदा इदं सर्वं
विज्ञानिभूतानि प्राण्या वा इन्द्रियाणि पञ्चबोऽन्नममृतं सम्राट् स्वराट्
विराट् तज्ज्ञानं प्रथमपादस्य तदङ्गस्य प्रणवस्य हृदयमन्त्रस्य च
दैवतं जानीयादिति पारमेश्वर हृदयं व्याख्यातम् । तथा यच्च
गन्धर्वादिगणं विशिष्टमन्त्ररिचं शिरोऽन्तर्बर्त्तित्वेन सर्ववेदमग्नं सूर्यो
श्चिरण्मग्नं पुरुषस्तस्मान्नो द्वितीयपादस्य शिरोमन्त्रस्य च तद
ङ्गस्य सावित्रमन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेश्वर शिरो व्याख्यातम् ।
तथा वसुहृदादित्यै सेवितं व्युलोकं शिखान्तर्बर्त्तित्वेन यथोप
धीना प्रभवति तारापतिश्चन्द्रमास्तस्मान्मन्त्रतृतीयपादस्य तद
ङ्गस्य लक्ष्मणा यजुषस्य शिखामन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेश्वर
शिखाङ्गं व्याख्यातम् । तथा ब्रह्मलोकं कवचान्तर्बर्त्तित्वेन स
न्नद्धेत्यादिमन्त्रवर्णात् तस्मान्मन्त्रतुर्थपादस्य तदङ्गभूताया नृसिंह
गायत्र्याश्च कवचमन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेश्वर कवचं
व्याख्यातम् । तथा अमिति प्रणवत्रहुतीनं महाचक्रेण पारमे
श्वरमन्त्रं व्याख्यातम् । लीकानामङ्गे चन्तर्भावात् सान्नाहदेवता
साहचर्यात् 'व्यतिर्यक्ता वा इमे लीकास्तस्मादादतिप्रान्यतानि
भवन्ति' इति विधायकवचनाच्च इत्येष उपासनाक्रमः ।

एवं तावदास्तमामहारिकां पारमेस्वरीमुपासतां परिसमाप्य
अथेदानीं न्यासं सामोदरति । ननु नायं सामोदरः किन्तु मन्तो-
द्वार एव, सामगन्धर्वस्तु योगिवया हृत्वा अनेन सामर्थ्येन सह वर्त्तते
इति साममूलमन्त्रमाह । तत्र । गीतिषु सामाख्येति गीत्वां
सामगन्धर्वस्य रुद्धत्वात् रुद्रियोगमपहरतीति न्यायात् सामोदर
एव । ननु येदेन सामगन्धर्वो योगिकः कृतः 'सैव नाम ऋगा-
सौदमो नाम सामेत्युपक्रम्य सा धामय सामनामा भवतां तत्तामा-
भयत्तत्ताम्नः सामत्वम्' इति श्रुतेः । सत्यम् । भवतु योगिकस्तथा-
प्युभयोदारे सामोदरस्तु सिद्ध एव ।

एवं रुद्रैर्वैदिकयोगाच्च सामोदारे स्थिते द्वात्रिंशदक्षरं
साम जानीयादिति सामान्याकारेण सामसम्बन्धे सिद्धे विशेषा-
कारेण मूलमन्त्राक्षराणां सामसम्बन्धं विधातुमाह । उग्रं
प्रथमस्याद्यमित्यादिना । अथ हि सामगानां हस्त-मुख-
स्वर-निर्णयो द्रष्टव्यः । सप्तधा हि स्वरः पङ्क्षादिभेदेन ।
तत्र हस्तागतस्वरानुसारेण मुखेन गीत्युच्चारणम् । तत्र
हस्ताङ्गुष्ठोत्तमपर्वणः कोष्ठकमर्ध्णे उच्चीभावे कृते सर्वो-
दात्तां त्रिमात्रां चतुर्मात्रां वा कृत्वा विहिताक्षरेषु गीतिं गायेत् ।
तमाद्यं निरपेक्षं स्वरमित्याचक्षते । ततोऽङ्गुष्ठोत्तमपर्वणो वक्त्री-
भावे कृते पूर्वोदात्तापेक्षया अनुदात्तामुत्तरापेक्षयोदात्तामेव-
मेवाङ्गुष्ठेन तर्जनीस्पर्शे कृते तत्तद्विहिताङ्गुलिस्पर्शे उपकनि-
ष्ठिकास्पर्शे (१) कनिष्ठिकामध्यपर्वस्पर्शे कृते पूर्वपूर्वापेक्षयो-
त्तरोत्तरापेक्षयोदात्तानुदात्तात्मिकां विहिताक्षरेषु गीतिमुच्चार्य

चद्रुहेन कनिष्ठिकामूलपर्यन्तं कृते सर्वांगुदात्ता गीतिमुच्चा-
 रयेत्, तं स्वामं नरनिष्ठाचक्षते । एवं मुचहस्ताभ्यां पद्मा-
 दयो दशाक्रमं सम नरा निष्पद्यन्ते । न एव सामगानां सर्व-
 साममाधारणः नरनिर्गयः । ततय । उचं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 गीतिमात्रमद्वयम् । 'उचं प्रथमम्याद्य' सर्वोदात्तं सामपदानुप-
 दुष्टे अक्षरद्वये 'याद्यं' याद्यनरात्मकं साम जानीयादिति विधी-
 यते । अत्राद्या प्रथमपादम्याद्यमक्षरद्वयं आभीयादित्यन्यये
 द्वितीयोपनिषदुक्तपटोहारादेव घातस्यादप्राप्ते साममर्थवदिति-
 म्यायो बाधितः स्यात्, सामपदस्य च धर्मता स्यात्, उभयविधाने च
 वाक्यभेदः स्यात् । वेदितव्यं साममस्यैव नरविर्गये विहिते अनि-
 र्धारित-नरविर्गोपकं साम कथं विधातुं शक्यते; तस्मान्मूलम-
 न्वीकृतप्रथमं पादाक्षरद्वयम्याद्यमप्येव नरविर्गोपात्मकं साम-सम्य-
 एवेति विधीयते । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु वाक्येषु योजनीयम् ।
 'जुमं' ॥ ४ ॥ ५ ॥ गीतिमात्रमद्वयम् । द्वितीय-पादम्याद्यं
 साम गीतिं जानीयात् । 'जुमि' ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गीतिमात्र-
 मद्वयम् । तृतीयम्याद्यमित्युक्तार्थम् । 'गुत्यु' ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 गीतिमात्रमद्वयम् । चतुर्थम्याद्यमित्यादि मण्डलीत्यन्तमुक्तार्थम् ।
 यस्मादिदं साम परमरक्ष्यतरं तस्मादिदं साम यत्र कुत्रचित्पुंसि
 नाजट इति कथयितुर्निषेधः । यदि शातुमेष्यते पुत्राय 'शुयू-
 पवे' शुयूपारताय आचार्योपसर्पणेन अयनेष्यावते 'दास्यति'
 दद्यादित्यर्थः । 'अन्युचौ गिष्याथ' प्रागुक्तमन्त्राय चेति । 'इति'
 गण्डः सामदात् प्रतिग्रहीधोरधिकारममाप्तिं द्योतयतिः । ४ ।

क्षीरोदार्णवशायिनं नृकेसरिं योगिध्येयं परमं पदं
साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

एवं तावत् साम्रा सह दाढप्रतिग्रहीत्रीः सम्पत्वं विधाय
क्षीरोदार्णवशायिनो नृकेसरिणो योगिवदासीनस्य ध्येयस्यान्य-
याययि-लक्षण-सम्पत्-विशेषोपासनां छत्सुफलवर्ती विधातुमाह ।
'क्षीरोदार्णवशायिनम् । ना चासौ केसरी च नृकेसरी तं
नृकेसरिणं 'नृकेसरिच्छम्' इति छान्दसम् । 'योगिवदासीनं
शेषभोगमस्तकपरिवृतं' रहस्यन्तर्ग्रन्थ-पर्यालोचनया अस्मि-
न्नेव स्थाने शाखान्तर-वृत्त्यन्तर-पर्यालोचनयासीनं शेषभोगमूर्ध्ना
परिवृतं जानीयात् । द्विशाखागामिनोऽसुपनिषत्, शृगुशाखाया-
माङ्गिरसशाखायाश्च । 'परमं पदं' परमायुषभूतं जानीया-
दिति सर्व्वानुपपद्यते । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् ।
एतदुक्तं भवति । यत् साम जानीयात् तदुक्तगुणविशिष्टे नृके-
सरिणि साङ्गं न्यस्त जानीयादित्यर्थः ।

वीरं प्रथमस्यार्द्धान्त्यं, तं स द्वितीयस्यार्द्धान्त्यं, चं भी
तृतीयस्यार्द्धान्त्यं, मृत्तुं चतुर्थस्यार्द्धान्त्यं, साम जानीयात्,
यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति; तस्मादिदं साम येन
केनचिदाचार्य्यमुखेन यो जानीते स तेनैव संसारान्मुच्यते
मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरीरेण देवतादर्शनं
करोति; तस्मादिदमेव मोक्षद्वारं कलौ नान्येषां भवति;

तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयात्, यो जानीते स मुमुक्षु-
र्भवति । पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इदानीं सामो द्वितीयोद्धारमचराणां स्वरविशेषसम्बन्धार्थमाह ।
'वीरं प्रथमस्यार्धान्त्यं' प्रथमपादोक्ताचरद्वये आद्यार्धे प्रथमातिक्रमे
कारणाभावादितिन्यायेन 'अन्त्यम्' अन्त्यस्वरात्मकं साम' जानीया-
दित्यनुपपन्नते । अत एवास्मिन् स्थाने शाखान्तरे पाठान्तरम्, वीरं
प्रथमाद्यार्धस्यान्त्यमिति । विधानविषये प्रागुक्तेष्वेव समाधाने ।
ततः 'वी' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'रं' मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
एवमुत्तरेष्वपि तदुद्धारवाक्येषु योजनीयम् । 'तंस' द्वितीयस्यार्धान्त्य-
मित्युक्तार्थम् । 'तं स' द्वितीयाद्यार्धस्यान्त्यमिति शाखान्तरे पाठा-
न्तरम् । 'तं' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'स' मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'हं भौ' तृतीयस्यार्धान्त्यमित्युक्तार्थम् । तृतीयाद्यार्धस्यान्त्यमिति पाठा-
न्तरम् । 'हं' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'भौ' मध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'मृत्युं' चतुर्थस्यार्धान्त्यमित्युक्तार्थम् । मृत्युं चतुर्थाद्यार्धस्यान्त्यमिति
पाठान्तरम् । 'मृ' अनुदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
'त्युं' पारिश्रियाग्रमध्यवर्त्तिस्वरात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥
५ ॥ सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । यस्मात् सामैकदेशपरि-
ज्ञानात् कृत्स्नफलावामिस्तत्र कृत्स्नसामपरिज्ञाने किमुतेत्याह ।
तस्मात् 'इदं' विहिताक्षरेष्वेतत् कृत्स्नं साम 'येन केनचित्' येन

केनापि सामोद्धारवाक्य-कदम्बकेनापि च जानीते इत्यनुपपन्नः ।
 आचार्यमुखेन यो जानीते इत्याचार्यमुखोपायान्तरयोर्विकल्पः ।
 यद्वा आचार्यशब्दे वेदमभिधत्ते, तस्मादाचार्यवचः प्रमाणमित्यादि^(१)
 प्रयोगात्, 'आचार्यमुखेन' वेदमुखेन सामोद्धारवाक्य-कदम्बकेने-
 त्यर्थः । 'स ते नैव' स्वयमेव सामपरिज्ञानेन संसारान्मुच्यते, 'मोचयति'
 अन्यं वा साम ज्ञापयन्, सामपरिज्ञानात् सरागोऽपि मुमुक्षुर्भवति
 'सङ्ख्यानुपादानात् सकृदेव सामजपात् । यत् साङ्गेन साम्ना पारमेश्वरं
 शरीरं क्षीरोदार्यस्थं पदकदम्बकव्याकृतं तेनैव शरीरेण 'देवता-
 दर्शनं करोति' देवता प्रत्यक्षा भवति । यस्मादेवं 'तस्मादिदमेव'
 साङ्गं सामैव मुख्यं द्वारं देवतादर्शने तद्व्याकृतौ च । 'कलौ' पाप-
 बहुलै काले 'गान्धेपां' सामरहितानाम् । केवलमूलमन्त्रपरिज्ञा-
 तृणां देवतादर्शनं भ्रष्टिति न भवतीत्यर्थः । यस्मादिदं साङ्गं साम
 देवतादर्शने देवताकारव्याकृतौ च मुख्यमेव द्वारं तस्मादिदं
 साङ्गं साम जानीयात् । 'मुमुक्षुर्भवति' मानुषानन्दारूढोऽपि यतत्परि-
 ज्ञानात्मानुषानन्दं विहाय मोचेच्छुर्भवति । यद्वा मुमुक्षुरेत-
 जानीयादित्यन्य, तस्य भवतीति फलनिर्देशः । भूसत्ताया-
 मिति धातो रूपम्, साकार-ब्रह्मोपासनाद्वारा तस्माच्चतां^(२) प्राप्नो-
 तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीं कृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेसरिविश्रुतम् । कृष्णपिङ्गल-
 मूर्द्धरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम् । उमापतिं पशु-
 पतिं पिनाकिनं ह्यमितद्युतिम् । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः

सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्माणोऽधिपतिर्यो यजुर्वेदवाच्यस्तं
साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

एव तावदयदङ्गमुपास्य देवताकारव्याकृतौ क्षम तदेवाङ्ग
निर्दिशन्नाह भोमिति, तच्चतुर्थोपनिषदि स्पष्टीकरिष्यति, भोमि
त्येतदक्षरमित्यादिना, नृकेसरिविग्रहो व्याख्यात, स न स्वमायया
लीलाविग्रह किन्तु कर्मविपाक जन्मानुभवरूपाया केवलतिर्य्ययू
पाया मत्स्यकूर्मादीना केवलातिर्य्ययूपाया वामनादीना लीलारूप
त्वेनैव दृष्टत्वात् अस्य च तद्विलक्षणत्वात् स्वमायया लीलाविग्रहता
स्यादितौमाभागदां मन्त्रवर्णादपनेतु मन्त्रमाह । 'ऋत सत्य पर
ब्रह्म पुरुष नृकेसरिविग्रह' ना पुरुषश्च केसरी सिद्धश्च नृकेसरो,
तत्र पुरुषमित्यनूद्य सत्य पर ब्रह्म जानीयादिति विधीयते ।
एतदुक्तं भवति । सत्यस्य परब्रह्मण स्वमायया लीलाविग्रह पुरुषा
कारम् 'ऋतमिति' परमार्थतो जानीयादिति यावत् । यद्वा ऋत
सत्य पर ब्रह्म ब्रह्मात्मक पुरुषाकारम् भोमित्योद्दारेण व्याख्यातम् ।
'ऋतमिति' धननाम ऋतमय हिरण्यम जानीयादित्यर्थः । अत एव
'सतो बन्धुमिति बन्धुरिति' धननाम ब्रह्मणो विवर्त्तं हिरण्यम
असति ब्रह्मणि 'हृदि निरविन्दमिति' कैदिद्व्याख्यातम् । ह्यण
पिह्वले अचिणी यस्य त तथोक्तम् । 'ऊर्ध्वरेतम्' इति च्छान्दसम् ।
ऊर्ध्वरेतस्तु 'योगारूढम्' आसीन'विरूपाच्च ललाटनेत्र, ललाटनेत्रेण
रौद्रता प्राप्नोति तद्ग्राह्यत्वं 'शङ्कर' सुखकर वरदाभयहस्त शङ्कर
साहचर्यात् 'नीललोहितमिति' नील कण्ठे उपरितनप्रदेशे लोहि
तम् । नीललोहितौ वर्णौ यथायोग्यतया यस्य त तथोक्तम् । कल्पा

वाध्येत । नृसिंहपदव्याख्यानावसरे नृसिंह एवासीत् परमेश्वर
इति नृसिंहेश्वरयोः सामानाधिकरस्यमवगतं वाध्येत । तस्मात्
त्रिनेत्राद्याकारविशिष्टोऽस्यां विद्यायां नृसिंह एवोपास्य इति
सिद्धम् ।

महा प्रथमान्तार्द्धस्याद्यं, वृत्तो द्वितीयान्तार्द्धस्याद्यं, पणं
तृतीयान्तार्द्धस्याद्यं, नमा चतुर्थान्तार्द्धस्याद्यं, साम जानीयात्,
यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । तस्मादिदं साम सच्चिदा-
न्दमयं परं ब्रह्म तमेवं विद्वानमृत इह^(१) भवति ; तस्मादिदं
पणं
अपुन्यं साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ॥
न पुनर्पाङ्क्तिः ॥ ६ ॥

तदुक्तं
१ अयेदानीं तृतीयं सामोद्धारमाह । 'म' पारिशेष्यात् मध्यस्वर-
वर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'हा' सर्वोदात्तात्मिका गीति-
र्मात्रासङ्ख्या ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रथमान्तार्द्धस्याद्यमिति । प्रथमपादो-
त्ताच्चरद्वये अन्यार्द्धस्य 'आद्यं स्वरम्' आद्यस्वरयुक्तं साम जानीया-
दित्यनुपपद्यते । 'वृ' पारिशेष्यात् मध्यस्वरवर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥
३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'तो' सर्वोदात्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥
४ ॥ ५ ॥ द्वितीयान्तार्द्धस्याद्यमित्युक्तार्थम् । 'प' पारिशेष्या-
त् मध्यस्वरवर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'न' सर्वोदात्ता-
त्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तृतीयान्तार्द्धस्याद्य-

मित्युक्तार्थम् । 'न' पारिशेष्यान्ध्रस्वरवर्त्तिगीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'मा' सर्वोदान्तात्मिका गीतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥
 ४ ॥ ५ ॥ चतुर्थान्तार्धस्यायमित्युक्तार्थम् । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्त-
 मुक्तार्थम् । नन्वाक्षरद्वयमध्ये अन्त्यार्धस्येत्यन्त्यस्याक्षरसार्ध-
 दीर्घादिमात्रा, तस्या आद्यस्वरसम्बन्धः कस्माच्च विधीयते । तत्र ।
 प्रथीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य बलीयस्त्वात् । अन्त्यश्च तदर्धश्च
 अन्त्यार्धं प्रथमापेक्षया द्वितीयमक्षरमन्त्यश्च तदर्धश्चेति । अन्यथा
 अन्त्यस्याक्षरस्य मात्रा अन्त्यार्धमिति प्रथीतत्पुरुषः । एतया निपाद-
 स्थपतिं याजयेदिति न्यायात् । नन्वतितुच्छमेतत् मात्राया-
 मप्याधारापेक्षया कर्मधारयसम्भवात् । सत्यम् । द्वाविंशदक्षरं
 सामेत्यत्र द्वाविंशदक्षराणामेव स्वरालम्बकसामसम्बन्धः श्रूयते न
 मात्राणामेव, तस्मादन्त्यार्धशब्देन द्वितीयाक्षरस्यैवायं स्वरसम्बन्धो
 विधीयते इति सिद्धम् । यस्मात् सामैकदेशोऽपि लक्ष्मणलामौ चमः
 किमुत लक्ष्मणसामज्ञानम्, 'तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं
 ब्रह्मेति' । तादृशं नृसिंहब्रह्म-प्रतिपादक-मूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वात्
 ब्रह्म जानीयादित्यनुपपद्यते । सामाभिव्यक्त मूलमन्त्र प्रतिपादो-
 ऽयं नृसिंहाकारः सच्चिदानन्दब्रह्मेत्येकः सम्बन्धः । यदा सचि-
 दानन्दमयं ब्रह्मेत्येकः । प्राग्वन्तवर्णाद्व्याकारता प्रतिपादि-
 ताप्यदृष्टा स्यादिति शङ्का, तद्व्याख्यायार्थमिदमुच्यते सच्चिदानन्दमयं
 ब्रह्म जानीयादिति । 'त' नृसिंहाकारम् 'एवं' उक्तप्रकारेण
 'विद्वान्' जानन् 'शब्दे' चोरे, पञ्चाशदान्यानयेत्यादौ पञ्चमगन्धर्वा
 चोरे दृष्टत्वात्, 'इत्येव' लोके उक्तप्रकारे भवतीत्यर्थः । यदा एव
 पञ्चाशदन्त्यासे लते इत्येव जीयन्मुक्तो भवति आनन्दीभवतीत्यर्थः ।

यस्मात् साङ्गं सामं कृतञ्च नृसिंहब्रह्मविद्या प्रतिपादकं मूलमन्त्राभि-
व्यञ्जकं तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् ॥ ६ ॥

विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त, यद्विश्वमसृजन्त
तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनाननुप्रजायते, ब्रह्मणः सायुज्यं सलो-
कतां यन्ति('तस्मादिदं साङ्गं' सामं जानीयात्, यो जानीते
ऽमृतमसोत्वञ्च गच्छति ।

अस्य सामं उक्तप्रकारेण विश्वसृष्टृत्वं दर्शयितुमाह ।
विश्वसृजः 'एतेन' साम्ना नृसिंहब्रह्मविद्या प्रतिपादकं मूलमन्त्राभि-
व्यञ्जकेन 'वै' प्रसिद्धं विश्वं सर्वमिदमसृजन्त । 'यत्' यस्मात्
सर्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृज इति । विश्वसृक्शब्दं निर्वर्त्ति विश्व-
मेनाननुप्रजायते ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्तीत्युपासकानां
तादात्म्यभेदोपासनया भेदेन फलनिर्देशो ब्रह्मणः सायुज्य-
सलोकतां यन्तीति । यस्मात् साङ्गात् सामं ईदृशमुपासकानां
फलं तस्मादिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । तस्मादिदं
साङ्गं सामेत्यसक्तदभ्यासेनायमभिप्रायः साङ्गसामैव कृतञ्चब्रह्म-
विद्याप्रतिपादकं मन्त्राभिव्यक्ता या ब्रह्मविद्या उत्पन्ना सैव फल-
यती नान्येति । अत एवोक्तं 'तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलाविति' ।
पापभूयिष्ठे कालेऽस्यैव मुख्यता अन्येषाम्नां गौणतेति । कालान्तरे
त्वस्यान्यस्य च वैकल्पिको मुख्यतेति सर्वमनवद्यम् ।

मित्युक्तार्थम् । 'न' पारिशेष्यान्मध्यस्वरवर्त्तिगोतिर्मात्रासङ्ख्या ॥
 ॥ २ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'मा' सर्वोदात्तात्मिका गोतिर्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥
 ४ ॥ ५ ॥ चतुर्थान्तार्हस्यायमित्युक्तार्थम् । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्व-
 सुक्तार्थम् । नन्वाक्षरद्वयमध्ये 'अन्त्यार्हस्येत्यन्वस्याक्षरस्यार्ह-
 दीर्घादिमात्रा, तस्या आद्यस्वरसम्बन्धः कस्मान्न विधीयते । तत्र ।
 पठोतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य बलीयस्त्वात् । अन्यच्च तदर्धश्च
 अन्त्यार्ह' प्रथमापेक्षया द्वितीयमक्षरमन्त्यच्च तदर्धश्चेति । अन्यथा
 अन्त्यस्याक्षरस्य मात्रा अन्त्यार्हमिति पठोतत्पुरुषः । एतया निपाद-
 स्थपतिं याजयेदिति न्यायात् । नन्वतितुच्छमेतत् मात्राया-
 नम्याधारापेक्षया कर्मधारयसम्भवात् । सत्यम् । इतिगदक्षरं
 सामेत्यच इतिगदक्षराणामेव स्वरात्मकसामसम्बन्धः ज्ञयते न
 मात्राणामेव, तस्मादन्यार्हशब्देन द्वितीयाक्षरस्यैवायं स्वरसम्बन्धो
 विधीयते इति मिथम् । यस्मात् सामैकदेशोऽपि ह्रस्वफलात्तो घनः
 किमुत कृत्स्नसामज्ञानम्, 'तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं
 ब्रह्मेति' । तादृश-नृसिंहब्रह्म-प्रतिपादक-मूलमन्त्राभिव्यक्तकत्वात्
 ब्रह्म जानीयादित्यनुपपद्यते । सामाभिव्यक्त-मूलमन्त्र-प्रतिपाद्यो-
 ऽयं नृसिंहाकारः सच्चिदानन्दब्रह्मेत्येकः सम्बन्धः । यद्वा सच्चि-
 दानन्दमयं ब्रह्मेत्येकः । प्राग्मन्त्रवर्णाद्व्रह्माकारता प्रतिपादि-
 ताप्यदृष्टा स्यादिति शङ्का, तद्व्याहृष्यर्थमिदमुच्यते सच्चिदानन्दमयं
 ब्रह्म जानीयादिति । 'त' नृसिंहाकारम् 'एवं' उक्तप्रकारेण
 'विद्वान्' जानन् 'अमृत' चोरे, पञ्चाशतान्यानयेत्यादौ अमृतशब्दस्य
 चोरे दृष्टत्वात्, 'इहैव' लोके उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । यद्वा एवं
 पञ्चाङ्गन्यासे कृते इहैव जीवन्मुक्तो भवति शानन्दोभवतीत्यर्थः ।

विष्णुं प्रथमस्यान्त्यं, मुखं द्वितीयस्यान्त्यं, भद्रं (१)
तृतीयस्यान्त्यं, म्यहं चतुर्थस्यान्त्यं, साम जानीयात्, यो
जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ।

अथेदानीं चतुर्थं सामोद्धारमाह । 'विष्णु' सर्वानुदात्ता-
मिका गीतिर्माघासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'प्रथमस्यान्त्यमिति'
प्रथमपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि 'अन्त्य' अन्त्यस्वरयुक्तं जानीयादिति
प्राक्तनमनुपपद्यते । 'मुखं' सर्वानुदात्तामिका गीतिर्माघासङ्ख्या ॥
३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'द्वितीयस्यान्त्यमिति' द्वितीयपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि
अन्त्यस्वरयुक्तं सामेति सम्बन्धः । ननु सर्वोद्धारेषु प्रथम-द्वितीय-
शब्दौ कस्मात् पादाभिप्रायेण व्याख्यायते नोक्ताक्षरसङ्ख्यापक्षया ।
तथा हि । प्रथमस्यान्त्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये प्रथमस्याक्षरस्यान्त्यं
स्वरं जानीयादिति । तथा द्वितीयस्यान्त्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये
द्वितीयस्याक्षरस्यान्त्यं स्वरं जानीयात् । एवं प्रथमोद्धारोऽपि
प्रथमस्याक्षरस्य द्वितीयस्याक्षरस्याद्यं स्वरं जानीयादिति कस्मान्न
व्याख्यायते । उच्यते । सर्वत्र हि अक्षरद्वयमुक्तैव प्रथम-द्वितीय-
तृतीय-चतुर्थशब्दाः यूयन्ते न ह्यक्षरद्वयोक्तौ तृतीय-चतुर्थशब्दावुप-
पन्नौ । तृतीय-चतुर्थयोरभावादिति पादाभिप्रायेण व्याख्येया-
विति निश्चिते तस्माद्वचन्यात् प्रथम-द्वितीय-शब्दावक्षरद्वयोक्ता-
वुपपन्नावपि न व्याख्येयौ, किन्तु पादाभिप्रायेणैवेति स्थितम् ।
'भद्रं' सर्वानुदात्तामिका गीतिर्माघासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तृतीयस्यान्यमित्युक्तार्थम् । 'म्यहं' सर्वानुदात्तात्मिका गीति-
र्मात्रासङ्ख्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चतुर्थस्यान्यमित्युक्तार्थम् । ननु
कस्मान्नैरन्तर्येण सामोदाराभावः नैरन्तर्येण ह्युद्धृते सान्नि-
सौकर्यं स्यात् द्वितीयोपनिषदुक्तपदोदारवत् । उच्यते । सत्यं
सौकर्यं स्यात्, किन्तु सामद्रष्टा प्रजापतिः सर्वान् वेदान् द्रष्टुं शक्नो-
ऽपि मूलमन्त्रवन्नेदं सामापश्यत्, किन्तु तद्दर्शनायास्यामुपासनाया-
मुपासनैकदेशानुष्ठानादीपञ्चुद्धान्तःकरणः प्रथमोदारमपश्यत् ।
पुनश्च च्चीरोदार्णवाद्युपास्य द्वितीयोदारमपश्यत् । एवमप्यधिको-
पासनानुष्ठानादभ्यधिकतर-शुद्धान्तःकरणस्तृतीयं चतुर्थमपश्यदिति
प्रजापतेरपि तद्दर्शने महानायासः किमुतान्येषामिति नैर-
न्तर्येण सामोदाराभावः ।

योऽसौ सोऽवेदयदिदं (१) किञ्चात्मनि ब्रह्मण्यानुष्टभं
जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति । स्तो-
पुंसोर्वा य इह स्यातुमपेक्षते स (१) सर्वैश्वर्यं ददाति, यत्र
कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे ।
येनामृतीभूत्वा (१) सोऽमृतत्वञ्च गच्छति; तस्मादिदं साम-
मध्यगं जपति, तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं

१ ख, घ, य वेदयदिदं ।

१ स इति वक्षु पुस्तकेन दृश्यते, किन्तु य इत्यत्र नथै इति पाठो ॥ ५१ ॥ न
त एव च समीचीन इति सुधीभिर्निश्चयेन ।

२ क, घ, येनामावसतीभूत्वा ।

सामाङ्गं प्रजापतिः, य एवं वेदेति मद्योपनिषत्; य एतां
मद्योपनिषदं वेद स कृतपुरश्चरणोऽपि मद्याविष्णुर्भवति
मद्याविष्णुर्भवति ॥ सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

इत्ययर्वेदे नृसिंहपूर्वतापनीये मद्योपनिषत् प्रथमा
समाप्ता ॥ १ ॥

सान्त्वो दुर्लभतां दुर्दर्शनताञ्च दर्शयति । यः 'प्रजापतिः'
'असौ सः' प्रजापतिः 'अवेदयदिति' वेदितवान्, 'इदं किञ्च'
यदिदं प्रागुक्तमुपासनम् । 'आत्मनि ब्रह्मणीति' ब्रह्मात्मकतां
स्वस्मिन् परित्राय 'आनुष्टुभं' अनुष्टुप्मन्त्रं सामहारकमुपा-
सनं जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च भव्यतीत्युक्तार्थम् ।
'स्त्रीपुंसोर्वा' स्त्रियां वा पुंसि वा प्रागुक्तमुपासनं प्रजापति-
रूपदिष्टवानित्यर्थः । अथ वा ब्रह्मणि हिरण्यगर्भे एतदुपासनं
स्त्रीपुंसोर्वा । यदा आत्मनि ब्रह्मणीति ब्रह्मणि परमेश्वरे आनुष्टुभं
साम न्यस्यं जानीते । अस्मिन् पक्षे प्रागुक्तो यच्छब्द उपास्यपरो
न प्रजापतिपदः । 'स्त्रीपुंसोर्वा' स्त्रीपुंसोश्च, वागब्दः समुच्चयार्थः
यायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्यादौ दृष्टत्वात् । एतदुक्तं भवति । उपा-
स्येश्वरे सामन्यासं कृत्वा उपासकेनात्मन्यपि सामन्यासः कार्यः ।
'यः' उपासक इदं लोके उत्कर्षेण स्यादुपपेक्षते तस्मै सर्वेश्वर्यं
ददाति, देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे । कामिनं प्रकृत्य
देहान्ते इति विशेषणोपादानात् कामित्वेन प्राग्जनधिकाराञ्च
निष्कामस्यार्थांगपि देवः 'परं ब्रह्मतारकं' प्रणवस्यं सामाङ्गं प्रणवेन

व्याख्यातं 'वेन' प्रणवेन व्याख्यातेन अमृतीभूत्वा 'स' श्रुता
 'अमृतत्वञ्च' कैवल्यं प्राप्नोति । यस्मात् तारकस्थं परं ब्रह्म व्याख्येयं
 तस्मात् 'इदं' तारक 'साममध्यगं' साममध्यवर्त्ति जपतीति सामो-
 पासनाङ्ग-प्रणवजपो यथाशक्नोति दर्शयति । एतदेवाह । तस्मात्
 'इदं' तारकं साम्नोऽङ्गं प्रजापतिः षष्ठित्वेन । यद्वा इदं
 तारकं परमेश्वर-स्वरूपाख्यानैः सामपरमेश्वरविषय-विद्याप्रति-
 पादक-मूलमन्त्राभिव्यञ्जकत्वेन प्रजापतिरुभयकथनेनेत्येतत्तितय-
 मवश्यमुपासनायामङ्गम्, एतदेव त्रितयमस्यामुपासनायामाव-
 श्यकमिति दर्शयितुं द्विरभ्यासः, 'तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापति-
 श्चतस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिरिति' । यस्मादेवंविधं साम
 तस्मादस्य नैरन्तर्येणोद्धारः सष्टोक्तियते । तत्र मूलमन्त्र-प्रथम-
 पादाक्षरेष्वष्टसु मुख-हस्ताभ्यां हस्ताङ्गुलीत्तमपर्वोच्छ्रयेणाद्य-
 मक्षरद्वयं मुखेन प्रगाय तृतीयमक्षरं कनिष्ठिका-मूलपर्वस्पर्शेन
 तथैव मुखेन प्रगाय चतुर्थं पञ्चमञ्च एकैकं षष्ठ्यक् षष्ठ्यङ्गुलीत्तम-
 पर्वं तर्जनोस्पर्श-तत्सन्निहिताङ्गुल्युपकनिष्ठिका-कनिष्ठिकामध्यपर्व-
 स्पर्शस्तथैव मुखेन प्रगायेत् । षष्ठमङ्गुलीत्तमपर्वोच्छ्रयेण तथैव
 मुखेन प्रगायेत् । सप्तमाष्टमाक्षरे कनिष्ठिकामूलपर्वस्पर्शेन यथा-
 विहितस्वरैराद्याक्षरद्वयाद्ये तृतीयाक्षरान्त्य चतुर्थपञ्चमाक्षरमध्य-
 षष्ठाक्षराद्य-सप्तमाष्टमाक्षरान्त्यैरप्रमत्तस्तथैव मुखेन गायेत् ।
 तथैव तृतीय षष्ठयोरङ्गुलीभ्यां दीर्घं गृह्णीयात् । एवं द्वितीय-
 तृतीय-चतुर्थपादाक्षरेष्वष्टसु साम गेयम् । द्वितीयपादे षष्ठं
 दीर्घं, तृतीये चतुर्थमक्षरं दीर्घं, चतुर्थे षष्ठं दीर्घमिति शब्दं
 साम । साङ्गं साम चेत् प्रथमपादान्ते प्रणवं निचिष्य द्वितीय-

पादान्ते माविर्चो द्वितीयपादान्ते यजुर्लक्ष्मीं चतुर्थपादान्ते नृसिंह-
गायत्रीं गायेत् । स्तोत्रे चैत् शूदयेत् एतच्चितयं विहाय शूदं साम
गायेत् । एष नैरन्तर्येण सामोद्धारः । उद्धारस्यातिदुर्लभत्वा-
दतिरहस्यत्वाच्च लिखितोऽपि न लिखित्वा प्रदर्शयते वाचैव स्पष्टी-
क्रियत इति । यः 'एवं' उक्तप्रकारेण 'वेद' उपास्ते । 'इति शब्दः'
अस्या उपासनाया नामकरणं करोति । उपनिषत्सु एष समयः ।
प्रणव-गर्भित-प्रणव-बहुलोपासनानां महोपनिषदिति नाम तत्र
तत्र । 'महोपनिषत्' उप-नि-पूर्वस्य सदेः क्लियन्तस्य गत्यवसादन-
विशरणार्थत्वात् महत् ब्रह्म गमयति, ज्ञापयतीति महोपनिषत्,
महान्तं संसारमेव सादयति क्लेशयति नाशयतीति महोपनिष-
दिति, 'ओमित्यात्मानं'(१) युञ्जीतैतद्वै महोपनिषत् इति श्रुतेः ।
यः 'एतां' उक्तप्रकारेण प्रतिपादितां महोपनिषदं 'वेद' उपास्ते,
'सः' उपासकः, 'कृतपुरस्करणः' कृतं प्रागुक्तोपासनं येन
स तथोक्तः महाविष्णुर्भवति । विष्णु व्याप्ती । द्विरभ्यासः
प्रथमोपनिषत्समाप्तिं द्योतयति ॥ ७ ॥

इति श्रीगोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस-परिव्राज-
काचार्य्य-श्रीशङ्करभगवत आद्यकृतावाचर्वण-तापनीयोपनिषद्भाष्ये
प्रथमोपनिषद्धारया समाप्ता ॥ १ ॥

ओं देवा ह वै मृत्योः पाप्मभ्य संसाराच्चाविभयुः, ते
 प्रजापतिमुपाधावन्, तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
 प्रायच्छत्, तेन वै सर्वे मृत्युमजयन्, सर्वे पाप्मानमतर्न्
 संसारच्चातरन्; तस्माद्यो मृत्योः पाप्मभ्यः संसाराच्च
 विभीयात् स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिवृत्तो-
 यात्, स मृत्युं जयति, स पाप्मानं तरति, स संसारं तरति ।

एव तावत् प्रथमोपनिषदन्ते य एतां महोपनिषद् वेदेत्ये-
 तच्छब्द-परामृष्ट-सामोपनिषदो महोपनिषदश्च सामानाधिकरण्य-
 मुक्तम् । महोपनिषच्च द्वाविंशद्विंश-लीखाविंश-स्तुति
 मन्त्रात्मिका । तस्यामन्ते य एवं वेदेति महोपनिषदित्युप-
 संहारात् । तत्र तावदुभयोपनिषत् सामानाधिकरण्यात् सामा-
 भिव्यक्तमूलमन्त्र द्वाविंशदक्षरेषु महाचक्रमन्त्रेषु नृसिंहद्वाविंश-
 द्वाष्टानुपास्य तैरेव मन्त्रैस्तान् स्तुत्वा सामोपासनां वृत्त्यादित्यव-
 गम्यते । अत एव स्तुत्युपनिषद् पुरश्चरणीपासनत्वमाह । 'स कृत-
 पुरश्चरण' इति । कृतं पुरश्चरणं स्तुत्युपासनया येन स तथोक्त ।
 एव पुरश्चरणीपासनायां सुमुच्योरूपामकस्याधिकार-सम्पत्ति-
 अभिधाय तस्यैव तदुपासनास्वीकारे अन्यदप्यधिकारिविशेषण-
 मास्यायिकापूर्वकमाह । देवा ह वै मृत्योरिति । 'देवा'
 कृतपुरश्चरणा वै मृत्योरविभयुः । ते उपासका देवा. 'मृत्योः'
 मरणहेतुर्विवक्षतात् । स च मृत्युः पाप्मपूर्वकः, इति पाप्मभ्य
 चाविभयुः । तत्र पाप संसारपूर्वकमिति संसाराच्चाविभयुरिति

प्रत्येकां सम्बध्यते । द्विविधा उपासका देवा मुमुक्षुवोऽमुमुक्षवश्चेति ।
तत्र मुमुक्षूणां चित्तयं समुच्चितं विशेषणम् । अमुमुक्षूणां व्यस्तं
चित्तयं विशेषणम् । केचन मृत्योर्जयमेव कामयन्ते, केचन
पाप्मन एव जयम् । अन्ये तु चित्तयजयम् । 'ते' द्विविधा देवाः
प्रजापतिमुपाधायन् । उपपूर्वको धावतिः पूजामाह, समीपमेत्य
प्रजापतिमपूजयन् स्तुतिभिः शुश्रूषा-दक्षिणाभिर्य । 'तेभ्यः'
देवेभ्यः प्रीतः प्रजापतिः, एतं मन्त्रराजमित्यादि आनुष्टुभ-
मित्यन्तं सर्वमुक्तार्थम्, 'प्रायच्छत्' प्रदात्, 'तेन' प्रदा-
नेन वै स प्रजापतिर्नृत्युमजयत्, देवा अपि नृत्युमजयम् ।
अजयन्निति बहुवचनात् स इत्येकवचनादुभयत्रापि प्रकृत्यर्थसम्बन्धे
प्राप्ते यथायोग्यतया वचनं शोध्यम् । तथा तेनेत्यर्थप्राप्तं
स्वीकारणं परामृश्यते । एतदुक्तं भवति । तेन प्रजापतिर्नृत्युमज-
यत्, तेन स्वीकारेण देवा नृत्युमजयन्निति । कैचिदेवं व्याख्यातं,
समृत्युमिति समस्तं कृत्वा सह नृत्युना वर्त्तते यदज्ञानं तत् तथो-
क्तम् । तत्र । पूर्वं तस्याप्रकृतत्वात् । अथार्थप्राप्तं प्रकृतमिति
चेत्, भवत्, न कश्चिदिरोधः, किन्तु दातुः फलं न सङ्गीर्त्तितं
स्यादिति दाता कथं प्रवर्त्तते । दक्षिणाभिरिति चेत् न । धिरक्ते
तु का वार्त्ता । तस्मादुभयत्रापि फलवत्युपासनेति व्याख्या
ज्यायसी । एवमुभयत्रापि व्याख्येयम् । स पाप्मानं स संसार-
मतरन्निति च । यस्मादिहमुभयत्र फलवत् तस्मात् 'वः' प्रागुक्त
उपासक 'मृत्यो पाप्मभ्यः संसाराच्च विभीषाव्' समस्तादृज्यस्ताद-
दितयाच्च भयं गच्छेत्, 'सः' प्रागुक्त उपासकः शुरुपसर्पणेन एतं
मन्त्रराजमित्यादि स संसारं तरतीत्यन्तं स्पष्टार्थम्, 'प्रति-

गृहीयात्' स्वीकुर्यादित्यर्थः । अनेनैतद्वर्णयति, मूलमन्त्रमात्रे
 गुरुपसर्पणमावश्यकम्, सामप्रभृत्युपासनांश्च गुरुपसर्पणात् श्रुतित-
 स्तद्व्याख्यानादिति विकल्पः । तस्मादिदं साम येन केनचि-
 दाचार्यमुखेनेति श्रुतेः । अत एवेतद्विषय-रहस्य कल्प-प्रत्यासमर्थ-
 चेत् गुरुमुखात् स्वीकृत्य कुर्यादिति, समर्थयेत् स्वयमेवेचेत् ।
 मूलमन्त्रं सर्वजं सशक्तिकं साङ्गं सवगासं गुरुमुखात् स्वीकुर्या-
 दिति । एवं प्रागुक्तस्योपासकस्य सुमुक्तोः प्रागुक्तं समस्तं विशे-
 षणम्, इतरस्य द्वितीयं विशेषणम् । उभयत्रापि स्तुत्युपनिषत्-
 प्रतिपादितं स्तवनं तेषां ध्यूहानामुपासनं साम्ना मूलमन्त्राचरा-
 भिव्यक्तियेति त्रितयमध्येतत् पुरश्चरणरूपत्वात् साधारणम् ।

तस्य च वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिः
 ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः सा प्रथमः पादो
 भवति । द्वितीयान्तरिक्षं स उक्कारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णु-
 रुद्रास्त्रिष्टुब्दक्षिणाग्निः सा द्वितीयः पादो भवति । तृतीया द्यौः
 स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याश्चव-
 नीयः सा तृतीयः पादो भवति । यावत्साने ऽस्य चतुर्थ्यर्ध-
 मात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संव-
 र्तकोऽग्निर्मरुतो विराड्देव ऋषिर्मास्वती सा सामन्त्यतुर्यः
 पादो भवति ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं विगिष्टमुपासनेमभिधाय तदुपासनाप्रारम्भस्य प्रणवीपा-
सना-पूर्वकत्वात् प्रणवमात्रं ऋसिंहव्यूहे 'ओं यो धै ऋसिंहो देवो
भगवान् यार्धतस्त्रोऽर्धमात्रास्तस्मै वै नमो नम' इति मन्त्रवर्णात्
पुरस्सरणोपासनान्तर्गतत्वेनात्रापि मात्रागर्धादर्थगर्धाच्चतुःशब्दाश्च
तस्मात्त्राय्यूह-प्रत्यभिधानात् तस्मिन्नेव व्यूहे चतुर्माषासम्पत्तिर्विनी-
पासनाविशेषमाह । 'तस्मै' प्रागुक्तस्य मन्दराजस्य साम्नः सामा-
भिव्यक्ताक्षरस्य सम्पुटितत्वेन स्थितस्य 'ह' निमित्तं सामाभि-
व्यक्त-मूनेमन्त्राक्षर-सम्पुटोकरणेन स्थितत्वात् साम्ना सम्पत्त्यः ।
तस्मात् प्रत्यक्षरमुभयत ओद्गारी भवतीति श्रुतेः । प्रणयस्य या पूर्वा
मात्रेत्यादि सा साम्नायतुर्थः पादो भवतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् । अकार
उकार-मकारार्धमात्रा नादात्मको, (१) यथासङ्ख्यं पृथिव्यन्तरिक्ष-
द्यु-सौमलीक-ऋग्यजुः-सामाद्यर्व-ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरीद्वार वसु-रुद्रा-
दित्य-मरुद्वायवो-विष्टुब्-जगती-विराट्-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नराहय-
नोद्य-संवर्त्तिकात्मकः प्रणवस्तस्मिन् ऋसिंहव्यूहे विग्रहपन्थाये-
नान्तःस्थितं उपास्यः । नन्वेते एते लीलाविग्रहाः कथं न
भवन्ति । नेति श्रूमः । यस्तस्मा इत्येकवचनादेक एवायं लीला-
विग्रह इत्येष गम्यते ॥ १ ॥

अष्टाशरः प्रथमः पादो भवति, अष्टाक्षराम्तयः पादा
भवन्ति, एवं द्वात्रिंशदक्षराणि सम्पद्यन्ते, द्वात्रिंशदक्षरा
अनुष्टुप्-भवति, अनुष्टुभा सर्वमिदं स्पष्टम्, अनुष्टुभा
सर्वमुपसंघतम्, तस्य हि पञ्चाङ्गानि भवन्ति, चत्वारः

पादाः, चत्वार्यङ्गानि भवन्ति, सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति ।
 ओं हृदयाय नमः, ओं शिरसे स्वाहा, ओं शिखायै वषट्,
 ओं कवचाय ऊं, ओम् अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमे
 युज्यते, द्वितीयं द्वितीयेन, तृतीयं तृतीयेन, चतुर्थं चतुर्थेन
 पञ्चमं पञ्चमेन^(१) । व्यतिपक्ता वा इमे लोकाः, तस्माद्-
 व्यतिपक्तान्यङ्गानि भवन्ति । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्;
 तस्मात् प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो भवतीत्यक्षराणां न्यास-
 मुपदिशन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं तावत् पुरखरेशान्तर्गत प्रणवमात्रा-अधोपासनमभिधाय
 इदानीं सामाभिव्यक्त मूलमन्त्रेण ब्रह्मोपासनमभिधातुं मूलमन्त्रस्य
 प्रणवसम्युटीकरणादक्षरसङ्ख्याविवेके कथं हात्रिंशदक्षरं सामे-
 त्यागद्वयं पादशः पञ्चाङ्गन्यासश्चाभिधातुं पादाक्षरसङ्ख्यापूर्विकां
 छात्स्त्रमूलमन्त्राक्षरसङ्ख्यामाह । अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवती-
 त्यादि स प्रणवं सर्वं पञ्चमं भवतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् । ओ हृदया-
 येत्याद्यङ्गमन्त्राणां पञ्चानां सामाङ्गमन्त्रैरेव व्याख्यातत्वात्
 न पृथग्ब्याख्यापेक्षेति, ओं हृदयायेत्यादि पञ्चमेनेत्यन्तं स्पष्टा-
 र्थम् । व्यतिपक्ता वा इमे लोकाः, तस्माद्व्यतिपक्तान्यङ्गानि भव-
 न्तीति लोकबुध्यःपास्यानां हृदयाद्यङ्गानां सामाभिव्यक्त मूलमन्त्र-
 प्रतिपाद्ये नृसिंह-ब्रह्मब्यूहे चोरोदार्षवशादिन्युपविष्टे वा लोक-
 व्यतिपन्न हेतुकाङ्क्ष व्यतिपक्तता विधीयते । 'तस्माद्व्यतिपक्तानि'

यथायोग्यतयान्धोऽन्धं मिश्रितान्युपास्यानीत्यर्थः । ततश्चायमर्थः सम्पद्यते । पारमेश्वरं हृदयाख्यमङ्गं पारमेश्वरं^(१) शिरोऽङ्गादधःप्रदेशान्तःस्थितं हृदयप्रदेशादारभ्योपास्यम् । अत एव सामाङ्ग-प्रणव-व्याख्यानेन मूलमन्त्र-हृदयाङ्ग-व्याख्यानावसरे पारमेश्वरं सुखं हृदयं व्याख्यातम्, इतरथा तदङ्गाख्यानमप्रस्तुतं स्यात्, तस्मादङ्ग-व्यतिरङ्ग-विधानादेव तदङ्गाख्यानं प्रस्तुतमिति सिद्धम् । यत एव हृदयाङ्गोपासनेन तदन्तर्गतत्वात् नेत्रत्रयीपासना, अत एव नेत्रत्रयाङ्गोपासना न पृथगभिहितम् । एवमुत्तरत्रापि शिखाख्यमङ्गं पारमेश्वरं शिरोऽङ्गे मूर्ध्नि च व्यतिपक्तं सामाङ्गलक्ष्मीयजुर्मन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यम् । शिरसि द्वितीयमङ्गं यथोक्तहृदये सामाङ्गसावित्रीमन्त्रेण व्याख्यातम् । पारमेश्वरं कवचं यथोक्तहृदयैकदेशे नाभेरूर्ध्वं प्रीवातोऽधः पृष्ठप्रदेशव्यापि-सामाङ्ग-नृसिंहगाववरा व्याख्यातमुपास्यम् । अयं पञ्चममङ्गमन्त्राख्यमुत्तराधरभावेन तदाभिमध्यवर्त्तिं क्षीरोदार्णव-शायि-पारमेश्वर-ब्रूह-चतुष्टयाङ्ग-व्यापितया व्यवस्थितं व्यतिपक्तमुपास्यमिति यथायोग्यतया व्यतिपक्तयदस्याङ्गेषु स्थितिरिति पञ्चाङ्गन्यासोपन्यासो न पठमङ्गमिति, तस्य हृदयान्तर्गतत्वादिति प्रागभिहितम् ।

सप्रणवे पञ्चमेऽङ्गे सप्रणवतां विधातुमाह । यन्मादोमित्येतदक्षरमिति । 'एतदक्षरमिदं सर्वमिति' यदिदमर्थजातमभिधानाभिधेयभूतं तस्याभिधानाद्व्यतिरेकादभिधानभेदस्य

चोद्गाराद्यतिरेकादोद्गार एवेदं सर्वं^(१) तस्मात् प्रत्यक्षरमुभ-
यत ओद्गारो भवतीति । 'प्रत्यक्षरम्' एकैकं मूलमन्त्राक्षरं प्रणवेन
सम्पुटितं कुर्यादिति । 'अक्षराणां' मूलमन्त्राक्षराणां, 'न्यासम्'
अस्त्राख्ये ऽङ्गे, 'उपदिशन्ति' कथयन्ति 'ब्रह्मवादिनः' ब्रह्मैव उपास्य-
तया ये वदन्ति ते ब्रह्मवादिन । अत्र चोपदिशन्तीति विशेषणो-
पादानामूलमन्त्राङ्गजातमुपदेशगम्यमिति दर्शयति । तस्मिन्
पञ्चाङ्गन्यासं यथोक्तविशेषणे परमेश्वरे यथोक्तविशेषण-विशिष्टं
विधाय स्वात्मन्यपि विदध्यात्, अस्मिन् हि प्रकरणे श्रुतस्यार्थ-
जातस्य प्रायगः परमेश्वरसम्बन्धितया श्रुतत्वादिति ॥ २ ॥

तस्य च वा उग्रं प्रथमं स्थानं जानीयात्, यो जानीते
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति, । वीरं द्वितीयं स्थानं, मध्याविष्णुं
तृतीयं, ज्वलन्तं चतुर्थं, सर्वतोमुखं पञ्चमं, नृसिंहं षष्ठं,
भीषणं सप्तमं, भद्रमष्टमं, मृत्युमृत्युं नवमं, नमामि दशमम्,
अहमित्येकादशं स्थानं जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च
गच्छति । एकादशपदानुष्टुब्भवति, अनुष्टुभा सर्वमिदं
सृष्टम्, अनुष्टुभा सर्वमुपसंहृतं, तस्मात्सर्वमिदमानुष्टुभं
जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च गच्छति ॥
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

एवं तावत् प्राक् प्रत्यक्षरमुभवत् श्रोहारो भवतीति विधानात्
 सामाभिव्यक्त-मूलमन्त्राक्षर-व्यवधानेनार्थप्रतिपादने श्रीमोपा-
 धिकत्वेन पदाज्ञानेन प्राप्ते तदव्यवधानेनार्थप्रतिपादनीपाधिना
 रुढेन पदपरिमाणं प्रापयितुं पदोच्चारमाह । तस्य ह वा इत्यादि
 सर्व्वमुपसंहृतमित्यन्तं सप्तार्थम्, 'स्थानं जानीयात्' पदं
 जानीयात् । एकादशपदा वा अनुष्टुप्-भवतीत्युपसंहारात्
 प्राक्तनः सर्व्वोऽपि स्थानशब्दः पदे वर्त्तते । यस्मादभिधानाभि-
 धेय-प्रपञ्चस्याभिधानाव्यतिरेकः 'वाचारम्भणं (१) विकारो नामधेयम्'
 इति श्रुतेः । नाम प्रपञ्चस्य सामान्यविशेषात्मकस्यानुष्टुप्-नामा
 व्यतिरेकादनुष्टुभयाद्यत्राद्यविवर्त्तात्मकत्वात् साकारब्रह्म-प्रति-
 पादकत्वेन ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मण्यस्य सृष्ट्युपसंहार-कारणत्वेनोपादाना-
 दित्यनुष्टुबेधोपादानम् । तस्मात् सर्व्वमिदमानुष्टुभमित्यादि
 गच्छन्तीत्यन्तं व्याख्येयसुक्तार्थम् ॥ ३ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, अथ कस्मादुच्यते उग्रमिति । स
 होवाच प्रजापतिः, यस्मात् स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान् सर्वान्
 देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णाति, अजन्तं सृजति,
 विद्धजति, वासयति, उद्ग्राह्यते, उद्गृह्यते । स्तुधि श्रुतं गत्तं-
 सदं युवानं मृगं नभोममुपर्द्धतुमुग्रम् । मृडाजरित्रे सिंघ
 स्तवानोऽन्यन्ते ऽस्मन्निवयन्तु (१) सेनाः । तस्मादुच्यते उग्र-
 मिति ।

यदर्थप्रतिपादक गूढोपाधिना पदज्ञानमभूत्, तमेव गूढोपाधिं
 विवृणोति प्रश्नोत्तराभ्याम् । स चार्थोऽत्र बहुतरी व्याख्येयः सार्ध-
 सामाभिव्यक्त साङ्गमूलमन्त्र प्रतिपादः । स च मूलमन्त्रपदत्रया
 त्मकः प्रथमः पादः, पदद्वयात्मको द्वितीयः, पदत्रयात्मकस्तृतीयः,
 तत्सङ्गपद एव चतुर्थ इत्येवमेकादश पदात्मकः । एवमेका
 दशपदात्मके मन्त्रे पञ्चाङ्गन्यासानन्तरमुक्ते मन्त्रे द्वितीयान्त्ये
 नवसु पदेयु मन्त्रान्यं पदद्वयं तृतीयपादाद्यश्च पदमिति त्रितय
 मप्यधस्तनेषूपरितनेयु च तृतीयपादाद्यं पदादन्यत्रानुपपद्यते ।
 तृतीयपादाद्यपदे द्वितयमनुपपद्यते । एवं क्रियाकारकाद्यन्वय
 सम्बन्धशुद्धिः । तत्र पञ्चाङ्गन्यासानन्तरं पठितत्वात् पदोच्चार तदर्थ
 कथनस्य सर्व्वेष्वेव पादेषु साङ्केष्यर्थः कथनीय इत्याद्ये पादे पदत्रया
 त्मके साङ्गे लोकाद्यग्न्यादिना सामोपनिषद्युपास्य सामाङ्ग ग्रणवेन
 च मूलमन्त्र इदयाङ्ग व्याख्यानं प्राप्ते तत्रैकैकं पदं बहुतरेष्वर्थेषु
 व्याख्येयम् । तथा उपरितना ऋचो दशपद सम्बन्धिन्यः प्रश्नोत्तरान्त
 रालम्बित्ति-ब्राह्मणवर्त्तिन्यः 'तदेवाभ्युक्ता' इत्येवंब्राह्मणोक्तार्थं साच्चि
 त्वेनानुद्वाविता महाचक्रन्यस्तेषान्निगद्गूढे तृप्तिहात्मकोब्रह्मण्यैकैक
 मूलमन्त्रपद व्याख्यान परत्वेन वर्णनीयाः । तथा ब्राह्मणमैकैक-
 मूलमन्त्रपद व्याख्यानपरत्वेन महाचक्र नाभि क्षीरोदार्णव सम्बन्धि-
 मूलनृसिंहव्यूहे ब्रह्मणि प्रागुक्तगुणविशिष्टे व्याख्येयम् । अत
 एव तत्र साच्चित्वेनानुद्वावनम् ऋग्नाह्मणयोस्तत्पद व्याख्याना-
 वसरे विभागं क्रमश्च स्पष्टं प्रदर्शयिष्याम । तत्र तावदेकैकं पदं
 धातूपसर्गादियोगेन बहुतरमर्थजात (९) कथं वदित्यति प्रजापतिः

कथं व्याख्यास्यत्वस्मान् व्युत्पन्नान् प्रति, इत्येवं देवा विस्मयेन 'ह'
 हर्षिता वै प्रजापतिमब्रुवन्निति सर्वपदसाधारणं व्याख्यानम् ।
 पृष्ठा 'अथ' अनन्तरं 'कस्मात्' प्रकृति-प्रत्यय-विभागात् अनाख्यातं
 प्रथमं पदं, 'उच्यते' व्याख्यायते उभयतापि मूल-ऋसिंह-
 व्यूहे द्वाविंशन्नृसिंहव्यूहे च 'उग्रमिति' इति शब्दः
 प्रत्यसमाप्तिं द्योतयति । स प्रजापतिस्तान् देवान् परमै-
 श्वरोपासना-निष्ठान् विवक्षितार्थ-प्रदृन् दृष्टोत्तरमुवाच । एव-
 मुत्तरोत्तर-प्रश्नोत्तरेषु योज्यम् । यस्मात् 'स्वमहिम्ना' अस्वतन्त्र-
 गत्या माययात्मस्यत्वादेवास्वतन्त्र-स्वमहिम्नेति यदन् सर्व-
 शक्तिमत्तृतीय-पादाद्यपदानुपपन्नं दर्शयति । एवं तावत् तापद-
 व्याख्यानावसरे 'सर्वान् लोकान्' पृथिव्यादीन् पार्थिवत्वायान्तर-
 भेदभिन्नान् 'सर्वान् देवान्' अग्नादीन् प्रणवमात्रा-मिश्रणस्थास्यान-
 पचे ऋग्वज्रह्यादि-गार्हपत्यान्तान् प्रणव-प्रथममात्रा-प्रतिपादितान्
 'सर्वानात्मनः' विष्वादीन् प्रणवव्याख्याने वक्ष्यमाणान्, सर्वाणि
 भूतानि 'उद्गृह्णाति' उदित्वयमुपसर्गः उ इत्येतस्य निपा-
 तस्य स्थाने वर्णसाम्यादन्वितुमपसर्गस्यार्थः । अ इत्ययं गृह्णा-
 तीति भावकव्युत्पत्त्या अनुगृह्णातीत्यर्थः । 'अजस्रम्' अनव-
 रतम् । तथा च उत्पूर्वको गृह्णातिशब्दः सृष्टि-विमोचन यम-
 तिषु वर्तते । उद्ग्राह्यते उद्गृह्यते इत्यात्मनेपदात् प्रयोजक-
 कर्तृत्वं माघात्-कर्तृत्वञ्च इत्यात्मनेपदार्थमुद्गृह्णातेर्द्वादयति । ततयाव-
 मर्थः । पूर्वोक्ताग्रांनुपाहकत्वं स्रष्टृत्वञ्च^(१) विजूर्धकस्य राजतेरुप-

संहारार्थत्वेन तदर्थं विमोचनार्थं वा स्थिति-कारविद्यत्वमनुग्रहे
प्रयोजकत्वमिति मूलनृसिंहव्यूह-हृदयान्तर्ष्वर्त्तित्वेनोपायम् ।

एवं मूलनृसिंहव्यूह-हृदयोपासना-परत्वेनोपपदं व्याख्याय
अपेक्षानो तदेवपदं दाक्षिण्यद्वयव्यूहोपासना-परत्वेन व्याख्यातुमच-
माह । स्फुटोति । स्तोतारं प्रत्यक्षोक्त्याह परोक्षोक्त्या मूल्यं
यो वै नृसिंह इत्यादि मन्त्रवर्णरेव 'नृतं' दाक्षिण्यनृसिंहव्यूहं 'गर्त्त-
' सदं' गर्त्तं महाचक्रे शृणोतिः स्तुतिकर्मणो गीर्यते^(१) इति व्युत्पत्त्या,
सीदतीति गर्त्तसदं 'युवानं' प्रसिद्धं 'मृगं' सिद्धरूपं 'नभीमं'
अभयद्वरं 'उपहर्त्तुम्' अनुग्रहार्थं 'सर्व्व' उपगमगोचरम् 'उयं' दाक्षिण्य-
नृसिंहव्यूहरूपम् । अत्रापि सगन्धित-नृसिंह पदम्यानुपदः ।
स्फुटोत्थेवं सन्ध्याः । एवं परोक्षतः स्तुते दाक्षिण्यनृसिंहव्यूहे
तत्सामर्थ्याद्वर्यवण-युक्तत्वाच्च तच्छ्रुत्वा प्रत्यक्षो द्यभूत् स व्यूह उपा-
सकायेति प्रत्यक्षोक्त्यायमुत्तरार्थः । हे 'सिंह' दाक्षिण्यद्वयव्यूह,
'स्तवानः' मूलमानः त्वं 'गृहा' सुखय 'जरिते' ॐ स्तोत्रकर्त्त । यदा
चतुर्थी द्वितीयार्थे । 'ते' तत्र 'सेना' व्यूहरूपा 'अप्यत्' अप्यस्तः
अस्य 'निवपन्तु' विनागयन्तु । यदा स्यानुपहं मया परानुपहं
प्रार्थयते । ते तत्र सेना व्यूहरूपा अप्यदस्य निपूर्वोपतिरनुपहार्थं
पर्वति, अनुपहसन्नित्यर्थः । यथादेव प्रागुक्तेन प्रकारेणोभयो-
पाय्ये उपपदं यमम् । तस्मादुच्यते उपमिति । इति गम्द
उत्तरसमाप्तिं चोतयति ॥ ४ ॥

(१) अ. च. न. भोर्ते ।

• अत्रि जगत्परवार्त्तिर्भवे भोर्ते इति वाराहकीयम् ।

अथ कस्मादुच्यते वीरमिति । यस्मात् स्वमहिम्ना सर्वान्
लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि
विरमति, विरामयति, अजस्रं सृजति, विस्ृजति, वासयति ।
यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ।
तस्मादुच्यते वीरमिति ।

एवं प्रथमपदमुभयोपासने चममिति विज्ञाय अथेदानीं
द्वितीयं पदमुभयोपास्ये व्याख्यातुं द्वितीयो देवप्रश्नः । स च प्रथम-
देव-प्रश्नेन व्याख्यातः । अथ कस्मादुच्यते वीरमिति । स हो-
याच प्रजापतिरिति प्रागुक्तमनुपज्योत्तरम् । यस्मात् स्वमहि-
म्नेत्यादि सर्वाणि भूतानीत्यन्तमुक्तार्थम् । 'विरमति विरामयति'
विविधप्रकारेण प्रागुक्तान् प्रति रमति । रमु क्रीडायाम् । तथैव
तान् क्रीडयति । कथं क्रीडयतीत्यपेक्षिते आह । अजस्रमित्यादि
वासयतीत्यन्तमुक्तार्थम् । एतदुक्तं भवति । सृष्टि-स्थिति-लय-
विभाजन-वासन-कर्तृत्वरूपाः क्रीडाः । अतः प्रागुक्तार्थ-मूलनृसिंह-
व्यूहहृदयं क्रीडासक्तमुपास्यम् । एवं मूलनृसिंहोपासना-पर-
त्वेन द्वितीयं पदं व्याख्याय द्वाविंशन्नृसिंहव्यूहोपासनायां तदेव
पदं व्याख्यातुमर्हन्माह । यत इति । 'देवकामः' तांस्तान्
ब्रह्मादिदेवान् स्वेन रूपेणावतारयितुं कामयते इति देवकामः ।
यदा नृसिंहव्यूहमेव पृथ्वा ब्रह्मादिरूपं प्रकटयति । क्वचिदायुधैः
क्वचिद्विश्वरूपोपपत्तिन्यायेन, 'यो वै नृसिंहो देवी भगवान् यस्य ब्रह्मा'
इत्यादिषु, 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान् चे चाष्टौ वसवः' इत्यादिषु

च पदेषु । एवं देवकामो जायते । यतः 'वीरः' शूरः । यद्वा वीरः
विविधावताररूपेण रमणीयशीलः, 'कर्म्मण्यः' तत्तदव-
तारणरूपकर्म्मशीलः, उपासकानुग्रहणे 'सुदत्तः' पूजितबलः,
यद्वा पूजितोत्साहः, 'युक्तग्रावा' युक्तो ग्रावभिः युक्तग्रावा सोमे
अध्वर्यादिरूपः, यो वै वृत्सिंहो देवो भगवान् यद्य सर्व्वमित्यादि-
मन्त्रवर्णात् । यस्मादुक्तप्रकारिणीभयोपास्ये वीरपदं धर्मं तस्मा-
दुच्यते वीरमिति । इति ब्रह्म उत्तर-समाप्तिं द्योतयति ॥

अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुमिति । यः सर्व्वान् लोकान्
व्याप्नोति व्यापयति, स्नेहो यथा पल्लपिण्डमोतं प्रोतमनु-
प्राप्तं व्यतिपत्तो व्याप्यते व्यापयते ।

अथेदानीं तृतीयपदं व्याख्यातुं देवप्रश्नः । स चीत्कार्यः ।
सर्व्वेषु प्रश्नवाक्येष्वथ ब्रह्मस्तत्तदानन्तर्य्यार्थः । अथ कस्मादुच्यते
महाविष्णुमिति । इति शब्दोऽनुष्टुप्प्रथमपाद-प्रथमसमाप्तिं द्योत-
यति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुयज्योत्तरम् । य इत्यत्रापि
स्वमहिम्नेत्यनुपङ्गात् शक्तिमन्वृत्सिंहपदानुपङ्गः । 'सर्व्वान् लोकान्
व्याप्नोति व्यापयतीति' । अथ सर्व्वलोकपदागु देवात्मभूतानां सङ्ग्रहः
प्राग्ब्रह्मकमत्वेनावगतानां तदादिन्यायेन । विप्लव व्याप्तायिति
धातोरूपम् । तच्च व्यापकत्वं निरूप्यदत्वेन महत्त्वं प्राप्तमिति
महच्छब्देन तदेव दृढोक्तम् । यद्वा मह इति तेजो नाम, महो-
व्यापकम् । व्यापकत्वे दृष्टान्तमाह । 'स्नेह' तैलादिः यथा 'पल्ल-
पिण्डं' पल्लसस्य पिण्डं पल्लपिण्डमागमिपिण्डम् 'प्रोतम्' अनु-

स्यूनम् 'प्रोतम्' प्रकृत्यैवानुस्यूनम् 'अनुपासम्' अनुपक्तं तादृशं पिण्डं
 'व्यतिपत्तः' अवयवमभिन्नः 'व्याप्यते व्यापयते' दृष्टान्ते आत्मनेपदो-
 पादानात् व्याप्नोति व्यापयतीति दार्ष्टान्तिके च परस्मैपदोपादा-
 नादुभयपदयं धातुरिति दर्शयति । एतदुक्तं भवति । प्रागुक्त-
 सलोकादिमाद्यापकं च प्रजापकस्यापकचक्षु मूलमृसिंहं हृदये
 उपास्यमिति ।

यस्मान्न जातः परोऽन्योऽस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।
 यस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति प्रजापतिः प्रजया संविदान् ।
 त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ तस्मादुच्यते महा-
 विष्णुमिति ।

एवं तावत् सादृ मूलमृसिंहं व्यूहोपास्य परत्वेन महाविष्णु-
 पदं तृतीयं व्याख्याय अश्वेदानीं तदेव पदं द्वाविंशमृसिंहं व्यूहो-
 पास्य परत्वेन व्याख्यातुमृचमाह । 'यस्मात्' द्वाविंशमृसिंह-
 व्यूहात् 'पर' उत्कृष्टः 'न जातः' उत्पन्नोऽन्यो नास्ति सर्वस्यैवावैवान्त-
 र्भावात् । 'यः' व्यूहः स 'आविवेश' प्रविष्टः 'विष्वा' सर्वाणि
 भुवनानि भूतानि व्याप्तुं तत्तद्रूपधारणेन विश्वरूपावतरणेन विभू-
 त्वा या । प्रजया सह प्रजापतिरपि 'संविदानः' जानन् तमुपास्यतया,
 'त्रीणि ज्योतींषि' भार्गवत्यादीनि 'सचते' शेवते । 'सः' प्रजापतिः
 उपासनं कुर्वन् 'षोडशी' कला निराकारव्रह्मतया बभूव ।
 तस्य चाद्यस्योपासकस्य प्रजापतेरन्यस्य वोपासकस्यायमुपासना-
 क्रमः । अत्र च प्रकरणे महाचक्रं नाभिपत्तिं क्षीरीदार्ढवं

सम्यन्तुपास्यो मूलनृसिंहव्यूह इति पूर्वाचार्याणां परि-
भाषा सम्प्रदायागता । तत्र प्रणव पूर्वकगतिबीजोधारण
पूर्वकं सामाभिव्यक्तं द्वाविंशदक्षरेषु न्यग्नेषु चक्रे यथासहस्रमेकैक
स्मिन्नक्षरे प्रणव-सम्पुटिते तत्र व्यूहमन्त्रेस्तुत श्रूहं स्तुत्वा
तथेवोपास्य एवं द्वाविंशद्वृत्ति-व्यूहोपासनया स्वात्मानं महा-
विष्णुमुपास्य साङ्गसामाभिव्यक्तं साङ्गमूलमन्त्रेण मूलनृसिंह-
व्यूहप्रकरणे श्रुतत्वात् पञ्चाङ्गन्यासं विधाय सम्प्रदायानुसारेण
सस्मिन् महाविष्णो तथैव पञ्चाङ्गन्यासं विधाय ततः साङ्गोपासना-
भारमेत । तत्र प्रथमपादे पदत्रयात्मके प्रथमपादव्याख्यान
प्रतिपादित-गुणविशिष्टं शक्तिमन्त्रसिंहपदपूर्वकं नमस्क्रिया
पदपूर्वकं सामाङ्ग प्रणवमन्त्र व्याख्यात हृदयमन्त्र प्रतिपादित
गुणविशिष्टं मूलनृसिंहव्यूहमुपास्य द्वाविंशद्वृत्तिव्यूहमन्त्र
प्रतिपादितमुपास्येत । एव प्रतिपद मूलनृसिंहव्यूहोपा-
सनपूर्वकं द्वाविंशद्वृत्तिव्यूहोपासनम् । अतएव हृदयाद्यद्वा-
मन्त्राणामर्थं व्याचक्षाणेरस्माभिरुक्तं प्रपञ्चागमगान्धे । हृदय
बुद्धिगम्यत्वात् प्रणाम स्यात्तम पदम् । क्रियते हृदयेनातो बुद्धि
गम्या नमस्क्रिया इति । एव द्वितीय तृतीय चतुर्थ पादेषु तत्तत्
पादोपासना प्रागुक्ता हृत्स्वा विधाय महाविष्णुरूपे अस्त्यसाम
प्रतिपादितरूपे वा उपास्यरूपे वा, सायुज्यतया सच्चिदानन्द
रूपे वा, अथवा यद्यान्त परमं शुद्धिविद्यतया सम्पन्निनायतिष्ठेतो-
पासक । आद्यतृतीयोपासनयोः साम मूलमन्त्र प्रणवानां
यैकस्मिन्-अपपूर्वकत्वेनावस्थानम् । तथा अथ यथा मूलमन्त्र
स्मृतं तत्र तत्र प्रणवगति योऽसम्पुटीकरणेन । तथापीद

मूलमन्त्रजप-पूर्वकः प्रणवजपः त्रेयान्, तस्य सर्वोत्कृष्टत्वात् ।
 सर्वमन्त्रजप-प्रत्यान्नायत्वेन विहितत्वात् । यः प्रणवमधीते
 स सर्वमधीते इति श्रुतेः । अन्ययोरुपासनयोरन्यसाम-निरा-
 कारयोरवस्थितौ न जपो नान्यचिन्तनं समाधयेवावस्थितिरिति-
 परम-रहस्य-विवेकी न कस्यचित् प्रतिपादनीय इति स्थितम् ।
 यस्मादिदं महाविष्णु-पदमुभयोपास्य-प्रतिपादनक्षमं तस्मादुच्यते
 महाविष्णुमिति । इति शब्दो व्याख्यातः॥

अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । यस्मात् महिम्ना
 सर्वाँल्लोकान् सर्वान् देवान् सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि
 स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वाल्यते ज्वालयते सविता
 प्रसविता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानो ज्वलन् ज्वलिता तपन्
 वितपन् सन्तपन् रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः
 कल्याणः । तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ।

एवं प्रथमपादोपासनां साङ्गां विधाय तथैव द्वितीय-पादो-
 पासनां विधातुं तदाद्यपदं मन्त्रापेक्षया चतुर्थञ्च पदं व्याख्यातुं
 प्रश्नोपक्रमः । स चोक्तार्थः । कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । इति
 शब्दो व्याख्यातः । स होवाच प्रजापतिरित्यनुपज्योत्तरम् ।
 यः 'स्वमहिम्ना' स्वाधीनमायया 'सर्वान् लोकान्' अन्तरिक्षगतान्
 पूर्वोक्तान् भाविनश्च तदन्तर्गतान् 'सर्वान् देवान्' यक्ष-गन्धर्वादीन्
 'सर्वान् आत्मनः' ऋग्यजुः-सामायर्व्वरूपान् पुरुषान् अस्यानृगोन्

ज्ञानस्येत्येते शब्दप्रत्यया वर्त्तमानकाला सन्तो यस्मिन् काले
एतद्गोपासनं वर्त्तते तस्मिन्नेव महाविष्णो रूपसक प्रकाशा-
त्मकोऽधिकारी वर्त्तते इति दर्शयन्ति । 'रोचनः' अनुद्दिगकरः
'रोचमान' इच्छाकरः, अतएव शोभन शोभमान कन्याए
इति । एतदुक्तं भवति । मूलनृसिंहव्यूहस्य शिरोऽङ्गे उन्नते
स्थित तेजे सर्वप्रकाशात्मक सर्वज्ञानदाहकश्चेति सामाह
सविष्टमन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यमिति । यस्मादुभयोपास्य प्रति
पादनक्षमं ज्वलन्तमिति पदं तस्मादुभयोपास्य परत्वेनोपसहरति,
तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । इति शब्दो व्याख्यातः ॥

अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति । यस्मादनिन्द्रियोऽपि
सर्वतः पश्यति, सर्वतः शृणोति, सर्वतो गच्छति, सर्वतः
आदत्ते, सर्वतः सर्वतस्तिष्ठति ।

एकं पुरस्तात् यद्दं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोप्ता ।

यमयेति भुवनं साम्प्रदाये नमामि तमहं सर्वतोमुखम् ॥

तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ।

अथेदानीं क्रमप्राप्तं मूलमन्त्रापेक्षया पञ्चमं पदं पादापेक्षया
द्वितीयमुभयोपास्ये व्याख्यातुं देवप्रश्नः । अथ कस्मादुच्यते सर्वतो
मुखमिति । स चोक्तार्थः । स होवाच प्रजापतिरिन्द्रमुपश्रु-
त्तारम् । यस्मात् तमहिष्टेत्यमुपश्रुत्वा व्याख्येयम् । 'अनिन्द्रियोऽ-
पीति' सेन्द्रियस्य व्याख्यात विग्रहस्य तदभिमान राक्षसादनि

न्द्रियत्वम् । अनिन्द्रियोऽप्ययं मूलनृसिंह-व्यूहः सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोतीति बुद्धोन्द्रियोपलक्षणम् । सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वम् सर्वतस्त्रिष्ठतीति कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । एव-
सुभयेन्द्रियाभिमान-रहितोऽप्ययं व्यूह उभयेन्द्रियजन्य-कार्यकरण-
शक्तिमान् शिरोऽङ्गे उपास्य इति दर्शयति ॥

एवमिदं सर्वतोमुखपद मूलनृसिंहोपास्य-परत्वेन व्याख्याय
अथेदानीं हाविशमृसिंहोपासनापरत्वे तदेव पदमुच्चा व्याचष्टे ।
'एकः पुरस्तात्' प्राक् प्राज्ञो नृसिंहावतारो बभूव । 'इदं' सर्वं
यतो बभूव 'भुवनस्य' गोच्यस्य 'गोप्ता' नृसिंह एव विष्णुर्बभूव ।
'यमप्येति, सयं गच्छति 'साम्पराये' प्रलयकाले 'भुवन' सर्वं स एव
महेश्वरो बभूवेति । बह्वक्रमकारणां व्यूहानां त्रयाणां प्रथमत
एवोपादानेन तदादिन्यायेनेतरेषामेकोनविंशद्व्यूहानां ग्रहणम् ।
अस्मिन् मन्त्रे 'नमामि' नमस्करोमि 'तं' व्यूहम्, अहं नमामीत्येत
त्पदद्वयमत्र वदन् सर्वपद व्याख्यानेऽनुपलभ्यमिति दर्शयति ।
स्वमहिम्नेत्युपादानात् तत्र तत्र शक्तिमयनृसिंह पदमप्येतदनु
पलभ्यम् ॥ 'सर्वतो मुखमिति' सर्वतो नृसिंहाकाराणि मुखानि यस्य
स तथोक्तं तं नृसिंहं सर्वतोमुखं नमाम्यहमित्यर्थः । यस्मादिदं
पदमुभयं प्रतिपादने शक्तं तदुभयं प्रतिपादकत्वेन तस्मादित्युपस
हरति, तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति । एतदुक्तं भवति । द्वितीय-
पादे शिरोऽङ्गं विशिष्टं । प्रतिपादितं सर्वप्रकाशकत्वं सर्वज्ञान-
दाहकत्वोभयेन्द्रियकार्यं करणं शक्तिं गुणं विशिष्टः सामाह्न सवितृ-
मन्त्र व्याख्यात गुणविशिष्टो मूलनृसिंहव्यूह उपास्य, तत इतरो
व्यूह इति । एवमाद्यादङ्गादुन्नत-प्रदेशे स्थितत्वाच्चिरसः शिर-

स्वम् । अत एव शिर आदित्यः सर्वोत्कृष्ट-प्रकाशः । तस्मै
उन्नताय उन्नतस्वाय सर्वोत्कृष्ट-प्रकाशाय स्वाहेति प्रपञ्चस्तस्य ।
तस्मात् प्रपञ्चाकारात् तदाकारां बुद्धिं प्रत्याहृत्य नृसिंहाकार-
मेवोपासीतेत्येवं शिरोऽङ्गमन्त्रस्यार्थः । यो वै नृसिंहो देवो
भगवान् यच्च सर्वमिति श्रुतेः । अतएवोक्तं शिरोऽङ्ग-मन्त्रार्थं
व्याचक्षाणैरस्माभिः प्रपञ्चागमगान्धे । तुङ्गार्थत्वाच्चिरः स्वे स्वे
विषयाहरणे द्विष्टः^(१) । शिरोमन्त्रेण चोत्तुङ्ग-विषयाहृतिरोरिता
इति ॥

अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति । यस्मात् सर्वेषां भूतानां
ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च, सिंघो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च ।
तस्मान्नृसिंघ आसीत् परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपमक्षरं
भवति ।

प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण^२ मृगो नभीमः कुचरो गिरिष्ठः ।
यस्योत्सु निपु विक्रमणेऽधितिपन्ति भुवनानि विश्वा ॥
तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ।

१ य, स द्विष्ट ।

० वीर्येण इत्यत्र वीर्येणेति चतुर्थेना पठो भाष्यद्वयत, किन्तु षष्ठ्य पुनरेव
ततोऽप्यभाषाटम्य दर्शनात् मारादण्डिदिन दीपिकायमनन्ताथ समीपभाषाट ॥
इत्ये निवेदित ।

एवं हितोये पादे साहोपासनामभिधाय तृतीयपादोपासना-
मभिधातुं तदाद्यपदं पठञ्च मूलमन्त्रापेक्षयोक्तोपास्ये व्याख्यातुं
देवप्रश्नः । अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति । स चोक्तार्थः ।
स होवाच प्रजापतिरित्यनुयज्योत्तरम् । अथ च यस्माच्छब्द-
प्रयोगात् स्वमहिम्नेत्यस्यानुपङ्ग दर्शयति । यस्मात् सर्वेषां भूतानां
मध्ये 'ना' पुरुषाकारः 'वोर्यतमः' तमप् सर्वातिशये सर्वातिशयी
थेष्ठतमश्च, सिंहा वोर्यतमः थेष्ठतमद्येतुक्तार्थम् । ततोभया-
त्मकरूप-प्रदर्शनेन यद्यद्रूप कामयेऽह तत्तद्वारणे लीलैव
शक्तोऽहमिति दर्शयति । यस्मादेवं तस्मान्नृसिंहः परमेश्वर
आसौदित्यन्वयः । न च नृसिंहे परमेश्वर आसौदित्यन्वयः
वैयधिकरण्यपत्तेः । सामानाधिकरण्यान्वयोपपत्तौ सत्यां वैयधि-
करण्यानुपपत्तेः । तस्मान्नृसिंहः परमेश्वरस्त्रिनेत्रो नीलकण्ठः
पिपाकोति सिद्धम् । चटतं सत्यमिति प्राग्ब्याख्यात-मन्त्रवर्णा-
चोक्तं 'जगद्वितं' जगतो हित जगद्वितमनिष्टनिरसनेन 'वै' प्रसि-
धम् 'एतद्रूप' प्रागुपास्यत्वेन यदुक्तम् 'अक्षरं भवति' इदक्षर-
मविनाशं चिद्रूप निराकार तदेव साकारम् उपासकानुग्रहाय
भवतीत्यन्वयः ।

एव नृसिंहपदं पठञ्च मूलनृमिह व्यूहे व्याख्याय तदेव पदं द्वात्रिं-
शद्वारहे व्याचष्टे । 'विष्णुर्नृगः' सिंहः 'प्रसूतवते' स्तुति प्राप्नोति ।
स्तुतिमन्त्रैः । 'तद्वोर्थाय' तत्तत्सामर्थ्यशब्दः* 'नमोऽगः' न भयद्वरः

* विष्णुर्वोर्थाय 'तत्' विद्य 'प्रसूतवते' प्रसूत करोति 'मृग' निरक्षर इति
नारायणी व्याख्या ।

‘कुचरः’ कुत्रापि^(१)—न चरति सर्वदेव-विग्रहेषु लीलया स्वयं
 विचरति सर्वदेव-लीला-विग्रह-धारोत्थः । ‘गिरिष्ठः’ गिरिः
 पर्वतः तत्स्थः ईश्वरात्मक इत्यर्थः । यदा, गिरि वायूपासु स्तुतिषु
 यद्यद्रूपमभिलषन् स्तोता कामयते तत्तद्रूपं स्वस्मिन् स्थापयतीति
 गिरिष्ठः । यस्य ‘विषु विक्रमणेषु’ विग्रहेषु विविधक्रमणं विक्र-
 मण तेषु ब्रह्म-विष्णु महेश्वरात्मकेषु ‘अधि’ इत्युपरिभावे प्रधु-
 र्गु बहुषु लीलाविग्रहेषु ‘भुवनानि’ सर्वाणि ‘क्षिपन्ति’ निवसन्ति
 स्वभावतः । तानि ज्ञानपूर्वकाणि चेद्विजसन्ति एषु लीला-
 विग्रहेषु वयं तिष्ठाम इति, तर्हि क्षिपतिरैश्वर्यकर्मा, ऐश्वर्यं
 प्राप्नुवन्तीति । एवं नानाविध-पिक्रमणावतरण्ये ‘वीर्याय’ साम-
 र्थाय तद्दर्शनाय विष्णुर्नृगः सिंहः ‘प्रस्रवते’ प्रकाशेण स्तुतिं
 लभते इत्यर्थः । एवमुभयोपास्ये नृसिंहपदं व्याख्यातं तस्मा-
 दित्युपसहरति, तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ १० ॥

अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति । यस्माद्-यस्य रूपं
 दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते,
 स्वयं यतः कुतश्चिन्न विभेति ।

भोपास्मादातः पवते, भोपोदेति सूर्यः ।

भोपास्मादग्निश्चेन्द्रिय मृद्युर्धावति पञ्चमः ॥

तस्मादुच्यते भीषणमिति ।

एवमुभयापेक्षया षष्ठं नृसिंहपदमुभयोपास्ये व्याख्याय अथे-
 दानी-मुभयापेक्षया सप्तमं द्वितीयश्च पदं व्याख्यातुं देवप्रश्नः ।
 अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति । स चोक्तायः । स होवाच
 प्रजापतिरित्यनुपग्योत्तरम् । यस्माच्छब्दोपादानात् स्वमहिम्ने-
 त्यनुपग्नः । 'यस्मात्' स्वमहिम्ना 'यस्य' मूलनृसिंहव्यूहस्य 'रूपं'
 साङ्गं शिखाङ्गयुक्तं मौलिप्रदेशे चान्द्र-तेजोराशि युक्तं सामाङ्ग-यजु-
 र्लक्ष्मीमन्त्र-व्याख्यात-भू-भुवः-स्व-र्मह-लोक-चतुष्टय-सम्पिण्डित-
 तेजोराशियुक्तमप्रष्टव्य-तेजोमयं रूपं हृदा 'सर्वे देवाः' तदङ्गव्यू-
 निवासिनो वसु-रुद्रादित्याः 'सर्वाणि भूतानि' इमानि 'भीत्या'
 भयेन 'पलायन्ते' पलायनं कुर्वन्ति । 'स्वयं' देवः यस्मात् कस्मा-
 दपि न विभेति, निरतिशयाभय-गुणविशिष्ट उपास्यः ।

एवमुक्तोपास्ये भीषणपदं व्याख्याय तदेव पदं द्वितीये व्यूहे
 ऋचा व्याचष्टे । भीषेत्यादि । 'भीषा' भीत्या 'यस्मात्'
 मूलव्यूहात् 'वातः' वायुः 'पवते' वाति । वातपदोपादानात्
 पञ्च महाभूतव्यूह उपलक्षितः । 'भीषोदेति सूर्य इति' सोम-
 सूर्यव्यूहावुपलक्षितौ । 'भीषास्मादग्निश्चेति' आग्नेयो व्यूहः ।
 'इन्द्रयेति' सर्वव्यूहः । 'मृत्युर्धावति पञ्चम इति' मृत्युव्यूहः ।
 तत्रास्यामृच्चि यद्यपि पञ्चानां व्यूहानामुपादानेन तदादिन्यायेन
 सर्वमङ्गलनं तथापि भियो दर्शनात् वाय्वादीनां स्वस्वरूपेण
 भयगुणमुखेन सर्वेयां ब्रह्मादीनां सङ्ग्रहणात् तदुभय-भावरूप-
 नृसिंहव्यूहे प्रवेशनेन वा तद्रूपधारणेन वोभयरूपतेति द्विरुपलब्ध-
 मस्ति सर्वेषाम् । तत्रैकैकस्य देवस्य तत्तद्रूपधारणेनोभयरूपं
 प्रदर्शयन् बहूनां देवानां स्वान्तर्भावोभयरूपं प्रदर्शयतीति ।

उभयरूपेण सर्वं द्वात्रिंशद्ब्रह्मं सङ्गृह्णातीयमिति तत्तुः ।
एवमुभयोपास्ये भोषणपदं व्याख्यातं तस्मादित्युपसंहरति, तस्मा-
दुच्यते भोषणमिति ।

अथ कस्मादुच्यते भद्रमिति । यः स्वयं भद्रो भूत्वा
सर्वदा भद्रं ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभ-
मानः कल्याणः ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

तस्मादुच्यते भद्रमिति ।

एवमुक्तोपास्ये प्रागुक्तपदं व्याख्याय अथेदानीमुभयोपास्ये
तृतीयमष्टमञ्च पदमुभयोपास्ये व्याख्यातुं देवप्रश्नः । अथ कस्मा-
दुच्यते भद्रमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुपज्योत्तरम् ।
यः स्वमहिम्नेत्यनुग्रहः । 'स्वयं भद्रो भूत्वा' भजनीयो माङ्गलिको
भूत्वा सर्वदा 'भद्रं' माङ्गलिकं ददाति । भद्रदातृ-स्वरूपं
भूल्यूहे उपास्यमिति दर्शयति । 'रोचनः' दोषियुक्तः 'रोच-
मानः' शिखाङ्गेन रुचिं दोषिं कुर्वन्, शानच्-प्रत्ययान्तत्वम् ।
तदङ्गं द्वितोय तेजोरूपादङ्गादधिकतरत्वेन तेजोरूपम् । अतएव
नावाभरणयुक्तं मोलितं तेजस्तदन्तर्गतानां देवानां स्वतेजसाभि-
भवतोत्प्रेषणमुपास्यम् । अतएवोक्तमस्माभिः शिखाङ्गमन्त्रं
व्याचक्ष्णैः प्रपञ्चागमगान्ते । गित्वा तेजः समुद्दिष्टं यपदित्वद्-

सुच्यते । तत्तेजोऽस्य ततः प्रेक्षा शिखामन्त्रेण मन्त्रित ।
निरतिमय तेजोऽवधायित्वेत्यर्थः । यस्य ज्ञानमयो शिखा इति
श्रुतेः । 'शोभन' स्वरूपेण 'शोभमान' शिखाद्गतेजसा,
अतएव 'कल्याण' माह्नलिको मूलवृत्तिश्च्युतः ।

एवमुक्तोपास्ये षष्ठमपदं व्याख्याय अयेदानीं तेनैव पदेन
वाचिगङ्गाहमृचा व्याचष्टे । भद्र कर्णेभिरिति । इयमृक् प्रारम्भे
शान्तिपाठे व्याख्याता । 'तनूभि' एभिस्तनुमन्त्रैरेव स्थिरै
रङ्गैरिति विशेषः, पञ्चमाङ्गान्तर्भावात् स्तुतिमन्त्राणाम् । एवमुक्तो
पास्ये व्याख्यात तस्मादियुपसहरति, तस्मादुच्यते भद्रमिति ।
इति शब्दो व्याख्यातः ।

अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति । यस्मात् स्वभक्तानां
स्मृत एव मृत्युमपमृत्युश्च मारयति । य आत्मदा
वलदा, यस्य विश्व उपासते प्रशिष्यं यस्य देवा, यस्य
आयामृतं, यो मृत्युमृत्युः, कस्मै (१) देवाय हविषा
विधेम । तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥

एव तृतीयपादे तत्तत्पद व्याख्यानेन साङ्गोपासनाभिधाय
तथैव चतुर्थ पादोपासनाभिधातु तदाद्यपद मूलमन्त्रापेक्षया
नवमस्य पदमुक्तोपास्ये व्याख्यातु देवप्रश्नः, अथ कस्मादुच्यते मृत्यु

(१) कस्मै इत्यत्र कमिति द्वितीयात् पाठो भाष्यमन्त्रतः । परन्तु वज्रसु पुत्र
केतु चतुर्थपाठस्य दर्शनात् दीपिका सम्यक्तया स एव कूल निवर्तितः ।

मृत्युमिति । स हे.वाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । 'यस्मात्' स्वमहिम्नेत्यनुपङ्गः । 'स्वभक्तानां' भजसेवायाम्, स्वसेवकानाम् अनन्यभावेन 'स्मृत एव' उपासित एव 'मृत्युं' साक्षात्कालप्राप्तम् 'अपमृत्युं' अवान्तर-निमित्तप्राप्तम्, जातकर्मणि गणितशास्त्र-निर्णीतायुः-परिभाषे तदन्तरा मृत्युरपमृत्युः, तद्वानन्यभावे नोपासकानामप्रार्थित एव 'मारयति' विनाशयतीत्येवं रूपं कवच-मङ्गसुपास्यम् । तस्य सामाङ्गमन्त्रेण ऋसिंहगायत्र्या ऋसिंह-रूपेण व्याख्यातत्वात् स्वानुपासकान् स्वस्वरूपान् सम्पाद्य मृत्युमपमृत्युञ्च मारयतीत्यर्थः । यो वै ऋसिंहो देवो भगवान् यद्य जीव इति मन्त्रवर्णात् ।

एवं प्राशुक्तं पदं मूल-ऋसिंह-ज्यूहोपास्य-परत्वेन व्याख्याय अथेदानीं तेनैव पदेन द्वाविंशद्गूहमृचा व्याचष्टे ॥ 'यः' द्वाविंश-द्रुमिहव्यूहः 'आत्मदा' आत्मानं ददातीत्यात्मदा स्वस्वरूपदाता सर्वेषां देवानां स्वस्वरूपमेव धारयतीत्यर्थः । 'यमदा' सामर्थ्य-दाता स्वोपासकानां देवानां स्वस्वरूपधारणे शक्तिं ददातीत्यर्थः । 'यस्य प्रशिपं' मूल-ऋसिंह-ज्यूहस्याङ्गचतुष्टयं प्रशिपं प्रकर्षेण शिथल इति प्रशिपं प्रोर्वदितं द्वाविंशद्गूहं 'विश्वे देवाः' सर्वे देवाः 'उपासते' उपासितं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'यस्य छायामृतं' छाया इति गृहनाम, छायेवामृतं छायामृतं महाचक्रम्, तदन्त-र्भावादस्य व्यूहस्य, 'यः' व्यूहः 'मृत्युमृत्युः' मृत्योरपि मृत्युः,

ॐ यस्य 'विश्वे' सर्वे 'उपासते' यतमन्त्रधर्मो 'उपासते' कुर्वन्तीति, अशिपयस्य चतुर्दशदिश्वुते । तेषामाङ्गमन्त्रेणास्तेतिभावः । 'देवा' मन्त्रद्वय यस्य 'शिप' शिषा-भावात् प्रोऽयते, यस्य 'छाया' अग्निभावात् अमृतं वसते इति नारादयो वदन्ति ।

मृत्युर्यस्योपसेचनम् इति श्रुतेः । 'क' प्रजापतिं ब्रह्मणो म्यूहं
तदादिन्यायेन ब्रह्ममकत्वात् सर्वं सङ्गृह्णाति, देवा देवा
दानाद्वा दातनाद्वा दीपनादिति यास्कवचनात् । 'हविषा' हविः-
प्रदानेन हामेन नैवेद्येन वाचनेन या । अत एव वक्ष्यति महा-
चक्र-प्रकरणे अनुष्टुभा हाम कुर्यात्, अनुष्टुभार्चनमिति ।
'विधेम' परिचरेम । यद्वा, विधतिर्दानकर्मेति यास्कवचना-
द्वाह्य-म्यूह-प्रभृति-म्यूहाय हविर्दत्त इति विभक्तिव्यत्ययः । कश्चि-
देवशब्दे च तस्मिन् पक्षे विधति. परिचरण-कर्मेति तत्पार्थः ।
एवं प्रागुक्तोपास्ये मृत्युमृत्युपद व्याख्यातं तस्मादित्युपसृष्टरति,
तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ।

अथ कस्मादुच्यते नमामोति । यस्माद्यं सर्वं देवा
नमन्ति मुमुक्षुवो ब्रह्मवादिनश्च । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं
वदत्युक्तम्, (१) यस्मिन्निन्द्रे वरुणो मित्रोऽर्यमा देवा
ओक्तांसि चक्षिरे । तस्मादुच्यते नमामोति ।

एवं प्रागुक्तपदं प्रागुक्तोपास्ये व्याख्याय अथेदानोमुभयापेक्षया
द्वितीयं दशमञ्च पदं व्याख्यातुं देवप्रश्नः । अथ कस्मादुच्यते
नमामोति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुपज्योत्तरम् । यस्मात्
स्मनहिन्नेत्यनुपद्मः । नमामोत्यस्याख्यातपदत्वाद्दक्षदर्ध-प्रत्ययार्ध-
विहाय प्रकृत्यर्थं व्याचष्टे । तथा चास्य प्राक्तनसर्वं पदार्थ-सम्ब-

न्धिनः सर्व्वानुपङ्गः । यस्मात् शब्दोपादानात् स्वमहिम्नेत्यनुपङ्गः ।
 प्रकृत्यर्थेन यस्मात् 'यं' प्रागुक्त-विशेषणं मूल-नृसिंह-व्यूहं 'सर्व्वं
 देवाः' पृथिव्यन्तरिक्ष-द्यु-ब्रह्मलोक-निवासिनो महाचक्रोपासकाय
 'नमन्ति' नमस्तुर्व्वन्तीति सर्व्व-नमस्तार्थ्य-गुण-विशिष्ट उपास्य
 इति दर्शयति । तथाच द्विविधोपासकानां देवानामधिकारि-
 विशेषणमाह । 'मुमुक्षवोऽब्रह्मवादिनश्च' इति । अब्रह्मवादिन
 इति, अन्यथा द्वैविध्यासम्भवात् । यद्वा, मुमुक्षवः ब्रह्मवादिनो
 मुक्ताश्च लीलया विग्रहं कृत्वा नमन्तीत्यनुपङ्गः । एतदुक्तं भवति ।
 ब्रह्मलोके स ब्रह्मा स शिव स हरिरित्यादि-मन्त्रवर्णोपास-सामाङ्ग-
 नृसिंहगायत्र्या व्याख्यात-नृसिंह व्यूहयतुर्थ-कवचाङ्गाययत्वेनो-
 पास्यः । ततश्च कवचं सर्व्वानेतानुपास्यान् सङ्गृह्णातोत्यङ्ग-
 चतुष्टयान्तर्गतानन्त्याय । अत एवोक्तमस्माभिः कवचाङ्गमन्त्रार्थं
 व्याचक्षाणैः प्रपञ्चसारे । "कवचग्रह इत्यस्मात्ततोः कवचसम्भवः ।
 'हु' तेजस्तेजसा तेन गृह्यते कवचं तत" इति ।

एवं प्रकृत्यर्थसहितं नवपदार्थं प्रतिपाद्य साधारणरूपं नम-
 स्तार्थमभिधाय अथेदानीं सामादि मन्त्र साधारणत्वेन पुनः प्रकृ-
 त्यर्थगृहा व्याचष्टे प्र नूनमिति । 'उक्त्वं' (१) प्रशस्त्वं 'ब्रह्मणस्पतिः'
 ब्रह्मणः साकारस्य निराकारस्य च उपदेशद्वारा पाता पाल-
 यिता 'नूनं' निश्चितं 'मन्त्र' सामराज स्तुहीत्यादि य आत्मदेहा
 इत्यन्तं क्षात्रिंशद्ग्राह-प्रतिपादकं मन्त्रराजं प्रवदति नमति ।
 'यस्मिन्' प्रागुक्ते मन्त्रे इन्द्रो वरुणो मित्रोऽथिमा देवाः 'ओकांसि'

गृहाणि उपासनाय 'चक्रिरे' कृतवन्त इत्यर्थः । अनेनैतद्दर्शयति ।
 यथा देवे उपास्ये गुरौ च भक्तिः तथा मन्त्रे ऽपीति । तदुक्तम् ।
 "गुरो देवे च मन्त्रे च सहस्रो भक्तिरिष्यत" इति । अत्र च
 मन्त्रस्य नमस्कार्यत्ववशात् । एव नमामीत्येतदाख्यातपद
 मुक्तापास्ये व्याख्यातं तस्मादित्युपसहरति तस्मादुच्यते नमा
 मोति ॥

अथ कस्मादुच्यते अहमिति । अहमस्मि प्रथमजा चत
 २३ स्य १२३४ (१) पूर्वं देवेभ्यो ऽमृतस्य ना २३ भा २३४पू
 यि(१), यो माददाति स इ देव मा २३ व १२४पूईत्, (१)
 अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि १२३४पूई (२), अहं विश्वं भुवन-
 मभ्यभवां (३), स्वर्णज्योतिः, १२३४पू य एव वेदेति मक्षोप-
 निपत् ॥ चतुर्थ खण्ड ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे नृसिंह पूर्वतापनीये मक्षोपनिय

द्वितीया समाप्ता ॥ २ ॥

एव नमामीति पद नवपदसम्वत्वेन व्याख्याय अथेदानीं
 महमिति कर्त्तृपद सर्वसाधारण्येन व्याख्यातुं देवप्रत्ययः । अथ
 कस्मादुच्यते अहमिति । नन्वाख्यातोत्तम पुरुष-प्रयोगा दर्श

(१) ग चत । १२१९ । १४५२ स्य ॥ घ, अतस्य । १२४ ।

(२) ग नामा । २२ । मादद ४३ । य नामौ । १२४५ ।

(३) ग मा । २३ । य १२९ ४३६ । घ माय । १२४३८ ।

(४) ग अग्नि १२९ । ४५६ । घ, अग्नि १२४३ ।

(५) घ, मभ्यभवा । १२४३ ।

देवाहमिति प्राप्ते पृथक् प्रयोगः कस्मादिति चोद्याभिप्रायेण देव-
प्रत्ययः, अथ कस्मादुच्यते अहमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनु-
पज्योत्तरम् । पञ्चाङ्गोपासनाकर्तुः फलं निर्दिश्यते तादात्म-
सन्धयम् । न चासुमुच्यतेतदनिष्टमिति वाच्यम्, ऐश्वर्योत्तर-
मेतत् फलावाप्तेः, य इह स्यातुमपेक्षते तस्य सर्वोद्धार्यं ददाति
देहान्ते देवः परब्रह्मातारकमिति न्युतेः, फलपदमिदं न तूपा-
सकपदम्, तद्य पृथक् सामाभिव्यक्तमन्त्रेण व्याचष्टे, तच्च सर्वपदे-
ष्वनुपज्यमानं सर्वं पदजात सामाभिव्यक्तमेव व्याख्यातमिति नियम
दर्शयति । तथाच प्रागुक्ता सर्वोपासना सामपूर्विकैवेति ।
ततश्च प्रागुक्तायामुपासनायामुपास्यापासकभावेन प्रवृत्त उपासन
उपासनातः श्रुतान्तःकरणः प्रत्यगात्मतयैवोपास्य साक्षात् कृत्वाह
अनेन सान्ना अन्येषामुपासनफलं दर्शयितुम् । 'अहमस्मि' प्रागुक्त-
मुपास्यमहं भवामि 'प्रथमजा' पुरयरणोपासनायाः प्रथमोत्पन्नः^(१) ।
'नृत्तस्य' सचस्य भूर्त्ताभूर्त्तस्य जगतः 'पूर्व' पूर्वः स्वां देवेभ्यः
'अनृत्तस्य' क्षीरस्य 'नाभायि' नाभ्यां 'यो माददाति' स्वीकरोति
धारयति वा, 'स इ देव' इत्यनेन 'मा' माम् 'आवत्'^(२) रक्षितवान्, अवत्
अवति रक्षति । तथाचात्रस्तावकेन मन्त्रेण सामाभिव्यक्तेन फल-
निर्देशं कुर्वन् क्षीरोदार्यव-सम्बन्धिनोयमुपासनेति दर्शयति । अहम्
'अवम्' क्षीरम् उपास्याधारमहमेव भवामि, अवमदन्ता योऽस्ति
तम् 'अन्नमदन्तं' देव ब्राह्मणेभ्योऽन्नस्यादातारम् 'अग्नि' अहं भक्ष-
यामि । यद्वा, 'अन्नमदन्तम्' अन्नादनकर्तारं जीवभावं पञ्चाङ्गोपा-

सनात 'अक्षि' भक्षयामि ससाररूप विनाशयामोत्यर्थः । यत एवम
अतः ऽह 'विश्व' सर्वं भुवनम् 'अभ्यनवा' अभिममामि 'सुवर्णज्योतिः'
सूर्यज्योतिरित्य । यद्वा, सुवर्णाकारस्योपास्यस्य 'ज्योतिः' प्रकाश
अहमेव भवामीति फलनिर्देशः । इदञ्च फलमनुपपन्नात् प्रति
पदं प्रतिपादयानुसन्धेयम् असकृत् साकाराखण्ड वाक्यार्थोपदेशे
हि शार्ङ्गः स्यात् तत्तुमसीति नवकृत्य उपदेशवत् । एव साकार
निष्ठस्य यद्यन्तःकरणं शुद्धं ततोऽपीदमेव फलं व्याख्यातम् ।
अतएव नोत्तरोपसंहारः प्राप्तमवत्, तस्मादिदमुच्यते इति ।
उपासनाभ्यासादद्वैतापत्तेः । यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत्
केन वा पश्येदिति श्रुतेः । एतत् सर्वं सामाज्यं प्रणयेन हृदयमन्त्र
व्याख्यानावसरे स्पष्टीक्रियते । 'य' उपासक 'एव' प्रागुक्त-
सुपास्यमहं अहं पासनयाधिकारि तरतमभावाद्वा उपास्योपासक
भावेन 'वेद' उपास्ते । 'इति' शब्दः प्रागुक्त सकलोपासना समाप्ति
दर्शयति । उपनिषदिति उपनिषच्छब्दो व्याख्यातः ।

इदञ्च साक्षात् नैवेद्ये विनियुक्तम् । तद्यानुष्टुभं द्रष्टव्यम्,
न तु पट्स्वरः साङ्गः वा । यतः प्रथमोपनिषदि यच्छब्दस्य द्वितीय
व्याख्यानावसरे तथैव व्याख्यातत्वात् । आनुष्टुभश्चानुष्टुप्-स्वराभ्या
मेवम् । तौ च प्रथमोत्तमौ । तद्याच्चानुष्टुभा भूतोत्पत्तिः व्याख्याना
वसरे मात्तिलेनोद्भावितायामृचि तत्स्यैवा भवतीति । अत्र
अनुष्टुप् प्रथमा भवति अनुष्टुबुत्तमा भवतीति प्रथमोत्तमयो
स्वरयोरनुष्टुप् शब्देन व्याख्यातत्वात्, वाच्यं अनुष्टुबिति गीति-
मात्रेऽपि वाक्शब्दस्य प्रयुक्तत्वात् सैषा वाच्यनस्यतिषु वदति ।
या दुन्दुभी या येण्ये या वोनायामिति श्रुतेः । 'वाचैव प्रयन्ति'

गीतैव प्रयन्ति प्रथमस्वरेण गायन्ति 'वाचैवोद्यन्ति' गीतैषोत्तम-
स्वरेण गायन्त्यक्षराणीत्यर्थः । परमा वा एषा च्छन्दसां यदनुष्टु-
बिति अनुष्टुप्छन्द इति । ततश्चास्मिन् प्रकरणे अनुष्टुप्छन्देन
चरोऽर्था उच्यन्ते, कश्चित् प्रथमोत्तमौ स्वरौ, कश्चिद्गीतिः,
कश्चिच्छन्द इति, यथा योग्यतया ग्राह्या इत्यनुष्टुप्-सामोद्वार
इत्यतिरहस्यमिति ॥ इति श्रीगोविन्द भगवत्-पूज्यपाद-शिष्य
परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवत् आदिकृतावाध-
र्यशोभे तापनीयोपनिषदायि द्वितीयोपनिषत् ॥ ४ ॥

श्री देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, आनुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य
शक्तिं वीजञ्च नो ब्रूहि भगव इति । स होवाच प्रजापतिः,
माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति, सर्वमिदं रक्षति, सर्व-
मिदं संचरति; तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्यात्, य एतां मायां
शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति, समृत्युं तरति, (१) सोऽमृतत्वञ्च
गच्छति, महतीं श्रियमश्नुते, मोमांसन्ते ब्रह्मवादिनः, (२)
ब्रह्मवा दीर्घा वा श्रुता वेति । यदि ब्रह्मा भवति सर्वं पाप्मानं
दहत्यमृतत्वञ्च गच्छति । यदि दीर्घा भवति महतीं श्रिय
माप्नुयादमृतत्वञ्च गच्छति । यदि श्रुता भवति ज्ञानवान्
भवत्यमृतत्वञ्च गच्छति; तदेतदपि णोक्तं निदर्शनम् ॥

एवं द्वितीयोपनिषदि साङ्गां सफलामुपासनामभिधाय अथे-
दानीं तस्याः शक्तिबीजनिर्णयपूर्वकत्वात्तन्निर्णयार्थं तृतीयोप-
निषदारभ्यते प्रशोत्तरास्याधिकया । नन्वेवं तर्हि इयं पूर्वमेवा-
रब्धव्या एतत्पूर्वकत्वात् प्रागुक्ताया उपासनायाः । सत्यम् ।
शक्तिबीजद्वयस्य सम्पुटीकरणेन विवक्षितत्वात् । अर्थात् प्राक्प्राप्त-
स्यार्थस्य प्रयात् सङ्कोर्त्तने सम्पुटीकरणं स्यात् । अन्यथा अर्थाशु-
सारिण सङ्कोर्त्तने पूर्वमेव द्वयं स्यान्नोपरिष्ठादिति सम्पुटीकरणा-
सम्भवादिति । पाठत उपामनाया ऊर्द्धं सम्बन्धः शक्तिबीजस्यार्था-
ख्यानेन प्रमाणेन प्राक् सम्बन्धः, नत्ववृत्त शक्तिकस्वीपास्यस्याका-
रावधृतिः । तथाहि । कथमस्यायमाकार इति पर्यनुयुक्ते स्वसा-
मर्थ्यादिति वाच्यम् । ततश्च सामर्थ्यापधारणं पूर्वकमेवास्याकारावधा-
रणमित्यर्थात् प्राक् सम्बन्धः पाठतश्चानन्तरमिति कथन्तु सम्पुटी-
करणं स्यादिति प्रजापतेर्हृदयम् । किञ्चोपासनानन्तरं प्रठिता
पीथमुपनिषत् शक्तिबीज-निर्णयात्मिका तत्र तत्र पद-पाद-साङ्गो-
पासनावतारणे यस्मात् स्वमहिम्ना यं स्वमहिम्नेति वीप्साशब्देन
महिमशब्देन चापकृष्टा सती पूर्वं सम्बन्धं लभते महीपनिषदप-
कर्षणवत् । अतयानैवारम्भणोयेति सिद्धम् । देवा इ वा इत्यादि
स होवाच प्रजापतिरित्यन्तं स्वार्थम् । मायावि पुरुषाधीना
मायेत्युच्यते । लोके हि मायाप्रसारक मायाव्यधीना दृष्टा, 'पै'
प्रसिद्धम् 'एषा नारसिंहो' नृसिंहाधीना, यस्मादिदं नृसिंहाकार
ब्रह्माधीना सती सर्वमिदं सृजतोत्यादि महरतोत्यन्तं स्वार्थम् ।
जगज्जन्म-स्थिति-लय कारणवसेतदधीन, शक्तस्य ब्रह्मणो ऽकारण-
त्वात् । यस्मादेव 'तस्मात्मायामेता शक्ति विद्यात्' नृसिंहाधीना-

मुपासीत । य एतां मायां शक्तिं 'वेद' उपास्ते । तदुपासना-फल-
माह । स पाषाणमित्वादि अश्रुत इत्यन्तं स्पष्टार्थम् । 'मोमांसने'
विचारयन्ति ब्रह्मवादिनः । ऋक्षा वा दीर्घा वा मृता वेति, सामा-
न्तर्भावात् मृतेवेति प्राप्ते ऋक्ष-दीर्घयोः फलविशेष-सम्बन्धार्थमियं
मोमांसा, तामाह । यदि ऋक्षेद्यादि गच्छतीत्यन्तं स्पष्टार्थम् ।
ऋक्ष-दीर्घ-मृत-सम्बन्धः सव्यञ्जनस्य स्वरस्य उत सकाराख्यं व्यञ्जनं
विहाय स्वरस्य सम्बन्ध इति सन्देहः, तस्मिन् सन्देहे निर्णयाय
'एतत्' वक्ष्यमाणं 'मिदर्शनम्' उदाहरणमपिणोक्तम् ।

स ईं पाहि य ऋजोपीतरुत्रः श्रियं लक्ष्मीमौपलाम्बिकां गाम् ।
पट्टीञ्च यामिन्द्रसेनेत्युत आङ्गस्तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सहूपाम् ।
तामिद्यायुपे शरणं प्रपद्ये ।

स ईमिति । सकारव्यञ्जनात् पृथक्करणं सविन्दुकस्वरस्य ।
अतः सविन्दुके स्वरे ऋक्षादिसम्बन्धो मायाबुद्धोपासनश्च । स ईमिति
समासः । सकारश्च ई च स ई, तस्याः सम्बोधनम्, ईमिति निपा-
तत्वाददीपः । हे ई हे सविन्दुकस्वर त्वदालम्बनेन एता वक्ष्य-
माणाः शक्तीः उपासिताः 'पाहि' रक्ष । यदा, स इति व्यस्तम् ।
यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः । 'य ऋजोपी' ऋजुभावेच्छुः, 'तरुत्रः' तरुण-
शीलः स 'ई' शक्तिं सविन्दुकं स्वरं श्रियादिबुद्धोपासितं 'पाः'
पालितवान् । 'पा पालने । पालकाधीनत्वात् पालनीयशक्तेः ।
'हि' इति निश्चितम् । सविन्दुकस्वरालम्बनत्वेनोपास्यास्तत्तद्गृह-
सम्बन्धिनोः शक्तीराह, 'श्रियं' विष्णुशक्तिं पाः पालितवान् ।
यदा, पाहि, एवमुत्तरचापि द्विधा सम्बन्धः । 'लक्ष्मीं' नृसिंह-

शक्तिम्, 'अप्लाम्बिकां' गौरीं महेश्वरशक्तिम्, 'गां' सरस्वतीं
ब्रह्मशक्तिम्, 'पृथ्वीं' स्कन्दशक्तिम्, 'यामिन्द्रसेनेत्याहुस्ताम्' इन्द्र-
शक्तिम् इन्द्राणीं 'विद्याम्' ईश्वरशक्तिं 'ब्रह्मयोनिं' ब्रह्मावाप्तौ
कारणभूतां 'सरूपां' साकारां, 'तां' तां शक्तिम् 'ब्रह्म' सविन्दुके खरे
'आयुषे' उपासनानुकूलायुरभिवर्धनाय शरणं प्रविशामि ॥ १ ॥

सर्वपां वा एतद्भूतानामाकाशः परायणम्, सर्वाणि च
वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्ते, आकाशादेव जातानि
जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति; तस्मादाकाशं बीजं
विद्यात्; तदेतदपिणोक्तं निदर्शनम् । हंसः शुचिपद्मसु-
रन्तरिक्षसङ्घोता वेदिपदनिधिर्दुरोणसत् । नृपदरसङ्घत-
सद्ब्योमसदजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृक्षत्; य
एवं वेदेति मद्दोपनिषत् ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इत्यथर्ववेदे नृसिंहपूर्वतापनीये मद्दोप-

निषत्तृतीया समाप्ता ॥ ३ ॥

एव शक्त्यक्षरनिर्णयं तदायितां सप्तविध-शक्त्युपासनां दीर्घा-
दिमात्रोपासनां सफलामभिधाय अश्वेदानीं 'बीजाक्षरनिर्णयं
तदायितां सफलामभिधाय तन्निर्णयमाह । सर्वेषां
वा, इत्यादि 'अभिसंविशन्तीत्यन्तं' स्पष्टार्थम् । आकाशशब्दो
हकारं वक्ति सर्वांगमशास्त्र-प्रसिद्धे रागमरूपोपनिषत्प्रसिद्धे ।

यस्मादेवं तस्मात् 'आकाशम्' आकाश-शब्दवाच्यं हकारं वीजं
 वियात् । 'बीजं' निदानं मूलकारणं तद्बुद्धीपासीत तद्वाचकं
 या निपातरूपेण । स चायं वाच्य-वाचक-सम्बन्धी लोकेऽप्रसिद्ध
 इति सम्प्रदाय-शास्त्रैकगम्यः । एवं शक्त्यक्षरमपि शक्तिवाचक-
 त्वाच्छक्तिः तद्बुद्धीपास्यत्वाद्वा । शक्ति-बीजयोस्तद्बुद्धीपास्यत्वं
 तद्वाचकत्वादेवेति रहस्यम् । यथा प्रणवाक्षरं ब्रह्मवाचकत्वा-
 द्ब्रह्मबुद्धीपास्यमभूच्छक्तिबीजम्, तच्च सम्भरं व्यञ्जनमात्रं
 वेति सन्देहे तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । तदेतद्विनिर्णयं निदर्शनम् ।
 तद्योक्तार्थम् । 'सः' परमात्मा 'हं' मूलकारणं सत् ब्रह्मत् ।
 यद्वा, सञ्जारेण सम्पदम् अजपागायत्रोरूपेण वर्त्तमानं नासिका-
 पुटार्था निःसृतं ब्राह्मण-स्तो-शूद्राद्यधिकारितया वर्त्तमानं
 सङ्कल्पादेव फलदं परमात्मवाचकं हंस इति । 'हंसः' परमात्मा
 वक्ष्यमाणं सर्वमभूदिति याव्यशेषः । 'शुचौ' बुद्धौ सीदतीति
 शुचिपत्, हंस एव 'बभूव' देवः । स एव अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरि-
 क्षान्निर्गतो देवः, स एव होता, 'वेदिपत्' वेद्यां सीदतीति वेदिपत् ।
 स एवातिथिः 'दुरोणसत्' दुरोण इति गृह्यनाम । दुरवा
 भवन्ति दुस्तर्थास्तच्छिन् सौदतीति दुरोणसत् । स एव 'नरि'
 जीवे सीदतीति नृपत्, य आत्मनि तिष्ठन्निति श्रुतेः । 'वरसत्'
 वरे वरिष्ठे स्थाने सीदतीति वरसत् स एव, ऋतेन मत्वेन सीद-
 तीति ऋतमत् स एव, 'व्योम्नि' हृदयाकाशे उपलभ्यतया सीदतीति
 व्योमसत्, 'अन्ना-' अणुह्रिष चोरोदार्णवे उपास्यतया जात इत्यजाः,
 'गोषु' वाचु उपास्यतया प्रतिपाद्यत्वेन जात इति गोजाः, 'ऋतं'
 स प्रमिति मन्त्रवर्णादुपास्यतया जात इति ऋतजाः, 'अद्रो' मेघे

जात इति अद्रिजाः । छन्दमि जनिरय सुवन्तप्रयोगे सञ्कारान्तो
 दृष्ट इति ओपपदो विसर्गान्तो दीर्घश्च सुतेजा इतिवत् । एवं परमा-
 त्मेव 'हृहत्' महानिति 'ऋत' सत्यं ज्ञेयमिति शेषः । 'यः' उपा-
 सक्त 'एव' परमात्मतत्त्वं बीजाक्षरवाच्यं तद्बुद्धावोपास्य 'वेद'
 जानाति । इति शब्दः शक्तिबीजं निर्णयं समाप्तिं द्योतयति ।
 यद्वा, 'इति' एव, निपातानामनेकार्थत्वात्, इत्येष महोप-
 निषदिति महोपनिषदि पठितानां मन्त्राणामेवं शब्दादेतदेव
 शक्तिबीजं स वध्नाति । ततश्च मूलमन्त्र पदपदे अक्षरे नृकारं
 सकारश्च विहाय यच्छिष्टमक्षरद्वयं यथापठितं शक्तिबीजं दृष्टव्यं
 सामर्थ्यात् परमात्मवाचकम् । आख्यर्णश्चिं द्वितीयहमर्चिं
 प्रथमं यत् पठितं तदिति । एव स्तुतिमन्त्रेषु त्रयेषु चतुर्थपदे
 नृकारं सकारं विहाय यच्छिष्टमक्षरद्वयं यथापठितं तच्छक्ति-
 बीजमिति तत्त्वं रहस्यमेति शक्तिबीजाक्षरनिर्णयः ॥ १ ॥

इति ओमत्परमहंस-परिब्राजकाचार्यस्य गोविन्दभगवत्-
 पूज्यपादग्रियस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावायवर्णपूर्वतापनीयोप-
 निषद्वाक्ये द्वितीयोपनिषत् समाप्ता ॥ ३ ॥

ओं देवा च वै प्रजापतिमब्रुवन् आनुष्टुभस्य मन्त्र
 राजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान् नो ब्रूहि भगव इति ।
 स होवाच प्रजापतिः, प्रणवं सावित्रो यजुर्लक्ष्मीं नृसिंह-
 गायत्रीमित्यङ्गानि जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्वञ्च
 गच्छति । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् ।

भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोक्तार एव, यच्चान्यत्तिकाला-
तीतं तदप्योक्तार एव ।

एवं तावच्छक्तिबीज-सम्पुटितां साक्षां तृसिंहत्रयोषा-
सनामभिधाय अथेदानीं तदङ्ग-हृदयादि-मन्त्रव्याख्यानाय यथा-
सङ्ख्यं सामाङ्ग-मन्त्रोपनिषत् प्रगोत्तररूपाध्यायिकया चतुर्थी
आरभ्यते । ननु यदि मूलमन्त्राङ्गमन्त्र-व्याख्यानायोपनिषदियं
प्रस्तुता तर्हि तदङ्ग-न्यासावसरे अस्याः प्रस्तावः स्यात्, नत्विदानीं
प्रस्तावो युक्तः । किञ्च मूलमन्त्रपद-व्याख्यानावसरे तदुपा-
सनायाः कृत्वा एयोक्तत्वादन्ते तत्फलस्य चोक्तत्वात् किमवशिष्टं
यदर्थमिवमुपनिषदारभ्यते । अत्रोच्यते । सत्यम् । तदङ्ग-
न्यासावसरे पञ्चमाङ्गन्यासे प्रत्यक्षरमुभयत ओक्तारो भवतीति
यचनात् मूलमन्त्राक्षराणां यथापठितानां व्यत्यासे कृते मूल-
मन्त्र-तत्पदापरिज्ञाने प्राप्ते तत्परिज्ञानस्यैवान्तरङ्गत्वात् तदर्थं
पदोद्धारः प्रस्तुतः । तदनन्तरं तदर्थज्ञाने प्रवृत्ति गतिबीज-
निर्णयः प्रस्तुतः । इत्येवं पञ्चाङ्गन्यास-पदोद्धार-तदर्थ-गतिबीज-
निर्णयानामन्योऽन्य-वङ्गक्रमकत्वाच्च तदन्तरान्ते प्रवेगोऽस्या न
युक्त इतोयमुपनिषत् गतिबीज-निर्णयानन्तरं पठिता । यथा
गुरुमते अधिकारलक्षणं मध्य एव पठितं, तथेयमुपनिषदुपरिष्ठा-
न्महाचक्रायासना-कन-कयनगोर्वाङ्गक्रमकत्वात् तदन्तरान्ते प्रवेश-
मलभमाना मध्यमैव ग्रभते । किञ्च सामाङ्गप्रणयेन गतिबीजा-
क्षर-मिथितेन हृदयाङ्गमन्त्रो व्याख्येय इति न तदङ्गन्यासाव-
सरे अस्याः प्रवेगो युक्तः । तदानीं गतिबीजाक्षरस्याप्रभुत-
त्वेनागवत्त्वान्मिथ्यण्य । तन्माच्छक्तिबीज-निर्णयानन्तरमस्य ।

आरम्भो युक्तः । यदुक्तं छत्सुविदगभिधानात् किमयगिट-
 मिति, तद्, अथच ये यानागतविषयन्यायेन व्याख्यातभिरेष
 तपोपमं हतं, नतु तत्त्वगद्दोषाद्यमिति । यदुक्तम्, पक्षे फलस्य
 चोक्तत्वात् किं गिटमिति, तद्युक्तमेव प्राक्तनन्यायेन छत्सुत्वात्
 पिद्यायाः । तस्मात् शुक्त गतिबोध-निर्णयानन्तरमप्या आरम्भः
 गौभत इति । देवा इ वा इत्यादि नारसिंहस्येत्यन्तं स्पष्टार्थम् ।
 अद्भुतमन्यायो मूढि भगव इति । घेदे अकारादेर्गान्तो भग-
 वच्छब्द इति सम्योधानात् भगव इति । 'घेदेषु' छद्गाद्यद्वेषु
 व्याख्येयैषु तदगान्यानमन्ताः अद्भुतमन्याः । यदा, अद्भुतानि च
 मन्ताश्च अद्भुतमन्या इत्युभयथापि समानो युक्तः । किन्तुभयथा-
 ख्येयां मूलमन्याद्भुतमन्यमन्यन्तः सद्भावात् स्थानात् सामर्थ्यात्
 प्रतीतो नूनं न निवारयितुं शक्यते । स ह्येवायं प्रजापति-
 रित्यादि सञ्जतीत्यन्तमुक्तार्थम् । येनैव क्रमेणाद्भुतानामुरेगः
 छत्सुस्तेनैव क्रमेण तदगान्यामाह । योमित्येतदुच्यते । कथं
 पुनरोद्धारनिर्णयः साक्षात्कृत्यतस्तु प्रतिपत्तुपायस्य प्रतिपद्यते इति ।
 उच्यते । योमिचेतदानमन्यमेतदे सत्यकामः, योमिनामानं
 प्रयुञ्जोत, योमिति मत्त, साक्षार यवेदं सर्वमिन्द्रादिभुतिभ्यो
 रक्षणादिति सर्वोदि-विक्रमस्याहयात्मा परमार्थः सन् प्राणादि
 विक्रमस्याहो यथा, तथा सर्वो वाक्स्वयः प्राणाद्यान् विधत् सोऽहं
 एव । स पादुदुक्कं सवाक्यस्वरूपमिव तदभिधायकत्वात् । सोऽहं
 विहार गन्ताभिधेयश्च सर्वः प्राणादिवाक्यविक्रमः अभिधान व्यतिरे-
 केन नास्ति । साक्षारभूतं विकारो नाभिधेयः^(१) तस्मिन् वाक्यात्मना-

नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं होदं नामनीत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 अतश्चाह । ओमित्येतदचरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभि-
 धानाभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकादभिधानभेदस्योद्गारा-
 व्यतिरेकादोद्धार एवेदं सर्वं परस्व ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वक-
 मवगम्यते इत्योद्धार एव । 'तस्य' एतस्य परापरब्रह्मरूपस्याचरस्य
 ओमित्येतस्य 'उपस्थाख्यानं' ब्रह्मप्रतिपक्ष्युपायत्वात् ब्रह्मसमीपतया
 विष्यष्टं प्रकथनमुपस्थाख्यानं प्रस्तुतं जानीयादिति शेषः, न त्वनु-
 यङ्गः । व्यवयान्नानुपज्यते इति न्यायात् । भूतं भवद्भविष्यदिति ।
 कालत्रय परिच्छेद्यं यत् तदोद्धार एवोक्तन्यायतः । 'यच्चान्यभि-
 कालातीतं' कार्याधिगम्यं कालत्रयापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तद-
 प्योद्धार एव ।

सर्वं ह्येतद्ब्रह्म त्रयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्ट्या-
 ज्जागरितस्थानो वह्निःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-मुखः
 स्थूलभृग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग
 एकोनविंशति-मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।
 यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं
 पश्यति, तत्सुप्तं, सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञान-घन
 एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।
 एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
 प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ।

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेनाभिधान-प्राधान्येन निर्द्देशः कृतः ।
 ओमित्येतद्वचरमिदं सर्वमित्यादि । अभिधानप्राधान्येन निर्द्दि-
 टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्द्देशोऽभिधानाभिधेययोरेकत्व-
 प्रतिपत्त्यर्थम्, इतरथा ह्यभिधान-तन्त्राभिधेय-प्रतिपत्तिरित्यभि-
 धेयस्याभिधानत्वं शोणमित्याशङ्का स्यात् । एकात्रप्रतिपत्तिश्च
 प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन प्रविलापयंस्तद्विल-
 चणं ब्रह्म प्रतिपद्यते इति । तथाच वक्ष्यति । पादा
 मात्रा मात्राश्च पदा इति । तदाह । 'सर्वं द्वैतद्वयं' सर्वं
 यदुक्तमोद्धारमात्रमिति तदेतद्वयं । तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं
 प्रत्यक्षतो विज्ञेयेण निर्द्दिशति, अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति
 चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मानं प्रत्यगात्मतयाभिगन्धेन
 निर्द्दिशति, अयमात्मेति । 'सोऽयमात्मा' ओद्धारमभिधेयः परापर-
 त्वेन व्यवस्थितः 'चतुष्पात्' कार्यापक्षवत् न गौरिव चतुष्पात्,
 त्रयाणां विवादीनां पूर्वपूर्व-विलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति
 करणसाधनः पादशब्दः । तुरीयस्य तु पद्यत इति कर्मसाधनः
 पादशब्दः । कथं चतुष्पात्तुमित्यत्राह । जागरित स्यान्मस्येति
 जागरितस्थानः 'बहिःप्रज्ञः' स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा
 यस्य स बहिःप्रज्ञः, वहिर्विषये यस्य प्रज्ञा ऽविद्याकृताऽवभासते
 इत्यर्थः । तथा 'सप्ताङ्गः' सप्त शक्तयो ऽङ्गे हृदयास्त्रे यस्य स
 तयोक्तः । विष्णुशक्त्या विष्णुवचःस्थलाश्रयत्वप्रसिद्धे, "विष्णो-
 र्यक्षःस्थलाश्रया" इति स्मृतेः, "विष्णोर्यक्षःस्थने स्थिताम्"
 इति, प्रविकाशिपद्व्यां वक्ष्यत्वेन धियनुद्धहन्" इति च ।
 तथा 'एकोनविंशतिमुखः' मूलमन्त्रापेक्षया एकोनविंशतिरुगम्

प्रचरं योजं सुखं यस्य भूतवृत्तिर्हृदयस्य स तथोक्तः । मामे-
 र्वर्द्धनार्थं प्राक् यतो हृदयाख्यमङ्गम्, अत उपास्योपासकयो-
 रैके भेदे वा हृदयाङ्गन्यास-व्याख्यानमविरुद्धम् । नन्वेतत्
 समाङ्गानि मूर्ध्नि सतेजा इत्येवमादीनि यस्य स तथोक्तः,
 तथा एकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रिय-कर्मेन्द्रियाणि बाह्यः
 प्राणादयः पञ्च मनोबुद्धिरहङ्कारचित्तमिति मुखानीव तान्युप-
 सृष्टिद्वारत्वादित्येषं यथासङ्ख्यं विराट्-हिरण्यगर्भ-परत्वेन वाक्य-
 द्वयं माण्डूक्योपनिषत्-प्रणवविद्यायां व्याख्यातं, तथात्रापि कस्माच्च
 व्याख्यायते । उच्यते । अत्रापरविद्या-प्रकरणान्वितत्वात् प्रणव-
 विद्यायास्तथाङ्गत्वेन विनियोगात् प्रणयमङ्गं जानीयादिति ।
 तथा शक्तिबीज-निर्णयान्तरमस्याङ्गस्य पाठात् माण्डूक्ये प्रणव-
 विद्यायाः अनारम्भाधीतत्वात् प्राधान्यम् अङ्गत्वेन विनियोगाभा-
 वाच्च तथा तत्र शक्तिबीजयोरप्रस्तुतत्वाच्च विद्याभेदाच्च तथा
 व्याख्यानभेदेनार्थभेदात् पृथगर्थप्रतीतिर्न्यायसी । ननु उभय-
 त्रापि अन्यूनानतिरिक्तपाठप्रत्यभिज्ञानेन विद्यैक्यादङ्गविद्याया
 उत्कर्षः, प्रधानविद्यायामङ्गविद्यायाः प्रवेशः । अत्रोच्यते ।
 अम्यद्यात्वं शब्दादिति चेन्न । विशेमादित्यन्यायेन विद्याभेदस्यैव
 युक्तत्वादाभ्युदयिक काव्येष्टिवाक्यवच्च । ननु भेदेऽपि प्रधान-
 दिद्याया एवाङ्गत्वेन विनियोगोऽस्तु प्रत्यभिज्ञानाच्च विद्यैक्यमिति ।
 तत्र । प्रकरणांस्तरे प्रयोजनान्वत्वमिति न्यायेन नैयमित्ताक्षि-
 णोक्त कौण्डपायिनामयनानिहोतवद्भेदस्यैव युक्तत्वात् । किञ्च
 उभयत्रापि बहुतरपाठसाध्येऽपि कश्चित् पाठभेदोऽपि दृश्यते ।
 तृतीयमात्र-निरूपणावसरे, एयोऽन्तर्याम्येष ईशान एव प्रभुरिति,

माण्डूक्ये पाठः । तापनोये तु, यपोऽन्तर्याम्येष योनिरिति, देशान-
 प्रमुपदहयं विहाय पाठः ; तस्माद्विद्यता, यद्यत्र योग्यं प्रस्तु-
 तञ्च तत्तथा व्याख्येयम् । तथा 'स्थूलमुक्' स्थूलां पृथिवीं हृद-
 याद्भ्रान्तर्गतां भुङ्क्ते सेवते इति स्थूलमुक् । विष्णोपां नराणां
 तन्मिमेयानेकधा नयनात् 'वैश्वानरः' विष्णुनर एव वैश्वानरः ।
 ननु यथा माण्डूक्ये वैश्वानरशब्द-सामर्थ्यात् सप्ताङ्गैकोनविंशति-
 मुख-पदहयं यथासङ्गं विराड्-हिरण्यगर्भ-परत्वेन व्याख्यातम्,
 तथात्रापि वैश्वानरशब्द-सामर्थ्यात् तदुभय-परत्वेन व्याख्या-
 यतां किमिति शक्तिबीज-परत्वेन, प्रकरणसमिधेर्वाक्यसमिधे-
 र्वसीयस्वात् । सत्यम् । यद्यत्र वैश्वानरशब्दो वैश्वानर-दिद्यापर-
 त्वेनैव वर्तते तर्हि एवं स्यात् भवेत्तदस्ति, योगिक्या हृत्स्थान्यपरत्वेन
 व्याख्यातत्वात् । किञ्च, तत्र तत्र विधेयार्थभेदेन वाक्यभेदेन
 वाक्यसमिधिर्निश्चितः ; अत उभयात्रापि प्रकरणसमिधे-
 रविशिष्टत्वात् प्राग्ब्याख्यैव व्यायसी । 'प्रथमः पादः' तत्राकारो-
 फार-भकाराश्रितत्वेन तद्वाचकत्वेन वा एवंविध-विशिष्ट-बुद्धात्-
 पत्तिरिति प्रथमः पादः, एतत्पूर्वकत्वादुत्तर-पादाधिगमस्येति-
 प्राथम्यम् ।

भन्वयनात्मा यच्चेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुर्थाक्षु प्रकृते कथं
 शक्तिबीजयोरङ्गमुखत्व-कीर्त्तनमिति । नैष दोषः । उपास्यो-
 पासकयोरभेदस्यात्र विवक्षितत्वात् । एवञ्च सति तृसिंहप्रक्षा-
 दैतमिहिः । सर्वभूतस्ययाम्नेको दृष्टः स्यात्, सर्वभूतानि चात्मनि,
 यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादि-श्रुत्यर्थैवमुपसंक्षेपः स्यात् ।
 अन्यथा परिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा साक्षादिभिरिव दृष्टः स्यात् ।

दृश्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मिकत्व-प्रतिपादकत्वम्। अतो युक्तमेवा-
 स्तोपासकस्यात्मन उपास्येनात्मनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनं
 सुखवचनञ्च। सप्त्रः स्थानमस्य तैजसस्य स 'स्वप्नस्थानः'।
 जाग्रत् प्रप्राणिक-साधना वह्निर्विषये इवभासमाना मनःस्थन्द-
 माया सती तथाभूतं संस्कारं मनस्साधत्ते, तन्मनस्तथा
 संस्कारं चित्रित इव पटो वाद्यसाधनानपेक्षमविद्या-कर्तृभ्यां
 प्रेय्यमाणं जाग्रदवभासते। तथाचोक्तम्। अस्य लोकस्य
 सर्व्वयतो मावासुपादायेत्यादि, परे देवे मनस्येकीभवंतीति
 प्रस्तुत्याद्वैय देवः सप्त्रे महिमानमनुभवतीत्याद्यर्थे। इन्द्रिया-
 पेक्षयान्त-स्वव्याख्यानसम्प्रदासनारूपान्तर्जम्भा सप्त्रे प्रप्रायेतेति
 'अन्तः प्रप्राः', 'तैजसि' विषयशून्यायां प्रप्रायां केवल-प्रकाश-
 रूपायां विषयित्वेन भवतीति 'तैजसः' विश्वस्य सविषयत्वेन
 प्रप्रायाः शून्याया भोग्यत्वम्, इह पुनः केवला वासनामाना
 अस्फुटप्रप्रा भोग्येति प्रविधिकी भोज इत्युत्तरमिच्छयं शक्ति-
 योक्तव्यः समानरुच्यत्। द्वितीयः पादस्तैजसः। त्रिष्वपि
 स्थानेषु तत्तत्प्रतिबोध-लक्षणः स्वायोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं
 विभजते। यत्र सुप्तो न कञ्चनेत्यादि। नहि सुषुप्ते पूर्व्वयो
 रिवान्वाद्याग्रहण-लक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कथमपिद्यते।
 तदेतत् सुषुप्तं स्थानमस्येति 'सुषुप्तस्थानः' स्थानद्वय-प्रविभक्तं मन-
 स्थन्दित इतलातं तद्यदा रूपापरिज्ञानेनाविवेकापन्नं नेगतसी-
 मरूपमिवाहः अस्फुटप्रपञ्चमेकीभूतमुच्यते। अत एव सप्त्र-
 जाग्रद्वयस्य स्थानानि प्रप्राणानि धनोभूतानि चेयमवस्थाऽविवेक-
 रूपत्वात् प्रप्राणधनमुच्यते। यथा रात्रौ नैत्रेण तमसाऽपि

भज्यमान सर्वं घनमिव, तद्वत् प्रज्ञानघन । एवमय्दा ज्ज्ञात्यन्तरं नास्तीत्यर्थः । मनसो विषय वियव्याकार स्पन्दनायास्तदुखाभावादानन्दप्रायोऽनानन्द एवानात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके निरायासस्थितौ मुख्यानन्दमुक् च्यते । एषोऽस्य परमानन्द इति श्रुते । स्वप्नादिप्रतिबोधे चेत प्रतिहारो भूतत्वात् 'चेतोमुख' बोधलक्षणं वा चेतो 'मुख' द्वारमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्यदज्ञातत्वात् सर्वविषय-ज्ञातत्वमस्यैवेति 'प्राज्ञ', सुप्तो हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ इत्युच्यते । अथवा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैव साधारण स्वरूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमज्ञप्तिज्ञानमस्ति । सोऽयं प्राज्ञस्ततोऽयं पादः । एष हि स्वरूपावस्थस्य साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्थेयिता नेतृस्माज्ज्ञात्यन्तरभूतोऽन्येषामपि । प्राणयन्त्रं हि सौम्यमन इति श्रुतेरयमेव हि 'सर्वस्थेय्यर' ययमेव हि सर्वभेदावस्थाज्ञातित्वेन 'सर्वज्ञ' । 'एषोऽन्तर्ध्यामी' अन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्तापेक्ष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं जगत् प्रसूयते इति 'एष योनिः', अत एव प्रभवश्चाप्ययच्च 'प्रभवाप्ययो हि भूतानाम्' एष एव । एतावानुभयत्रापि समानं पाठः । अत ऊर्ध्वं माण्डूक्ये उक्तं एवार्थं श्लोकान् पठित्वा तुरीयं पादं, तापनीये तु तान् विहाय तुरीयं पादः । एतन्मिदमपि कियान् पाठभेदस्तदगम्यानायमरे प्रदर्शित एषः । तत्रोपयोगी श्लोकं पठति । "दक्षिणाक्षिमुखे विष्टो मनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्तिथा देहे व्यवस्थितः" । जागरितावस्थायामेव विष्णादीनां त्रयाणामनुभयप्रदर्शनार्थं

शोकः । दक्षिणाक्षेव मुरं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । सर्वेषु
 करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणेऽक्षिणुपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र विशेष-
 निर्देशो विवक्ष्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्ष-
 स्तदेव स्मरन् मनस्यन्तः स्वप्न इव वासनारूपमभिव्यक्तं पश्यति
 यथा, अत्र तथा स्वप्ने । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसो विवक्ष एव ।
 आकाशे बाह्यादिस्मरण-व्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ
 एव भवति मनोव्यापाराभावात् । दर्शन-स्पर्शने एव हि मनस्यन्दितां
 तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनावस्थानात् प्राणः । प्राणो
 ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते^(१) इति श्रुतेः । तैजसो हिरण्यगर्भो मन-
 स्यवस्थितत्वात् लिङ्गमनो यत्र मनोमयोऽयं पुरुष इत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदाब्धिकाणि करणानि भवन्ति कथ-
 मव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य देश-काल-विशेषा-
 भावात्, यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथापि
 पिण्डपरिच्छिन्न-विशेषाभिमान निरोधः प्राणो भवतीत्यव्याकृत
 एव प्राणः परिच्छिन्नाभिमानवतान् । यथा प्राणलये परिच्छिन्ना-
 भिमानीनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानीनोऽप्यविशेषापन्न-
 त्वादव्याकृतता समाना प्रसवबीजात्मकत्वञ्च । तदध्यक्ष्यैको
 ऽव्याकृतावस्थः परिच्छिन्नाभिमानाध्यक्षाणाञ्च तेनैकत्वमिति
 पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतप्रज्ञानघन इत्याद्यपपन्नं तस्मिन् ।
 उक्तहेतुत्वात् प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य प्राणबन्धनं हि सौम्यमन
 इति श्रुतेः ।

न वहि प्रज्ञं, नान्त प्रज्ञं, नोभयत प्रज्ञं, न प्रज्ञं, ना
 प्रज्ञं, न प्रज्ञानघनम्, अदृष्टम्, अव्यवहार्यम्, अग्राह्यम्,
 अलक्षणम् (१) अचिन्त्यम्, अत्यपदेश्यम् एकात्मप्रत्ययसार,
 प्रपञ्चोपशमं, शिवम्, अद्वैतं, चतुर्थं मन्यन्ते, स आत्मा
 विज्ञेयः ॥ प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

एव तावत् प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा दर्शिता । तथा माण्डूक्ये श्लोके जागरिता-
 वस्थायामेवावस्थानयमुक्तं तस्यामेवावस्थायाम् । तत्रैविध्ये
 मनोव्यापार व्याहृत्य प्रागुक्तोपास्ये मनोव्यापार प्रवर्त्तयितुमुपास्य
 स्वरूपमाह न वहि प्रज्ञमिति । वहिर्यिषय व्यापारोपरमात्
 जागरितावस्था प्रतिषेधान्नसो हि स्वस्मिन् व्यापारेणान्त प्रज्ञत्वे
 तैजसत्वे च प्रत्यगात्मन प्राप्ते तन्निषेधति, नान्त प्रज्ञमिति ।
 उभयत्र व्यापार प्रतिषेधेन तदन्तरालव्यापारे प्राप्ते तन्निषेधति,
 नोभयत प्रज्ञमिति । जाग्रतस्वप्नान्तराले मनोव्यापार प्रज्ञार्थं
 न कुर्यादित्यर्थः । अन्तराल प्रतिषेधेनोभयत्र युगपत् प्रज्ञार्थं
 व्यापारे प्राप्ते तन्निषेधति, न प्रज्ञमिति । एव सर्वमनोव्यापार-
 प्रतिषेधादव्यापृत मनोऽविद्यात्मक समवतिष्ठेत तत्स्थिति प्रति
 षेधति नाप्रज्ञमिति । तत्स्थिति-प्रतिषेधादज्ञान भाक्तिके स्वापे
 प्राप्ते तन्निषेधति, न प्रज्ञानघनमिति । एव षट्प्रतिषेधै प्रणवविद्या

इभूतैरुपास्य प्रतिकूलं प्रतिषिध्य व्यावृत्त्य यदुपास्ये मनो व्याप्तं
कार्यं तदुपास्यं निर्दिशति, अदृष्टमिति । नहि ईदृशमुपास्यं
क्षिप्रदृष्टं पुरुषाकारमेव वा तिर्यगाकारमेव वा, यथा गोपाल-
कूर्मादि नतूभयरूपं शृसिंहात्मकं त्रिनेत्रं पिनाकहस्तमिति । अतः
एव 'अव्यवहार्यम्' अतएव 'अलक्षणमिति' । न 'लक्षणं' सिद्धं
विद्यते यस्य तत् अलक्षणम्, अतएव 'अचिन्त्यम्' अनुमानेन
तर्केण वा । अतएव 'अन्यपदेश्यम्' नियताकारोपास्य-प्रतिपादकैः
शब्दैः । अतएव 'एकात्म-प्रत्ययसारं' एकस्मिन् सर्वेषामात्मनां
प्रत्यय एकात्मप्रत्ययः स एव सारं प्राप्तिसाधनं यस्य तत् तद्योक्तम् ।
अथवा, एकएवात्मा उपास्योपासकयोरित्येवं प्रत्ययः, शेषं पूर्ववत् ।
अतएव 'प्रपञ्चोपशमं' प्रागुक्तेन न्यायेन मनसोहि वाङ्मन-
स्मरण व्यापाराभावादव्याप्ततत्वाच्च स्वाभावादुपास्य-व्यतिरेकेण
प्रपञ्चाप्रतीतिः प्रपञ्चोपशममिति । 'शिवं' शङ्करं 'चतुर्थं' तुरीयं
पादं मन्यन्ते अर्द्धमात्रानादात्मकमिति । तच्चोपास्यं प्रत्ययात्मत-
योपास्यमाह, 'सः' उपास्यः 'आत्मा' प्रत्यगात्मा इत्येवं 'विज्ञेय'
द्रष्टव्यः । एवमियं प्रणवविद्या षट्-प्रतिषेधवती सप्तशक्तिक-हृद-
याङ्गबीजमुखवत्यङ्गिनि मनोव्यापारं स्थिरं कुर्वत्यस्यां विद्यायामुप-
कारवती असहृदायर्त्तनोयोपासकेनेति तात्पर्यम् । १ ॥

अथ सावित्री गायत्री, या यजुषा प्रोक्ता, तथा सर्वमिदं
व्याप्तम् । घृणिरिति द्वे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि, आदित्य
इति त्रीणि, एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं
य एवं वेद, श्रिया चैत्राभिषिच्यते ; नदेतदवाभ्युक्तम् ।

ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदु ।
 यस्तन्न वेद किञ्च कुरियति । य इत्तद्विदु (१) स्त इमे
 समासते इति । न ह वा एतस्य ऋचा न यजुषा न
 सामाथोऽस्ति, यः सावित्रो वेदेति ।

एष तावत् सामाङ्ग प्रणव विद्या रुसिहन्न्रविद्योपकारिणी
 मभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणीमेव शिरोऽङ्ग व्याख्यात्री
 सामाङ्ग सविदमन्त्र प्रतिपाद्या विद्या रुसिह-अङ्गविद्याङ्गभूता
 माह, अथ सावित्री गायत्रीति ॥ 'अथ शब्द' क्रमप्राप्तानन्तर्यार्थ ।
 मन्त्रे सविदपदाभावेऽपि सावित्रीति वदन् सविदकालीन-प्रकाश
 वत् सुपुत्रा प्रकाशवच्च वाङ्माभ्यन्तरतमो-निवारक-प्रकाशवदय
 शिरोऽङ्ग प्रकाशी निविडाविद्या-निवर्त्तक इति दर्शयति ।
 'गायत्री' अष्टाक्षरत्वात् । ता गायत्री यजुषा व्याचष्टे ॥ या
 यजुषा प्रोक्ता तया सर्वमिदं व्याप्त शिरोऽङ्गमुपास्यच्च । अक्षराणि
 गणयति । छत्रिरिति द्वे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि पृथग्रेफगण-
 नात्, आदित्य इति त्रीणि, एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षर पदं त्रियाभि-
 पित्तमिति । 'त्रियादिभि' तदादिन्यायेन समभि शक्तिभिर्विग्रह
 षतीभिर्मणिगण खचितैर्हेमकुम्भैरमृतपूर्णै शिरोऽभिषिक्तमित्यर्थः ।
 य उपासक एवमुपास्ते तस्य फलं निर्दिशति । त्रिया हैवाभिपि-
 च्यते । प्रागुक्ताभि शक्तिभि प्रागुक्तेन प्रकारेण सोऽप्यभिषिच्यते
 इत्यर्थः । 'तदेतद्व्याभ्युक्तम्' उक्तार्थम् । 'ऋचो निषेदु'

नितरां सेवनं हतवत्यः । ऋग्यहणमुपलक्षणाथम् । यद्वा,
 ऋच इति पठौ, 'ऋचः' सईमित्यादिकायाः, तथा प्रतिपादिताः
 शक्तयो वेदा वा, न केवलं शक्तयः अपितु 'विश्वे देवाः' सर्वे देवाः
 'अधि' इत्युपरि शिरसि, 'अचरे' न चरति न विलीनं भवति
 'परमे व्योमन्' व्योमनि सर्वाभिपेक्षारत्वात् परमं, मीचद्वारत्वाच्च
 व्योम, 'यस्मिन्' शिरसि । 'यः' उपासकः 'तत्' शिरः वेद देव-
 देवीभिः प्रागुक्तेन प्रकारेणाभिषिक्तं 'न वेद' न जानाति 'किञ्चा'
 ऋग्वेदादिना करिष्यति । यद्वा, सईं पाहीत्यनयर्चा किं करि-
 ष्यति । 'ये इत्' इत्यनेव 'तत्' अभिषिक्तं शिरः 'विदुः' उपासते
 'ते इमे' उपासकाः 'समासते' सम्यक् प्रकारेण संसते सुखिन इत्यर्थः ।
 ऋग्गतं ऋक्पदं व्याचष्टे । न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न
 साक्षा 'अर्थः' प्रयोजनमस्ति यः 'सावित्री' सशिख-शिरोऽभिपेक्ष-
 साधनभूतां वेदेति । ततश्चायमर्थः । अष्टाक्षरां सावित्रीं पठित्वा
 प्रागुक्ताः सर्वे वेदा देवादयोऽभिषिञ्चन्तीति । 'सावित्रस्याष्टाक्षरं
 पदं' अष्टाक्षराख्यभिषेचनाय यस्मिन् शिरसि तदष्टाक्षरं
 शिरः तदेव पदमायय इति तत्त्वार्थः ।

ओं भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वः कालकर्णौ (१) तन्नो
 महालक्ष्मीः प्रचोदयात् । इत्येषा ह वै महालक्ष्मी-
 र्यजुर्गायत्री चतुर्विंशदक्षरा भवति । गायत्री वा इदं सर्वं
 यदिदं किञ्च, तस्मात् य एतां महालक्ष्मीं यजुषीं वेद
 महतीं श्रियमश्नुते ।

एव तावन्नृसिद्धब्रह्मविद्या शिरोऽङ्गोपकारिणी सावित्राभि
 पैचनीं विद्यामभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणी शिखाङ्गद्वारा
 सामाङ्ग महालक्ष्मीं विद्यामाह, ओं भूर्लक्ष्मीरिति । प्रणवविद्या
 पुर सरा पता शक्तयो भूरित्याद्या व्याहृतयः । 'भू' भूस्तत्ताया
 मिति सत्तायामत्र वर्त्तते । अत एषोक्तमस्याभि सप्त व्याहृतौ
 व्याचक्षाणैः प्रपञ्चसारे । "भू पदाद्या व्याहृतयो भू शब्द सति
 वर्त्तते । तत् पद सदिति प्रोक्त सन्मात्रत्वाच्च भूरत । भूतत्वात्
 कारणात्वाच्च भुव शब्दस्य सङ्गतिः । सर्वस्य स्वीकारणात् स्वात्मतया
 स्वरितोरितम् । महत्त्वाच्च महत्त्वाच्च मह शब्द समीरित
 इति । ततश्च यथासङ्गं भूर्लक्ष्मीरिति सन्मात्र-ब्रह्मणो व्यापिका
 शक्तिर्भूर्लक्ष्मीरित्युच्यते । कारणमात्ररूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्भूर्लक्ष्मी
 रिति । सर्वत्र स्वात्मतयापस्थितस्य ब्रह्मणः शक्तिः स्व कालकर्णी^(१)
 इत्युच्यते । महतः प्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणः शक्तिर्महालक्ष्मीरिति ।
 सैकैका शक्तिस्तदङ्ग शिखाङ्ग तेजोमय सुषुम्नामृतमय सोमरूपे
 योपास्यत्वात् तस्य पादस्य । यं भीषधीना प्रभवति तारापति
 सोमस्तत् साम्नस्तृतीय पाद जानीयादिति श्रुते । सोमचन्द्र
 सुषुम्न सूर्यरश्मिचन्द्रमा इति श्रुते । 'न' अस्मान् प्रति 'प्रचो
 दयादिति', शुद्ध प्रेरणे, प्रेरयेत् । तदङ्गमेकैका विग्रहवती
 शक्तिरमृतस्त्रावणाय प्रेरयतु । अभिप्रेक्षणीया शक्तीनां शिखाधि
 छात्री शक्ती प्रति अनयर्चा गायत्र्या यत्तुर्महालक्ष्म्या प्रार्थना
 रूपं यचनम् । ततश्च तदङ्गममृतस्त्राव्यमृतरूपमुपास्यमिति ।
 अथवा, सैकैका शक्तिस्तदङ्गं नो प्रचोदयादिति न प्रेरयतु, अस

विवादमेवाङ्गं कुर्यात् । इत्येषा वै 'महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री' मह-
तीनां लक्ष्म्यादीनां प्रतिपादकत्वात् महालक्ष्मीः । सावित्र-
मन्त्रे अत्र च यजुरिति वदन् सामाङ्गत्वेऽपि गीतिरहितमङ्गद्वय-
मिति दर्शयति । प्रणवान्तर्भावाद्यधराणि गणयति, चतुर्विंश-
दधरा भवतीति । चतुर्विंशदिति च्छान्दसम् । गायत्री वा
'इदं' द्वितीयमङ्गं 'सर्व्वं' छत्स्नं 'यदिदं किञ्च' यस्मादेवं तस्मादयः
'एतां' शिखां पारमेस्वरीं 'महालक्ष्मीं याजुषीं' प्रागुक्तां सविमह-
शक्त्युपास्यां 'वेद' उपास्ते । तस्य फलं निर्दिशति, 'महतीं त्रिय-
मभ्युते' इति महतीं त्रियं प्राप्नोतीत्यर्थः । ततश्चैतदुपायभुक्ताः
शक्तयो विमहवत्योऽभिषेचन-शक्तीनामुपकाराय असुतमयी शिखा-
मभ्युत-स्त्रावणाय तद्वन्धनाय चोपासते इति तत्पार्षः ।

ओं नृसिंहाय विद्महे वजनखाय धीमहि तन्नः सिंहः
प्रचोदयात् । इत्येषा च वै नृसिंहगायत्री देवानां वेदानां
निदानं भवति, य एवं वेद स निदानवान् भवति ॥
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं तावन्नृसिंह-ब्रह्मविद्योपकारिणीं सामाङ्ग-द्वितीयाङ्ग-
विद्यामभिधाय अग्नेदानीं सामाङ्ग-चतुर्धाङ्ग-विद्यां नृसिंहगायत्रीं
माह । श्रीं प्रणवी व्याख्यातः । 'तत्' अङ्गं कवचाख्यं पारमेस्वरं
'धीमहीति' ध्यायेमहि । किमर्थम् । 'वजनखाय' नृसिंहाय,
तादर्थ्यं चतुर्धा, तदर्थं 'विद्महे' जानीमः यतः, तदेवाङ्गं
'नः' अस्मान् प्रति सिंहः प्रचोदयात् इत्युक्तार्थम् । नरशब्दं

विहाय सिंह इति वदन्स्या विद्याया सिंहाकारस्य प्राधान्यं दर्शयति । इति शब्दा मन्त्रसमाप्तिं द्योतयति । एषा वै नृसिंहगायत्री नृसिंहार्थं कवचं प्रतिपादकत्वात् । गायत्रीति प्रणवान्तर्भावं दर्शयति । कवचायित तदाहृतं हृदयान्तर्गतानां वेदानां देवानां यथायोग्यतया 'निदानं' मूलकारणं भवति । उपासकस्य फलं निर्दिशति, य एव वेदं स निदानवान् भवतीति मूलकारणं भवतीति । तत्तत्तायमर्थः । पारमेश्वरं कवचाख्यमङ्गं हृत्सम्बन्धिं सर्ववेदं देवं निदानत्वेनोपास्यन् । तत्प्रतिपादकत्वात् हृत्सम्बन्धिं सर्ववेदं देवं निदानं गायत्र्याच्यते इति तत्तुार्थः ॥ २ ॥

देवाश्च वै प्रजापतिमब्रुवन्, अथ कैर्मन्त्रदेवं स्तुतं प्रीतो भवन्ति, स्वात्मानं दर्शयन्ति, तन्नो ब्रूहि भगव इति, स होवाच प्रजापतिः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च पुरुषस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्चेश्वरस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या सरस्वती तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या श्रीस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या गौरी तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या प्रकृतिस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् या विद्या तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यथोक्तास्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये वेदाः साङ्गाः सशाखास्तस्मै
 वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये पञ्चाग्रयस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् याः सप्त व्याहृतयस्तस्मै वै
 नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ लोकपालास्तस्मै वै
 नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ वसवस्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये च रुद्रास्तस्मै वै नमोनमः ।
 ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चादित्यास्तस्मै वै नमोनमः ।

* एतत्परं च, न, चिह्नितपुस्तकद्वये ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यापन
 सोऽर्द्धमायास्तस्मै वै नमोनम इत्यतिरिक्त पाठः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः ।*

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यानि पञ्च मद्याभूतानि तस्मै वै
नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यच्च त्रैलोक्य तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च कालस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च मनुस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च यमस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्चान्तकस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च प्राणस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च जीवस्तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च विराट् तस्मै वै नमोनमः ।

ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यच्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ।

इति तान् प्रजापतिरद्वयोदेतैर्द्वाचिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं

* एतत्पुस्तकं, चित्रितपुस्तके ओं यो वै नृसिंहो देवो भगवान् ये चाष्टौ ग्रहाणि
११ तस्मै वै नमोनम इत्यधिक पाठः ।

स्तुवध्वं, ततो देवः प्रीतो भवति, स्वात्मानं दर्शयति; तस्माद्य
एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छ।
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति, य एवं वेदेति मद्योपनिषत् ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्ययर्ववेदे नसिंहपुर्वतापनोये मद्योपनिषच्चतुर्थी समाप्ता

एवं तापनृसिंह-ब्रह्मविद्योपकारिणीं सामाङ्ग-चतुर्धा
विद्यां नृसिंहगायत्राक्तामभिधाय अयेदानीं पञ्चमाङ्गविद्य
तदुपकारिणोमहच्चतुष्टय-व्यापिनीं महाचक्राग्यामभिधातुं तस्मिं
द्युक्ते द्वापिंशत्पत्रे यथासङ्गरं कृतप्रणव-सम्पुट-न्यस्त-मूलमन्त्रा-
क्षरे एकैकस्मिन् तत्तद्देवता-नृसिंह-व्यूहं स्तुतिमन्त्रवर्ण-सामर्थ्य-
सम्बन्धं प्रदर्शयितुं तान् मन्त्रान् प्रगोत्तररूपाख्याधिकयारभते ।
देवा ह वै प्रजापतिमनुयन्त्रित्वादि स ह्येवाच प्रजापतिरित्यन्तं
स्पष्टार्थम् । अथ हि सर्वे मन्त्राः प्रणवादिकास्तदादिन्यायेन
प्रणयं मूलमन्त्राक्षरं पुनः प्रणवं सर्वेषु मन्त्रेषु दर्शयन्ति । अत्र
हि मन्त्रेषु यच्छब्दद्वयेनान्यतः सिद्धमनूद्य कुत्रचिच्च शब्दसामर्थ्यात्
कुत्रचित्तस्मा इत्येकयचन-सामर्थ्यादेक एव व्यूहः प्रतीयते ।
स च द्विविधः । क्वचिदसाधारणायुधैस्तत्तद्देवतागम्यः प्रती-
यते, क्वचिच्च विश्वरूपस्तेनैव न्यायेन । उभयत्रापि नृसिंहाकारो
योगारूढोऽधस्तान-हस्ताभ्यां वरदाभयहस्त उपरित्तनाभ्यां तत्तद्देव-
तायुधधारी क्वचिच्छङ्ख-चक्र-गदाधारी चैतत् सर्वं स्पष्टं
करिष्यामः । यथा अथैव नृसिंहाकारा व्यूहा ब्रह्म-विष्णु-महे-

श्वरात्मकाः स्तुक् स्वव शङ्ख चक्र पिनाक विगुलैरायुधैर्गम्यन्ते ।
 नृसिंहात्मकः पुरुषव्यूहो दिभुजः । दशहस्ता अङ्गलयो दश
 पाद्या यावानेव पुरुष इति नृतेः । अत ऊर्ध्वं नृसिंह व्यूहायतु
 भुंजा नृसिंहात्मकाश्च, ईश्वर व्यूह ईश्वरायुधगम्य, पूर्वेषां
 पञ्चानां यथासङ्गरं पञ्च शक्तियूहाः । सरस्वती त्री गौरो प्रकृति
 विद्यात्मिकाः त्रिवः स्वायुधैर्गम्या । एवं मूलमन्त्राक्षरेषु दशसु
 ऐशानां दिग्मारभ्य प्रणव सम्पुटितेषु सर्वाभरणयुक्ताः श्वेतरूपा
 उपास्याः । एवं वक्ष्यमाणानां सर्वेषु व्यूहा यथासङ्गरं मूलमन्त्रा-
 क्षरेषुपास्याः । प्रणवव्यूह एकेन प्रणवाक्षरेण वक्षसि विज्ञितः
 प्रणवचतुष्टय मात्रोपास्य देवविग्रह सगाखवेद विग्रह पञ्चाग्नि
 विग्रहः सप्तव्याहृति विग्रहः अष्टलोकपालविग्रहः, यसु रुद्रादि-
 त्याष्टप्रह पञ्चमहाभूत विग्रहा एकैकस्मिन् नृसिंहव्यूहे यथा
 सङ्गरमन्तर्भूता उपास्याः, इति दशव्यूहा विश्वरूपा उपास्याः ।
 काल-मनु मृत्यु यमान्तक प्राण सूर्य सोम विराट् पुरुष जीव रूप
 चेतनाचेतन-सर्वात्मका इत्येते व्यूहा. अविश्वरूपास्तत्तद
 साधारण रूपा गम्या । एवमेकैक उपास्य तेन तेन च मन्त्रेणो
 पास्य मृत्यु । ततो देव 'स्वात्मान' स्वकीयं रूपं विश्वरूपमविश्व-
 रूपञ्च यथायोग्यं दर्शयति । यस्मादेवं तस्मात् 'य' उपासक 'एतैः'
 मन्त्रैः 'नित्यं' नियमेन स्तोति स 'देव' विश्वरूपमविश्वरूपञ्च
 'पश्यति' साक्षात् करोति । सोऽमृतत्वमित्यादि महोपनिषदि-
 त्वन्तं स्पष्टार्थम् । तत्रामृतत्वञ्च गच्छतीति फलस्य हिरण्याम
 मृतिगात्रादेव परमफलावाप्तिं भन्ताणाञ्च सामर्थ्यं दर्शयति ।
 महोपनिषच्छब्द. प्रणववाहुल्यमिति सर्वं निर्मलम् ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्द-भगवत्-पूज्यपादशिश्यस्य परमहंस-
परिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्कर-भगवतः कृतावाधर्वण-
तापनीयोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोपनिषत् समाप्ता ॥४॥

ओं देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्, महाचक्रं नाम चक्रं
नो ब्रूहि भगव इति सार्वकामिकं मोक्षद्वारं यद्व्योगिन
उपदिशन्ति । स होवाच प्रजापतिः, पङ्क^(१)वा एतत् सुदर्शनं
महाचक्रं ; तस्मात् पङ्क^(१)ं भवति, पदपञ्चं भवति, पङ्क^(१)वा
चतुर्वच चतुर्भिः समितं भवति, मध्ये नाभिर्भवति, नाभ्यां वा
एते अराः प्रतिष्ठिता भवन्ति, मायया वा एतत् सर्वं वेष्टितं
भवति, नात्मानं माया स्पृशति; तस्मान्मायया वक्षिर्वेष्टितं भवति।

एवं तावच्चतुर्थोपनिषदन्ते स्तुत्युपनिषदा महाचक्रस्य-द्वात्रिं-
शत्पत्रेषु यथासङ्गं द्वात्रिंशन्नृसिंहान् स्तुत्योपाख्यानभिधाय अथे-
दानीं महाचक्र-विद्यामभिधातुं महाचक्रस्य रूपं निरूपयितुं प्रश्नो-
त्तररूपाख्यायिकया पञ्चोपनिषदारभ्यते । देवा ह वै प्रजापति-
मब्रुवन्निति । नन्वेवं तर्हि स्तुत्युपनिषद्विद्यातो महाचक्रविद्याया
प्राक् भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सत्यम्, यदीवं प्राकृत्यात् पुरश्चरणार्थं
पञ्चमाङ्गन्यासार्थञ्च कृत्स्नैव प्रतीयेत नतु द्वात्रिंशद्गूह्योपासन-
मात्रं पुरश्चरणार्थम् इतरत् सुदर्शनादि महाचक्रं सद्द्वात्रिंशद्गूह्यं
पञ्चमाङ्गमित्येवं विभागः प्रतीयेत । अतस्तद्विभागज्ञापनार्थं न

प्रागभिहितेति । नन्वेवमपि तदादिन्यायेन महाचक्र-विद्यापुर-
 चरणार्थं सत्स्वैव कस्मान्न गृह्येत । तत्र । तदादिन्यायवैषम्यात् ।
 नहि महाचक्रस्यायमादिर्द्वाविंशद्ब्रूहो नाम, अपि तु नाभिवर्त्ति-
 चीरोदार्षव-सम्बन्धी वृसिंह्यूहः । तस्मात् सूक्तं न स्तुत्युपनिष-
 दिद्यातः प्रागभिधानमस्या इति । 'देवाः' प्राक् स्तुतिश्रवणे-
 नात्यन्तहर्षिताः प्रजापतिमब्रुवन् 'महाचक्रं नाम' तन्नामधेययुक्तं
 चक्रम् । यदा, एतन्नामधेययुक्तमेव चक्रं वर्तुलमुत्तराधरभावेन
 स्थितं यच्चतुष्टयाङ्ग-व्यापकमस्वास्थ्यम् अङ्गं 'नः' अस्मभ्यम् ब्रूहि
 'भगव' भगवन्निति सम्बोधनम् । 'सार्वकामिकं' सर्वकामसाधन-
 त्वात् सार्वकामिकम् । अथवा, सर्वेषां देवानां ब्रह्मादीनां
 व्यूहाः स्वात्मतयैव स्वभवनतयैव कामिता यस्मिंश्चक्रे
 नाभिवर्त्त्याद्यव्यूहेन तत् सार्वकामिकम्, अत एव 'मोक्षद्वार'
 प्रणवबहुलत्वात् मूलमन्त्राक्षरसङ्ख्यातः प्रणवसम्पुटीकारणात्
 प्रणवाक्षरसङ्ख्या द्विगुणा चतुःषष्टिः । अस्याश्च विद्यायां मोक्षः
 प्रणवद्वारक एव, देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं ध्यायते
 इति श्रुतेः । ततश्चायमर्थः । मोक्षस्य प्रणवाख्यं द्वार यस्मिन् तत्
 तथोक्तं 'यत्' चक्रं योगिन उपदिशन्ति उपासकेभ्यः । स होवाच
 प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । षड्रं (१) वा एतत् सुदर्शनं महाचक्रं
 महाचक्रस्यैव नामान्तरम्, सुदर्शनमन्त्रयोगात् सुदर्शनम् ।
 यदा, सुष्टु दर्शनं विद्यते यस्मिन् तत् तथोक्तम् । षड्रं वा
 एतत् पत्राघोभागी नालरूपोऽर-शब्दवाच्यः, षट् अरा विद्यन्ते
 यस्मिन् तत् षड्रं, यस्मादेवं तस्मात् षड्रं भवति षट्पत्रं भवति,

अरादुपरिभागः कोपत्रययुक्तः पत्राकृतिः पत्रं, पट् पत्राणि विद्यन्ते
यस्मिन् तत् तथोक्तम्, एतदेव स्तौति, पङ्क्ता ऋतवः ऋतुभिः
सम्मितं भवति । एतस्मादर्थवादादराः पत्राणि ऋतुव्युद्गोपा-
स्यानि भवन्ति । अराणां प्रतिष्ठार्थं स्थानमाह, 'मध्ये' चक्रस्य
मध्ये 'नाभिः' वर्णुलाकारा भवति । नाभ्यां वा एते अराः प्रति-
ष्ठिताः प्रागुक्ता अरास्तदादिन्यायेन पत्राणि च । 'मायया' प्रागु-
क्तेन मूलमन्त्रशतशतरेण पङ्क्तिं पट्पत्रं सर्वं वेष्टितं भवति । यस्मात्
'नात्मानं' चक्रस्य स्वरूपमरपत्रात्मकं माया सृजति तस्मान्मायया
वह्निर्वेष्टितं भवति । यद्वा, प्रत्यक्चैतन्यमेव केवलं शुद्धं चक्रबुद्धी-
पास्यं यस्मादात्मनि (१) प्रत्यक् चैतन्यं न माया सृजति माया-
विनमिव तस्मान्मायया वह्निर्वेष्टितं भवति ।

अथाष्टारमष्टपत्रं चक्रं भवति, अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्र्या
सम्मितं भवति ; तस्मान्मायया वह्निर्वेष्टितं भवति, क्षेत्रं
क्षेत्रं वा मायैषा सम्पद्यते । अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं
भवति, द्वादशाक्षरा वै जगती, जगत्या सम्मितं भवति, वह्नि-
र्मायया वेष्टितं भवति । अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं
भवति, षोडशकलो वै पुरुषः, पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण
सम्मितं भवति, वह्निर्मायया वेष्टितं भवति । अथ द्वात्रिंशदरं
द्वात्रिंशत् पत्रं चक्रं भवति, द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुप्,

अनुष्टुभा सम्मित भवति, वह्निर्मायया वेष्टितं भवति । अरैर्वा
एतत् सुदर्शनं भवति, वेदा वा एते अरा, पत्रैर्वा एतत्
सर्वतः परिक्रामति, क्कन्दांसि वै पत्राणि ॥ १ ॥

अष्टारम अष्टपत्र चक्र, द्वादशार द्वादशपत्र चक्र,
षोडशार षोडशपत्र चक्र, द्वात्रिंशदर द्वात्रिंशतपत्र
चक्रमिति चक्रचतुष्टय पठर पटपत्र चक्रेण व्याख्यातम् ।
तत्राय विशेष । आद्यचक्रे अरा पत्रानि च कृतु
बुद्धीपास्यानि । द्वितीय तृतीय पञ्चमेष्वरा वेदबुद्धीपास्या,
पत्राणि गायत्री जगत्पुष्टि क्कन्दोबुद्ध्या यथाशङ्कमुपास्यानि,
वेदा वा एते अराक्कन्दांसि वै पत्राणीत्यर्थवादात् । चतुर्थे चक्रे
षोडशारा षोडशपत्राणि च षोडशकलाबुद्धीपास्यानि । चैत्र
चैत्र वा मायैषा सम्पद्यते । पुरुष एवेद पुरुषेण सम्मित भव
तीति प्रत्यक्षचैतन्यं शुद्ध मायया असंस्पृष्ट वह्नि शब्दात् तादृश
चक्र स्त्रस्त्रिण प्रकल्प्य तदुपास्यमित्यर्थः । तथाच अर पत्र शब्दा
वह्नि शब्दाच्च सविन्दुकेण शक्तवच्चरेण यद्वेष्टन तदव्यासङ्गा पूर्वं
पूर्व-चक्रार पत्रासंस्पृष्टसुत्तरोत्तर चक्राणामान्ययत्वेन नाभिरूप
मिति । एव सुदर्शन चक्रार पत्रासंस्पृष्ट यद्वेष्टन मायया तदुपरि
तनाष्टाचर नारायण चक्राराश्रयत्वेन नाभिरूपम् । द्वायमष्टा
चरवेष्टन द्वादशाचरस्य नाभिरूपम्, द्वादशाचरवेष्टन सविन्दक
मातृकाय षोडशाचरस्य नाभिरूपम्, सविन्दकायमातृकाषोडशा
चरवेष्टन द्वात्रिंशदचरस्य नाभिः, ततोद्वात्रिंशदचरवेष्टनमसंस्पृष्ट
नाभिरूपमित्येव सुदर्शन नारायण वासुदेव षोडशार-द्वात्रिंशदर

चक्राणां यथासङ्घट्टं पञ्च नाभयः, नाभीनानेवापेक्षया वेष्टनरूपता
 इत्याद्या नाभिर्मायाचररचिता । उपरितना नाभयोऽन्धश्च
 वेष्टनं मायाचरेणेति तत्तार्थः । नन्वेवं तर्हि अथशब्दस्य
 तत्र तत्र प्रयोगात् पूर्वपूर्वचक्रासंस्पर्शात् पञ्चनाभिकानि पञ्च
 चक्राणि पृथक् पृथक् प्रयोज्यानि कस्मान्न परिगृह्यन्ते, तथाचैक-
 चक्रात्वेऽपि अराविनाभूतनाभिकल्पनायां वेष्टन-व्यातिरिक्त-
 पञ्चनाभिकल्पनाः कस्मान्न भवन्ति । अत्रोच्यते । महाचक्रं
 नाम चक्रं नो द्रुहीत्युपक्रम्य तदा एतन्महाचक्रमित्युपसंहारात्
 महाचक्रैकतावगमाच्चक्रचतुष्टयं तदन्तर्गतमेवेत्यवगम्यते, । तत्र तत्र
 अथशब्दप्रयोगस्तु तत्तच्चक्रोक्षारे माङ्गलिक-प्रदर्शनार्थः । तथा
 तथा वेष्टनानां नाभित्वकल्पनायां प्रतिषेधाभावादयोग्यत्वाच्च
 कल्पनालाघवाच्च न पृथक् नाभिकल्पनेति । अथ च क्वचिद्वहिः-
 शब्दपूर्वकी मायाशब्दः पठ्यते, क्वचिद्विपरीतः । तत्रायमभिप्रायः ।
 यत्र मायाशब्दाद्वहिःशब्दः पूर्वः तत्र मायाविशेषणं, वहिर्भूतया
 मायया वहिर्मायया । अथ च मायाशब्दात् परी वेष्टन-शब्दात्
 पूर्वी वहिःशब्दः तत्राविशिष्टया मायया तत्र वहिःशब्दी न
 मायाविशेषणं किन्तु वेष्टन-विशेषणम् । माया हि द्विविधा,
 नारसिंह-मूलमन्त्रगता सविन्दुकोकाररूपा निरुपपदान्माया-
 शब्दात् प्रतीयते । अन्या तु रेफ-हकाराभ्यां मिलित-सविन्दुको-
 काररूपा सोपपदान्मायाशब्दात् प्रतीयते । ततश्च मूलमन्त्राद्वहि-
 र्भूतमायया ह्रीमित्येवं रूपया वेष्टितं भवतीति तत्तार्थः ।
 ततः सुदर्शनचक्रे मूलमन्त्रगत मायया वेष्टनं षोडशचक्रेऽप्येवमेव
 वहिःशब्दस्य वेष्टनात् पूर्वमुपादानात् । वेष्टनविशेषण-वहिः-

शब्दो मध्यवेष्टनव्यावृत्त्यर्थः । नारायण वासुदेव-नारसिंह-
चक्रेषु व्याख्यात-वहिर्मायया वेष्टनमिति वेष्टन-चक्रोद्धार-
विवेकः । १ ॥

तदेव चक्रं सुदर्शनं महाचक्रं, तस्य मध्ये नाभ्यां
तारकं भवति । यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद्वति, पट्सु
पत्रेषु पङ्क्तिरं सुदर्शनं भवति, अष्टसु पत्रेषु पङ्क्तिरं
नारायणं भवति, द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं वासुदेवं
भवति, षोडशसु पत्रेषु मातृकाद्याः सविन्दुकाः षोडश
कला भवन्ति, द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रराजं
नारसिंहमानुष्टुभं भवति, तदा एतन्महाचक्रं सार्वका-
मिकं मोक्षद्वारमृगमयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयममृत-
मयं भवति, तस्य पुरस्तादसव आसते, रुद्रा दक्षिणतः,
आदित्याः पश्चात् विश्वे देवा उत्तरतः, ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वरा
नाभ्याम् ।

एवं महाचक्रस्य सवेष्टनमुद्धारस्याभिधाय अथेदानीमुद्धृतचक्रे
यथाविहितान् मन्त्रान् न्यमितुं तद्यान्यामचरन्त्यासमाह । तदेव
चक्रं सुदर्शनं महाचक्रमिति । तच्छब्देन द्वात्रिंशदक्षर-द्वात्रिंशत्-
पत्रं चक्रम् । एवमशब्देन तदेवावष्टित्य 'तदेव चक्रं' तदादिन्यायेन

सुदर्गनादिशब्दैरुक्तं चक्रचतुष्टयमपि महाचक्रात्मकमिति दर्शयति । महाचक्रमिति । सामानाधिकरण्याच्च । 'तस्य मध्ये' महाचक्रस्य मध्ये मध्यवर्तिनाभ्यां वेष्टनरूपा हि नाभयो मध्याः, ता व्यावर्त्तयितुं मध्ये नाभ्यामित्युक्तम् । 'तारकं भवति' संसारतारकत्वात् तारकं प्रणवाक्षरं भवति । यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं तद्वतीति । अक्षरं जगद्धितं वा एतद्रूपमक्षरमिति नृसिंहपदव्याख्यानावसरे व्याख्यातं तदक्षर-शब्दात् प्रत्यभिज्ञायते । तथा नारसिंहमिति तद्धितात् सामप्रत्युपास्यं सर्व्वं प्रतीयते । ततः सर्व्वस्मिन्नुपास्ये प्रतीते एकमेवोपास्यं मूलनृसिंहव्यूहाख्यं वक्तुं विशिनष्टि, एकाक्षरं तद्वतीति यदक्षरं नारसिंहमुपास्यमित्यनूद्य तदेकं भवतीत्यक्षरश्चेति महाचक्रमध्ये नाभिवर्त्तित्वेन चोरोदार्णवसम्बन्धितयोपासनं विधीयते इत्यर्थः । अत्र केचित् नारसिंहमेकाक्षरमिति विशेषणोपादानादेकाक्षर-नृसिंहमन्त्र-मिश्रितः प्रणवो नाभ्यां न्यसनीय इत्याचक्षते, तदपि साम्प्रदायिकत्वात् न विरुद्धम् । तस्मिन्नपि पक्षे नारसिंहमिति तद्धितादेकाक्षरो नृसिंहमन्त्रः प्रणवमिश्रितो द्वाविंशत्सिंहव्यूहं विहाय यावत् प्राकरणिक-मूलनृसिंहगतमुपास्यं प्रतीयत एव । ततश्चेतद्विद्याङ्ग-मेकाक्षरो नृसिंहमन्त्रः । यद्योक्तोपास्याभिधायकत्वात् तस्य । केवलः प्रणवो वेति विकल्प एवाक्षर नृसिंहमन्त्रस्य प्रणवस्तु नियत एवेति तत्तार्थं । अत ऊर्ध्वं तत्तन्मन्त्रन्यासे तत्तच्चक्रेषु पत्रप्रवृत्तम् अर-तदन्तराल पद्मान्तराल-व्यावृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । पट्पत्रेषु सुदर्शनं भवति । एशानं

पत्रमारभ्य षडक्षर सुदर्शनमन्त्रो न्यसनीय इत्यर्थः । एव—
 सुत्तरेषु पत्रेषु योज्यम् । अष्टषु पत्रेष्वष्टाक्षर नारायण भवतीति ।
 प्रणवान्त्रभावेनाष्टाक्षरतेति केचित्, त विहायेति केचित् । तद्वद्वा
 दशसु पत्रेषु द्वादशाक्षर वासुदेव भवतीति । अत्रापि द्वादशाक्षरता
 पूर्ववत् । षोडशसु पत्रेषु मातृकामन्त्रस्याद्या वर्णमातृकाद्या
 'सविन्दुका' विन्दुसहिता षोडश भवन्ति । द्वात्रिंशत्तसु पत्रेषु
 द्वात्रिंशदक्षर सामाभिव्यक्त मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ भवति ।
 मूलमन्त्रस्यैवैकैकमक्षरमेकैकस्मिन् पत्रे प्रणव सम्पुटित कार्यम्,
 प्रत्यक्षरसुभयत ओङ्कारो भवतीति श्रुते । 'तत्' अस्त्राख्यमङ्ग-
 महाचक्रम् 'उपासित' सच्चित्तम् अनिष्टे वस्तुनि तामकारित्वात्,
 तदस्त्र पञ्चममङ्गम् । अत एवास्त्राङ्गमन्त्रं व्याचक्षाणैरस्त्राभिरुक्त
 प्रपञ्चसारे । "असुवसादिको धातूस्त क्षेपचलनार्थकौ । ताभ्या
 मनिष्टमाक्षिप्य क्षिप्यते फट पदाग्निना' इति । सार्वकामिक
 मोक्षद्वारम् इत्युक्तार्थम् । ऋग्यजु यजुर्भूयं सामयजु ब्रह्मयजु
 ममृतमय भवतीति पञ्च मयट्-प्रत्यया प्राचुर्यार्था व्याख्या ।
 ऋग्यजु सामाथर्व प्रचुर ब्रह्मयजुमिति ब्रह्मयजुर्देनाथर्ववेद, सोऽय
 ब्रह्मवेद सोऽय ब्रह्मवेद इत्यसकृद्ब्राह्मणाभिधानात् वेदप्रचुरता
 अत्राणां वेदबुद्धीषास्तत्वात् । विकारार्थी वा मयट्, वेदविकारा
 लक्षणा अत्रा इत्यर्थः । 'अमृतमय' चौरप्रचुर नाभिक चौर-
 विकार नाभिक वेति । तस्येति तच्छब्दात् नाभिस्थो मूलनृसिंह
 व्यूह परामृश्यते । तत्परिचारकान् देवानाह, पुरस्तात्
 'वसव' तत्परिचारका आमते, रुद्रा दक्षिणत, आदित्या
 पश्चात्, विश्वे देवा उत्तरत, ब्रह्म विष्णु महेश्वरा नाम्यामिति ।

सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोः; तदेतद्वचाभ्युक्तम् । ऋचो-
ऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः,
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति, य इत्तद्विदुस्त इमे समासत
इति; तदेतन्महाचक्रं बालो वा युवा वा वेद स मज्जान्
भवति, स गुरुर्भवति, स सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवति,
अनुष्टुभा चोमं कुर्यादनुष्टुभार्चनम्; तदेतद्रक्षोघ्नं मृत्यु-
तारकं गुरुतो लब्धं कण्ठे वाचौ वा शिखायां वा बध्नीयात् ।
स, सप्तद्वीपावती भूमिर्दक्षिणार्थं तावत् कल्पते, तस्मा-
च्छ्रद्धया यां काञ्चिद्द्यात् सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥

एवं दिग् नाभि-परिचारकानुज्ञा अयेदानौ पार्श्वपरिचार-
कानाञ्च, सूर्याचन्द्रमसौ 'पार्श्वयोः' कुक्षिप्रदेशयोरिति यावत् ।
'तदेतत्' महाचक्रम् ऋचाभ्युक्तम् । 'यस्मिन्' महाचक्रे 'अक्षरे'
अशूङ् व्याप्तावित्यस्य रूपम् 'अच', री मत्वर्थे, तस्मिन् व्याप्तिर्भाति
'परमे' उत्कृष्टे 'व्योमन्' व्योमवत् सर्वव्यापकत्वेन स्थिते 'अधि'
इत्युपरिभावे, ऋच इति ऋग्यजुषामुपलक्षणार्थम् । ऋचः 'निपे-
दुः' स्थिताः 'यस्मिन्' चक्रे सर्वे देवा नृसिंहावतार-रूपेण स्थिताः ।
यदि वा, ऋच इति पठो, अनुष्टुप्-सम्बन्धिन्यक्षरे व्याप्तिमति
चक्रे सर्वे देवाः स्थिताः, न तु सुदर्शनमन्त्रादि-सम्बन्धिनि चक्रे
इत्यर्थः । 'य' उपासकः 'तत्' महाचक्रं 'न वेद' नोपास्ते, किम्
'ऋचा' ऋग्वेदादिना । यदि वा, ऋचा अनुष्टुप्-छन्दस्कया

ऋचेति । अनेनैतद्वर्णयति । महाचक्रोपासनं गर्भितमेवानुष्टु-
 पुपासनं कुर्यात्, न तु तद्रहितमिति । य इत्तद्विदुस्त इमे समा-
 सते इत्युक्तार्थम् । इति शब्दः ऋक्समामिं द्योतयति । तदेत-
 न्महाचक्रं बालो वा युवा वा 'विद' उपास्ते, 'तस्मैदं फलं', 'स 'महान्
 भवति' महतीं प्रतिष्ठां जने प्राप्नोति । यदि वा, 'महान्' महा-
 विष्णुरिति । 'स गुरुः' सर्वैर्देववदाराध्यः । स सर्वेषां मन्त्रा-
 णाम् 'उपदेष्टा' उपदेशको भवति । सामाभिष्यक्तानुष्टुभा होमं
 कुर्यादिति विद्याङ्गोऽयं होमः, तस्मिन् द्रव्यानुपादानात् प्रतिदिनं
 हविष्यमन्नं भोज्यमाज्यं वा जुहुयादिति । तथा सङ्ग्रहानुपादानात्
 सकृत् द्वादशवारं वा । यदि वा मूलमन्त्रगत-दशपदानां मूल-
 नृसिंहपूजे द्वात्रिंशदपूजे च व्याख्यातत्वादुभयोद्देशेन होमं
 कुर्यात् । ततश्च चोरोदार्थवशादिने नृसिंहाय चिनेनाय पिनाक-
 वृस्तायोपायेदमिति हुत्वा ब्रह्मादिद्वात्रिंशदात्मकाय नृसिंहायो-
 पायेति जुहुयात्, इत्थेन प्रतिपदं मूलमन्त्रावृत्तिः । यद्वा,
 अनुष्टुभेत्येकवचनात् सकृन्मूलमन्त्रमुच्चार्य स्वाहाकारान्तं जुहुयात्
 प्रतिपदमुद्दिश्य त्यागः कार्यः । तथा सामाभिष्यक्तानुष्टुभार्चनं
 षोडशीपचारादिना कुर्यादित्यनुपङ्गः । अत्रापि होममन्त्रवन्मन्त्रा-
 वृत्त्यनावृत्तौ द्रष्टव्ये । 'तदेतत्' महाचक्रं रक्षोघ्नं शत्रुतारकं गुरु-
 प्रसादाप्तव्यं कण्ठे वाहौ शिखायां वा बध्नीयात् । तस्मै गुरवे,
 यस्मात् सप्तदीपवती द्विगुणाहस्तापिष्ट्यो दक्षिणार्थं तावत् कल्पते,
 तस्मात् 'यदया' परया भक्त्या यां काञ्चिदमूमिं यथाशक्त्यनुरूपं
 दद्यात्, सा दक्षिणा भवति । एवं प्रागुक्तं श्रुतित उपासनमवगतं
 पञ्चाङ्गन्यासे उपसंहृतमेकस्मान्नतात् । अथ मत्तान्तर-पर्यालो-

चनान्महाचक्रे एवोपसंहृतम्, तस्मात् प्रत्यक्षरमुभयत ओङ्कारो
 भवतीत्यत्र मूलमन्वाधराणां प्रणवे उपसंहृतत्वात् प्रणव-प्रधान-
 मेवेदं महाचक्रम्, तस्मिन् शक्तिबाहुल्यवशात् । मायया वह्निर्वष्टनं
 भवति, वह्निर्मायया वेष्टितं भवतीत्यसल्लक्षणात् । उद्धृतपद-
 व्याख्यानावसरे प्रतिपदं यस्मात् स्वमहिम्ना सर्वान् लोकान् सर्वान्
 देवान् सर्वान् आत्मनः सर्वानि भूतानीत्यसल्लक्षणादिमशब्द-वाच्याया
 मायायाः सर्वलोक-सर्वदेवात्म-भूतानां साधनत्वेन यवणात्
 तद्देष्टितमाधारत्वेन यथासङ्गं पृथिव्यादिलोक-ऋग्वेदादि-वेदा-
 ग्नादि-देव-भूतानामात्मनाश्च साधनत्वयवणात् महाचक्रान्त-
 र्गत-वेष्टित-मायाधारमेवेदमुपासनम् । ननु मूलनृसिंहगतं पञ्चाङ्ग-
 न्यासार्थञ्चात्तरङ्गत्वान्महाचक्रे एवेदमुपासनम्, तदपि सम्प्रदा-
 यागतमुपादेयमित्युपासनाविकल्पः । तत्रापि बहुतर-सम्प्रदा-
 यानुकूल्यागतत्वादन्वमेवोपासनमुपादेयमिति केचित् । तस्मिन्
 मते प्रणव-सावित्र-यजुर्लक्ष्मी-नृसिंहगायत्रीतिमन्त्रचतुष्टयमङ्ग-
 सामाभिव्यक्तं यथायोग्यतया महाचक्र-प्रकाशकत्वेन योग्यम्,
 तथैवोपास्यं महाचक्रमिति रहस्यं तत्त्वञ्चेति । २ ।

देवा च वै प्रजापतिमब्रुवन्, अस्यानुष्टुभस्य मन्तराजस्य
 नारसिंहस्य फलं नो ब्रूहि भगव इति । स होवाच प्रजा-
 पतिर्य एतं मन्तराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते
 सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स आदित्यपूतो
 भवति, स सोमपूतो भवति, स सत्यपूतो भवति, स लोक-

पूतो भवति, स ब्रह्मपूतो भवति, स विष्णुपूतो भवति, स रुद्रपूतो भवति, स वेदपूतो भवति, स सर्वपूतो भवति, स सर्वपूतो भवति ॥ ३ ॥

एव नृसिंहब्रह्मविद्या सकलमतानुसारिणी कृत्स्नामभिधाय अग्नेदानौ तदनुष्ठातुः कैमुत्यन्यायेन फलकथनाय प्रश्नोत्तररूपा माख्यायिकामवतारयति देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्वित्यादिना । अथ देवा ह वा इत्याख्यारभ्य तदैतन्निष्कामस्य भवति तदैतन्निष्कामस्य भवतीत्यन्ता अष्टावध्याया , प्रत्यध्याय समाप्तौ च हिरभ्यास । देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् अस्य 'मन्त्रराजस्य' प्रागुक्तोपासनाविशिष्टस्य फल नो ब्रूहि । स होवाच प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । 'य' द्विविधोपासक 'एतमिति' एतच्छब्दपरान्मुष्ट प्रागुक्त विद्यागर्भित 'मन्त्रराज' सामराज 'नारसिंह' वृमिद्धाकार ब्रह्मोपासनागर्भम् 'प्रागुक्तभम्' अनुष्टुप्छन्दस्क नित्यमिति साकार ब्रह्म प्रतिपत्तिद्वारेण नित्यभूत निराकारब्रह्म प्रतिपादकत्वात् नित्यम् 'अधीते' उच्चारयति । यत्त ईदृशसामोच्चारणमात्रादेव वक्ष्यमाण फलावाप्ति किं तद्विद्यानुष्ठानादित्यभिप्रायेण तत् तत्राधीत इत्यवोचत् । अथवा नित्यमधीते' इति नियमेनाधीते । अथवा नित्यम् 'अधि' इत्युपरिभावे 'इते' जानीते, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था, नित्य सन्ध्योपासनादि निवर्त्योत्तरकाल यो विद्यामेनामनुतिष्ठतीत्यर्थ । अथवा नित्यमागुष्टुभमित्यन्वयादानुष्टुभस्य साम्नो नित्यत्वं दर्शयति, न त्वितरस्य नामद्वयस्येति । अथवा, नित्य सन्ध्योपासनादि कार्याधि

कृत्य इति जानीते । एतदुक्तं भवति । ततो नित्यसन्ध्योपा-
सनाग्निहोत्राद्यपास्य-देवता नारसिंह-लीलाविग्रहा इत्युपास्ते
एतद्विद्यागर्भिता इत्यर्थः । अथवा य उपासकः प्रागुक्त-विद्यानु-
ष्ठान-प्रकारज्ञाने असमर्थः स केवलं विद्याप्रतिपादकं ग्रन्थं
'नित्यं' प्रतिदिनं स्वाध्यायधर्मेण 'अधीते' पठति जपति, सो-
ऽपि बल्यमाणं फलं प्राप्नोति । तस्य ततो जपसामर्थ्यात् परमे-
श्वरः कारुण्यात् तद्विद्यानुष्ठान-प्रकारं साकारप्रभृति निराकार-
पर्यन्तमिहैव कथयति । तथा चान्ते श्रूयते तदा एतत् परमं
धाम एतद्विद्या-गर्भित-मन्तराजाध्यायकस्य पाठकस्य जापकस्ये-
त्यादिना । 'सः' उपासकः अग्नि-वाय्वादित्य-सोम-सत्यलोक-ब्रह्म-
विष्णु-रुद्र-वेदैर्नृसिंहरूपैरुपास्यैः 'पूतो भवति' पवित्रो भवति ।
अन्यैश्च सर्वैर्नृसिंहरूपैरुपास्यैः पूतो भवति । हिरन्मयासोऽध्याय-
समाप्तिं द्योतयति ॥ ३ ॥ १ ॥

य एतं मन्तराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स
पाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, स भूणक्षत्यां तरति, स ब्रह्मा-
क्षत्यां तरति, स वीरक्षत्यां तरति, स सर्वक्षत्यां तरति, स
संसारं तरति, स सर्वं तरति, स सर्वं तरति ॥ ४ ॥

इतः प्रभृति नित्यतयैतद्विद्यानुष्ठाने तत्प्रतिपादक-ग्रन्थ-
जपे वा आनुपद्मिकाख्येव फलानि काम्यानि तद्रहितानि वा
कथयितुमाह । य उपासको नित्यत्वेन तद्विद्यानुष्ठानेन तज्जपेन
वा पापक्षयं कान्तियते । य एतं मन्तराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्य-

मधीते इत्युक्तार्थम् । तथा इतः प्रभृत्यन्दादध्यायात्ततः तत्र यच्छब्देन पुलिङ्गेन प्रागुक्तं नृसिंह-विद्याया नित्यतयानुष्ठाता तदिदया प्रतिपादकं ग्रन्थजम् वा ध्येता वा परामृश्यते, तथा तच्छब्देन स एव परामृश्यते । तथा तत्र तत्र पुलिङ्ग-तच्छब्दाभ्यासात् तस्मिन्नेव नित्यानुष्ठाने जपे वा व्यस्तं समस्तं वा यथायोग्यतया फलं गम्यते । स सृज्य पाप्मानं ब्रह्महत्या भ्रूणहत्या 'भ्रूणः' गर्भः, यक्षः, साङ्गवेदार्थं व्याख्याता दीक्षितो भ्रूः, वीरहत्या 'वीरः' पुत्रः सवनस्थः क्षत्रियो वा । अन्यत् पातकं सर्वं तरति । द्विरभ्यासोऽध्यायः समाप्तिं द्योतयति ॥ ४ ॥ २ ॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति, स वायुं स्तम्भयति, स आदित्यं स्तम्भयति, स सोमं स्तम्भयति, स उदकं स्तम्भयति, स सर्वान् देवान् स्तम्भयति, स सर्वान् ग्रहान् स्तम्भयति, स विषं स्तम्भयति, स विषं स्तम्भयति ॥ ५ ॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं वायुमादित्यं सोममुदकं सर्वान् देवान् सर्वान् ग्रहान् विषं स्तम्भयतीति स्तम्भनफलं निर्देशः । द्विरभ्यासोऽध्यायः-समाप्तिं द्योतयति ॥ ५ ॥ २ ॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति, स भुवर्लोकं जयति, स स्वर्लोकं जयति

स महर्लोकं जयति, स जनलोकं जयति, स तपोलोकं जयति,
 स सत्यलोकं जयति, स सर्वलोकं जयति, स सर्वलोकं
 जयति ॥ ६ ॥

य एतं मन्त्रराजमधीते स भूर्भुवः स्वर्महर्जनंतपः सत्यमन्यच्च
 सर्व्वं पाताललोकं जयतीति फलनिर्द्देशः । हिरभ्यासीऽध्याय-
 समाप्तिं द्योतयति ॥६॥४॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मनु-
 ध्यानाकर्षयति, स देवानाकर्षयति, स नागानाकर्षयति,
 स ग्रहानाकर्षयति, स यक्षानाकर्षयति, स सर्वानाकर्षयति,
 स सर्वानाकर्षयति ॥ ७ ॥

य एतमधीते स मनुष्यान् देवान् नागान् ग्रहान् यक्षान्
 तद्वतिरिक्तानन्यायाकर्षयतीति फलनिर्द्देशः । हिरभ्यासीऽध्याय-
 समाप्तिं द्योतयति ॥७॥५॥

य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सो-
 ऽग्निष्टोमेन यजते, स उक्थेन यजते, स षोडशिना यजते
 स वाजपेयेन यजते, सोऽतिरात्रेण यजते, सोऽप्नोर्यामेण यजते
 स सर्वैः क्रतुभिर्यजते, स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥ ८ ॥

य एतमधीते सोऽग्निष्टोमिनोक्थेन षोडशिना वाजपेयेना-

तिरात्रेणातोऽर्थान्नेषां सर्वैः क्रतुभिर्व्यजते इति फलनिर्द्देशः ।
 द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति । न च वाच्यमन्यानर्थक्या-
 दितिन्यायेन कथं फलनिर्द्देश इति, यतो मनोव्यापारैकसाध्यत्वा-
 देतद्विद्यानुष्ठानस्य, तस्य च कर्मानुष्ठानादत्यन्तदुःसम्पाद्यत्वा-
 दित्यधिकारिभेदेन नान्यानर्थक्यमिति सर्वं निर्गलम् । ॥ ८ ॥ ६ ॥

५ एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स ऋचो
 ऽधीते, स यजूंष्यधीते, स सामान्यधीते, सोऽथर्वाणमधीते,
 सोऽङ्गिरसमधीते, स शाखा अधीते, स पुराणान्यधीते, स
 कल्पानधीते, स गाथा अधीते, स नाराशंसोरधीते, स प्रणव
 मधीते, यः प्रणवमधीते, स सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥ ९ ॥

य एतं मन्त्रराजमधीते स ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाणमङ्गि-
 रसम् । एतच्च त्रयोसम्पुटोक्तिरमेतदन्तराल-वर्षित्वाद्देदत्रयस्य ।
 तथाच तस्मिन्नेव ब्राह्मणे प्रजापतिं प्रथममथर्वाणमजपत् तत
 स्तथीं ततोऽङ्गिरसमित्यसकृदभिहितत्वात् । शाखाः पुराणानि
 कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रणवमधीत इति फलनिर्द्देशः । अत्र च
 यः प्रणवमधीति स सर्वमधीत इति वदन् मूलमन्त्र प्रणवयोः
 फलसाम्यादुभयोः साम्यं दर्शयति । ततश्च जपे समाधौ दोषयो-
 र्यिकल्पः । तथा च नित्यानुष्ठाने फलकामनायां प्रयोगविशेषः ।
 तत्तत्फलपदोच्चारणं मूलमन्त्रजपात्ते कार्यमिति केचित् ।
 अन्ये तु तद्विनैव केवलं कामनैव कार्येति साम्प्रदायिकमेवान्वेष-
 मिति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥ ९ ॥ ७ ॥

अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम्, उपनीतशत-
मेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं, गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन
तत्समं, वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं, यतीनान्तु
शतं पूर्णं रुद्रजापकेन तत्समं, रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व-
शिरः-शिखाध्यायकेन तत्समम्, अथर्वशिरः-शिखाध्यायक-
शतं मन्त्रराजजापकेन तत्समम् । तद्वा एतत् परमं धाम
मन्त्रराजाध्यायकस्य । यत्र सूर्यो न तपति, यत्र वायुर्न
वाति, यत्र न चन्द्रमास्तपति, यत्र न नक्षत्राणि भान्ति, यत्र
नाग्निर्दहति यत्र न मृत्युः प्रविशति, यत्र न दुःखं प्रभवति,
सदानन्दं परमानन्दं शाश्वतं शान्तं सदाशिवं ब्रह्मादि-
वन्दितं योगिध्येयं यत्र गत्वा न निवर्त्तन्ते योगिनः ।

एवं विद्यानुष्ठाने आनुपद्भिकं सर्व्वफलमभिधाय अथेदानीं
तद्विद्यानुष्ठातुञ्जं मुख्येतुषोत्कर्षतरतम-भावेन सर्व्वोत्कृष्टं फल-
माह । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम् । उपनीत-
शतम् उपकुर्वाणकानां न नैष्ठिकाभिप्रायेण तस्य सर्व्वोत्कृष्टत्वात्,
एकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् । गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन
तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समम् । योऽय-
मायम-स्त्रोकारमात्रेण तरतमभावी नायम-प्रयुक्तानुष्ठानाभि-
प्रायेण, ततश्च यतीनाञ्च शतं पूर्णं स्त्रोक्ततायममाद्याणां यस्मिन्

कस्मिंश्चित् स्थित रुद्रजापकेन ^(१) तत्समम् । रुद्रजापकशत
मेकं यस्मिन् कस्मिंश्चिदायमे स्थिताथर्वशिर-शिखाध्यायकेन
जापकेन तत्समम् । अथर्वशिर शिखाध्यायकशतं मन्त्रराज
जापकेन तत्सममित्युत्कर्षं तरतमभावस्य मन्त्रराजजापके एत
द्विद्यावति विद्यान्तत्वादेतद्विद्यावान् सर्वोत्कृष्ट इति गम्यते ।
यथानन्द तरतमभावस्य ब्रह्मणि विद्यान्तत्वाद्ब्रह्मानन्द एवोत्कृष्ट ।
यस्मादेव तस्मात् 'वै' प्रसिद्धम् एतत् परमं 'धाम' स्थानम् एत
द्विद्यागर्भितं मन्त्रराजाध्यायकस्य जापकस्यानुष्ठानार्थम् । 'यच्च'
क्षीरोदार्णवस्थाने सूर्यो न तपति यत्र न वायुर्व्याति यच्च न चन्द्रमा
स्तपति यच्च न नक्षत्राणि भान्ति यच्च नाग्निर्दहति यच्च गत्वा न
निवर्त्तन्ते योगिन इति स्पष्टार्थम् ।

तदेतद्वचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूरय । दिवोव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत् परमं पदमिति ।
तदेतन्निष्कामस्य भवति, तदेतन्निष्कामस्य भवति । य एवं
वेदेति महोपनिषत् ॥ १० ॥

इत्याथर्ववेदे नृसिंह-पूर्वतापनीये महोपनिषत्

पञ्चमी समाप्ता ॥५॥

इत्याथर्वणरक्षसे नृसिंह पूर्वतापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥

‘तदेतत्’ स्थानम् ऋचाभ्युक्तम् । विष्णोर्यत् परमं पदमिति । यच्छब्देन घोरोदार्यवस्थानं परा भूयते परमं पदं प्रत्यभिज्ञानात् । ‘सूरयः’ उपासकाः, उपासनाभेदेन तादात्म्योपासनया चेत् सायुज्यं फलं, ततश्च विष्णुरेव परमं पदम् । उभयत्रापि विष्णोरिति षष्ठीनिर्देशः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वदद्द्रष्टव्यः । अयोपास्योपासकभावेन चेदनुष्ठातुर्द्विधानुष्ठानं ‘तस्य’ नृसिंहस्य विष्णोः ‘परमं पदं’ परमं स्थानं महाचक्र-नाभि-घोरोदार्यव-प्रभृति, तत्र स्थिता उपासका अनुष्ठातारो जप्तारो-ऽध्येतारो वा ‘सदा’ सर्वकालं पश्यन्ति । कीदृशं तदित्यपेक्षिते आह, ‘दिवीव’ द्यु-लोके इव ‘चक्षुः’ (१) सूर्यमण्डलम् ‘आततम्’ आ समस्तात् तत् विस्तृतं वर्तुलं प्रकाशात्मकं सर्वप्रकाशाभिभवकारणम्, अतएव सूर्य-चन्द्र-नक्षत्राणां प्रकाशो ब्राह्मणेन प्रतिपिबस्तापकर्तृता च यत्र सूर्यो न तपतीत्यादिना । एवं तस्मिन्नाधिदैवात्मके दुःखे प्रतिपिबे आध्यात्मिकदुःखप्राप्तौ तत् प्रतिषेधति, यत्र न दुःखमिति । दुःखाभावमात्रे प्राप्ते सुपुतिवज्जड़ता स्यादिति तदगाह्यर्थं सदानन्दमिति । ‘ब्रह्मादि-वन्दितमिति’ तदादिन्यायेन नाभिस्थ-ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरैः परिचारकैर्वन्दनीयं महाचक्राख्यं स्थानम् । यत्र गत्वेति तस्य गन्तव्यतामाह, तद्विप्रास इति । ‘तत्’ इदं स्थानं ‘विप्रासः’ विप्राः ब्राह्मणा उपासकाः ‘विपन्यवः’ मेधाविनः समाधौ धारणाशक्तियुक्ताः ‘जाग्रवांसः’ जागरितावस्थाया-मेवावस्थात्रयात् प्रविच्युत्वा (१) समिन्वते समृद्धं कुर्वन्ति । तादात्म्यपक्षे तु मन्त्र-ब्राह्मणयोर्यथास्वरूपं व्याख्येयम् । इति

शब्दो मन्त्रसमाप्तिं द्योतयति । पदचतुष्टयाभ्यासं सर्वोपनिषत्
 समाप्तिं द्योतयतीति सर्वं निर्बलम् ॥१०॥८॥५ इति श्रीगोविन्द
 भगवत्-पूज्यपाद शिष्यस्य परमहंस परित्नाजकाचार्यस्य श्रीशङ्कर-
 भगवतः कृतावाथर्वणतापनीयोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोपनिषद्भाष्य
 समाप्तम् । इदं पूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम् ॥

ओं नमो भगवते श्रीनृसिंहाय ।

नृसिंहीत्तर-तापन्याम् ।

प्रथमोपनिषदि

प्रथमः खण्डः ।

ओं भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरेरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥१॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ओं शान्तिः, ओं शान्तिः, ओं शान्तिः ॥

ओं देवा च वै प्रजापतिमब्रुवन्, अपोरणीयांसमिम-
मात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्षतेति ।

ओं नमः श्रीनृसिंहाय ।

निरस्त-निखिलानर्थ-परमानन्द-रूपिणे ।

नृसिंहाय नमस्कर्म्यः सर्व्वघोहृत्ति-साक्षिणे ॥

यत्पादाब्ज-रज्जोलेश-सम्पर्कात् सहसा सक्तत्

सर्व्व-संसारहीनोऽहं तान् नतोऽस्मि गुरुन् सदा ॥ २ ॥

तापनोय-रहस्यार्थ-विहृतिर्लेशतो मया ।

क्रियतेऽन्त्यधिक्षा तस्मात् चन्त्यं चान्तमुत्तमैः ॥ ३ ॥

इह पूर्वस्मिन् ग्रन्थे नृसिंहाकार-ब्रह्मविषया विद्या निरु-
पाधिक-परब्रह्मफलाधिगता । तथाह्युक्तं वार्त्तिकज्ञैः, “नृसिंह-
ब्रह्मविद्येया व्याचान्ता ज्ञानसिद्धये” इति । प्रणवस्य त्वनुष्टुब्र-
ह्मेनैव तत्र प्रवेशः । तथाचोक्तं सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्तं
प्रणवं तत्साम्बोऽहं वेद स चीन् लोकान् जयतीति । इह तु
पूर्वाक्तोपासनादिभिरीयच्छ्रद्धान्तःकरणस्य परब्रह्मविद्या प्रवेश-
भाष्ययोग्यस्य नृसिंहाकारमेव ब्रह्म प्रणवप्रधानमादाय तद्वारेण
तुरीयपर्यवसायिनामुपासनां कर्त्तव्यत्वेन विधाय तदनुष्ठानेनाति-
विश्रद्धान्तःकरणस्य साक्षात्तुरीयविद्यैव स्वरूपावस्थानफलोप्यते ।
तदप्युक्तं, “तुरीयावसिता विद्या साक्षादत्र प्रदर्श्यते” इति ।
तुरीयावसितोपासना साक्षात्तुरीयविद्या चात्र प्रदर्श्यते इत्यर्थः ।
अत्रानुष्टुप्-प्रवेशस्तु प्रणवाह्रत्वेनैवानुष्टुभाख्यस्य प्रणवेनैव तत्सिद्ध-
वस्थिते ओङ्कारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेदित्यनुष्टुब्र-
ह्मस्य प्रणवप्रधानत्वस्य च अत्रादनुष्टुब्रस्य प्रणवे प्रक्षेपदर्शना-
च्चात्तरत्र । आख्यायिका तु विद्या सम्प्रदान ग्रहणविधि प्रदर्श-
नार्था विद्यास्तुत्यर्था वा । ‘देवा’ पूर्वोक्तैः साधनैर्दीप्तान्तःकरणैः
प्रसिद्धा वा देवा, ‘ह’ इत्येतिह्यर्थः वैश्वदेनोक्तसाधन-विशेषै-
र्दीप्तान्तःकरणत्वेन देवान् अष्टत्वसामर्थ्यं स्मारयति । ‘प्रजापतिम्’
आचार्यं प्रसिद्धं वा ‘अबुवन्’ उपगम्योक्तवन्तः । किमुक्तवन्त
इत्याह, अणोरणोयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्षेति ।
‘अणोः’ सूक्ष्मादप्याकाशादे. ‘अणोयांस’ सूक्ष्मतरं परात्मानम्
‘इमम्’ अनन्तरातीतग्रन्थे गुरुणा अनुष्टुबुपाधिकत्वेनोक्तम्,
किम् १ ‘ओङ्कारं व्याचक्षे’ अनुष्टुभोऽपि कारणभूतो य ओङ्कार-

स्तद्रूपं परमात्मानं 'नः' अस्मभ्यं 'व्याचक्ष' विसृष्टं कथय ।
 स्वप्रणव-कार्यभूताह्नुष्टुप् श्रूयते चैरिष्टे मन्त्रराजकल्पे, "चतु-
 र्मात्रात्मकात्ताराचतुष्ट्यादौ महामनुः । वक्त्रेभ्यो मम सञ्जातो
 मन्त्रविद्येश्वरेश्वरः" इति । दृश्यते च घटे ऋदन्वयवदनुष्टुभि
 प्रणवस्यान्वयः, उकारादिर्हकारान्ता ह्नुष्टुप् प्रणवैकदेश एव
 पर्यवसिता दृश्यते । उक्तञ्च चैरिष्टे मन्त्रराजकल्पे । "प्रणवान्त-
 र्गतोऽयं हि मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । उकार आदिर्मन्त्रस्य हुङ्गा-
 रोऽन्त्यः प्रकीर्तितः । लुप्ते हुङ्गारे प्रणवो व्यव्यते व्यत्ययाच्चर" इति ।
 अतः कारणादोङ्कारस्यानुष्टुभोऽप्यण्यस्त्वं मिदम् । एत-
 दुक्तं भवति । अनुष्टुप्-प्राधान्येनोक्तमात्मानं तत्कारण-प्रणवस्य
 प्राधान्येन प्रणवगुणभूततया अनुष्टुभञ्च स्वीकृत्य व्याचक्षेति ।
 इति शब्दः प्रत्यवाक्यसमात्यर्थः ।

ओं तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् ।

देवैरेवं प्रार्थितः प्रजापतिः ओमित्यनुजानाति प्रार्थितं तथेति,
 यथाप्रार्थितमुपदिशामीत्यर्थः । तत्र प्रथमं सङ्क्षेपेणानुष्टुबात्मनः
 प्रणवरूपतामाह ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । सङ्क्षेप-विस्तार-
 भाभ्यां हि प्रतिपाद्यमानं वस्तु मन्दप्रज्ञस्थापि बुद्धावारोहति । यदिद-
 मनुष्टुभाधमित्युक्तं सर्वकार्य-कारणात्मकं जगत् स एतं मन्त्रराजं
 नारसिंहसानुष्टुभमपश्यत् तेनैव सर्वमिदमसृजत्, यदिदं किञ्च,
 तस्मात् सर्वमेवानुष्टुभमित्याचक्षते इत्यादिभिर्वाक्यैस्तदनुष्टुभा
 सहोमित्येतदक्षरम् । कुतः ? यतो वाङ्मात्ररूपोऽयमोङ्कारः,
 वक्ष्यति हि वाग्वा ओङ्कार इति । नन्वनुष्टुभोऽपि वाङ्मात्ररूपत्व-

मुक्तं पूर्वं वाग्वानुष्टुबिति । अनुष्टुभात्मकस्य प्रणवः , अतः
 सार्धाया अनुष्टुभः कस्य प्रणवात्मकत्वं, विपरीतं किं न स्यादिति
 चेत्, न, अनुष्टुभिः प्रणवान्वय-दर्शनेन प्रणवस्यानुष्टुभः प्रति
 कारणत्वोपपादनेन परिहृतत्वात् अस्य चाद्यस्य वाङ्मात्ररूपिण्या
 स्वानुष्टुभस्तथाविधात् प्रणवाद्देह एव नास्तीति तस्या अपि
 तदात्मकत्वं सिद्धम् । यदि च भेदोऽस्तीत्युच्यते तथापि वाग्वि-
 शेषरूपयोर्हि प्रणवानुष्टुभो प्रणवस्यैव कारणत्वं दृष्टम् ।
 तस्मादाक्मामान्य रूपयोरपि तयोस्तथैव कार्यकारणभावो युक्तः
 इति । वाचाचरूपे प्रणवे अनुष्टुबन्तर्भावेव । यथा अन्ये सर्वे
 शब्दविशेषाः । उक्तञ्च, यथा, “अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्वर्गा
 अभिर्यज्यमाना ब्रह्मो नामारूपा भवतीति” । साक्षाच्च तद्यथा
 गङ्गुना ‘सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्वेयमोद्गारेण सर्वा वाक्
 सन्तृष्येति’ सर्ववागात्मकत्वमुक्तं प्रणवस्य । “मर्त्यवाग्वाच्यं वस्तु
 प्रणवात्मकमिति च” । अर्थविशेषाणाञ्च तदाचक नामविशेष-
 द्वारेण वाङ्मात्ररूपे प्रणवेऽन्तर्भावः मन्भवति तेषां तद्व्यतिरेके-
 णानपलम्भात् । उक्तञ्च ‘तदस्यैह वाचातन्त्या नामभिर्दामभि-
 सर्वं सितम्, सर्वं होद नामनो तस्यै यदुपाशु स प्राण, अयं
 यदुच्चैस्तच्छरोरमिति । अहमेव वात इव प्रवाभ्यारभमाणः
 भुवनानि विष्ठा । यो वै ता वाच वेद, यस्या एष विकार इति’
 वाच कारणत्वव्यवणाच्च । ‘वाचारभ्यश्च विकारो नामधेयमिति
 च’ विकारस्य नामधेयमात्रत्वं युतम् । साक्षाच्च प्रणवस्यैव सर्वा-
 त्मकत्वं युतम्, ओद्धार एवेदं मर्त्यम्, एतद्वै सत्यकाम पर-
 आपरञ्च ब्रह्म यदोद्धार, यच्छन्दसामृषमो विश्वरूप, ओमि-

तीदं सर्वम्, इत्यादिवाक्यैः । ननु वाङ्मात्रतां विवक्षित्वा सर्व-
शब्दानां सर्वात्मत्वं वक्तुं शक्यं, तथा सति कोऽयं विशेषः प्रणवस्य
सर्वात्मत्वे येन सर्वश्रुतीनामत्रादरो महान् दृश्यते । “सर्वं
वेदा यत् पदमामनन्ति, एतदालम्बनं त्रैलोक्यं, धनुर्गृहीत्वा,
प्रणवो धनुस्तिस्त्रो मात्रा एतद्वै महोपनिषदम्” इत्यादिप्रदेशेषु ।
अनुष्टुबन्तर्भाव एवासौ विशेष इति चेत्, न, अन्येष्वप्युकारादि-
मकारान्तेषु . मन्त्रेषु अनुष्टुबन्तर्भावसम्भवात्, अतोऽप्यनु-
ष्टुबन्तर्भावकथनमपि प्रणवस्य न मन्त्रान्तरेभ्यो विशेषं द्योतयति ।
अतः कोऽसौ विशेष इति वक्तव्यम् । उच्यते । श्रुतिगम्य
एवासौ विशेषः स्मृतिगम्यो वा नास्मद्बुद्धिगम्यः । तथाचीत्तां
सारसङ्ग्रहे प्रणवनिर्णये ।

ऋग्वेदः स्यादकाराद्य उकारान्तं यजुर्मतम् ।

सामवेदो मकारान्तः सर्वशाहो ततो ध्रुवम् ॥

षडङ्ग-न्याय-मीमांसा-पुराण-स्मृति-पूर्वकम् ।

येदेऽन्तर्भूतमेव स्यात् सर्वं वेदाद्य तारगाः ॥

अहयोर्मध्यगा वर्णा लक्ष्मी यलकगौ यतः ।

अकारः पुरुषस्तत्र हकारः प्रकृतिः परा ॥

तथा प्रणवगोकारो बीजात्मा पुरुषः स्मृतः ।

उकारः शक्तिरूपत्वात् प्रकृतिः सा हरूपिणी (१) ॥

पुम्प्रकृत्यात्मका वर्णास्तस्मादोग्मध्यगाः सदा ।

चराचरपरो देवो मकारः परमेश्वरः ॥

अथवाकार एवायं चिन्मात्रः परमेस्वरः ।
 सर्वप्रकाशको देवो ह्युकार सर्वभासकः ॥
 न हि तेन विना वर्णप्रकाशः कापि कस्यचित् ।
 कार्येषु कारणं सर्वमुकारः शक्तिरुपवान् ॥
 उकारस्तथा जगत्प्रसव-रूपतः ।
 उदरस्यतिदीर्घेण सृष्टि स्थिति न्यात्मना ॥
 कार्य कारण रूपेण महेश्वरात्मनीदृशतम् ।
 तमेवमात्मकं भूयः प्रविश्यात्म-स्वरूपिणम् ॥
 तावन्मात्रत्वमायाति मकारो हि महाचितिः ।
 अकारः सोमरूपोऽयं उकारः सूर्य एव तु ॥
 मकारश्च महावह्निरिति तेजस्यवात्मकः ।
 पीठगात्रा भवेत् सोम पीठग स्वरूपवान् ॥
 सूर्यां द्वादशमात्राणां मायाय द्विविधा मताः ।
 अथनश्य भेदेन सृष्टि महार रूपतः ॥
 संसार मोक्ष भेदेन तदाहीराण भेदतः ।
 कर्मादि वर्णरूपान्ते सृष्टि-महार रूपतः ॥
 मक्षारः काल-कान्तः (१) परमात्मा महेश्वरः ।
 आदित्यान्तर्गतो देवः कालकान्तो महाप्रभुः ॥
 सर्वसंहार-वह्निगात्रा माघो चिन्मात्रविग्रहः ।
 पुद्गलः पञ्चविंशत्य वट्पिङ्गला महेश्वरः ॥
 पञ्चविंशत्यात्मना भोक्ता वट्पिङ्गो भोजको मतः ।
 उभयात्मा मकारोऽयं अणवस्य उदाहृतः ॥

भोक्ता तत्राग्निरूपः स्याद्दृशभेदयुतः स च ।
 सप्तधातुत्रयाधारो भेदतोऽस्मिन् कलेवरे ॥
 यकारादि-चकारान्ता वर्णास्तद्वेदरूपिणः ।
 मकारस्तु समष्ट्यात्मा भोक्तृ-भोजक-रूपवान् ॥
 अतः सर्वात्मकस्तारः साक्षात् सर्वेश्वरः स्वयम् ।
 सर्व-तेजोऽनुगद्यैव सर्व-वर्णात्मकः स्वयम् ॥
 अपरः प्रकृतेर्यद्वा वाचकोकार इत्यते ।
 सन्मान-वीजरूपेण सर्ववानुगता हि सा ॥
 अकारः सर्व-वर्णेषु तथैवेहान्वितः सदा ।
 तस्मात्तद्वाचकोकारस्तदभिन्नः सदा भवेत् ॥
 उन्मुखः स्यादुकारीऽयं तस्मा उदगात्-साक्षिणः ।
 व्याप्तेर्बलस्य चाधिकादकारादुदगतो ह्यसौ ॥
 तद्वत् सात्मात्मिका शक्तिः साभासबल-संयुता ।
 उकारोऽतस्तदात्मा स्यात्तदाभासामृताप्रुतः ॥
 मकारो महतो बोधः केवलस्य महात्मनः ।
 निराभास-महासविदानन्दैक-स्वरूपिणः ॥
 इति शब्दान्तरेभ्योऽयमोद्धारः परमो मतः ।
 यर्णा वर्णान्तरेभ्यश्च सारभूताः परा मताः ॥
 आदिमान्तास्तु ये मन्त्रास्ते सर्वे प्रणवात्मकाः ।
 तेषां तदामकत्वेन सर्वात्मत्वं स्वतो न तु इति ॥

एवं सार्धं मन्त्रराजं प्रणवेऽन्तर्भाव्य तेनात्म-प्रतिपत्ति-
 प्रकारश्च सङ्गृहेषाभिधाय तदेव विस्तरेण व्याचिख्यासुर्यस्यमाणेऽर्थे
 योऽहं बुद्धिममाधानविशेष-मिदमे प्रजापतिराह, तस्योपव्या-

व्यानमिति । 'तस्य' ओमित्येतस्याक्षरस्य 'उपव्यानम्'
आत्मप्रतिपत्त्युपायतया तत्सामान्येन व्याव्यानम् इदानीं प्रस्तुत
मिति शेषः ।

भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव, यच्चान्यत्रिकाला-
तीतं तदप्योद्धार एव ।

यथाप्रतिज्ञातमुपव्याम्यानमेवानुवर्त्तयते भूतमित्यादिना ।
भूतं भवद्भविष्यदित्येव कालत्रय परिच्छिन्न कार्यजातमित्यर्थः ।
तच्च द्विविधं स्थूल सूक्ष्मेति । तत्र स्थूलं समष्टिव्यव्यात्मक
विराड् रूपम्, सूक्ष्मं समष्टिव्यव्यात्मकं हिरण्यगर्भरूपम्,
तयोर्गुणयोरपि प्रणवात्मकतामाह सर्वमोद्धार एवेति । ननु
भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वं मकारोकारावेवेति च वक्तव्यं विराड्-
हिरण्यगर्भयोर्हुत्तरचाकारोकारात्मकत्वमेवोच्यते न तु समस्त
प्रणवात्मकत्वम्, अत्रापि भूतं भविष्यदिति तावेवोक्तौ
तयोरेव दिक्काल परिच्छेदमश्वय इति, यच्चान्यत्रिकालातीत
मित्यव्याकृतादेः पृथक्कथनाच्च । यदेव तर्हि ओद्धारैक-
देशात्मनापि विराड्-हिरण्यगर्भावुपचारेणोद्धारत्वाभावित्यु-
क्तामिति चेत्, न, श्रुत्यर्थं परित्याग-प्रसङ्गात् । तर्हि सामा-
न्येनोद्धारमात्रं सर्वमित्युच्यते इति चेत् । यद्येवं तर्हि
कालत्रय परिच्छिन्नं तदपरिच्छिन्नञ्च सर्वमनूद्य पुनः सर्व-
मेतदोद्धार एवेति वक्तव्यम् । ननु अगदेकदेशमेवानूद्य
अयमोद्धार एवेति च वचनमनुपपद्य, सामान्येन च सर्वा-
त्मत्वमोमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति पूर्वमेवोक्तमिति न पुनर्यच्च

नोयम् । अतो विराड्-हिरण्यगर्भाव्याकृत-सन्मात्रगरीराणां
 प्रत्येकं सर्वात्मकत्व-प्रणवात्मकत्वमेवाचोच्यते । ननु एकस्यैवोद्धार-
 स्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे कथं सर्वात्मना शरीर-चतुष्टयात्मत्वं सम्भ-
 वति, न, एकस्यैव प्रणवस्य वैखुर्यादिरूपेण प्रत्येकं सर्वात्मकत्वा-
 दिति ब्रूमः । वैखुर्यास्तावदक्षररूपिण्या अकारोकार-मकारार्ह-
 मात्र-प्रणवात्मकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम्, मध्यमा-पश्यन्ती-परारूप-प्रणव-
 स्यापि वैखुर्याद्यविभाग-रूपत्वेन सर्वात्मत्वमभ्युपगन्तव्यम् । एवं
 सति प्रत्येकं चतूरूपत्वेन वक्ष्यमाणानां विराडादीनां वाचकत्वं
 सम्भवत्योद्धारस्य । अकारादीनामपि चतूरूपाणामेव विराडादि-
 वाचकत्वं वक्ष्यति, विज्ञो वैज्ञानरयतूरूपोऽद्धार एवेत्यादिना ।
 अकारादयो हि बीज-बिन्दु-नाद-शक्ति-रूपस्वात्मभेदे वाक्-चतुष्टय-
 रूपा एव । न हि वैखुर्यादिरूप-चतुष्टय-रहितः शब्द एवास्ति
 लोके । उक्तञ्च, वाक्-चतुरात्मत्वम्, उत्तरोत्तरं सौक्ष्म्यम् ।
 चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी-
 षिणः । गुहा चोणि निहितानिष्ठयन्ति तुरीयं वाचो महत्या
 वदन्तीति । तस्माद्वैखुर्यादि-रूपस्यैवोत्तरोत्तरसूक्ष्मस्य तथा-
 रूप-विराडादि-वाचकत्वेन विराडाद्यात्मकत्वमत्रोक्तं, यावद्वक्ष्य
 विष्टितं तावती वागिति वाक्यान्तरम् । तत्राकारोकार-मका-
 रार्हमात्रात्मा अम्भदादि-योचयाद्यः क्रियाशक्ति-प्रधानो वैखुर्यात्मा
 तत्प्रधानः प्रणवो विराजो वाचकः । उभयोः स्वरत्वस्य
 काठिन्यस्य च साम्यात् । विशेषेण स्वरत्वाद्दैवरोतुष्यते, वैख-
 र्युद्धारणात् पूर्वमकारादिमात्रा-चतुष्टय-रूपेणैव मनस्युद्भूतः
 क्रमादि-विगिष्टवर्ग-विमर्शात्मा ज्ञानशक्ति-प्रधानो मध्यमावा-

गात्मा स तत्प्रधान प्रणवो हिरण्यगर्भवाचकः, मनोरूपत्व-
साम्यादुभयोः । सा च मध्ये वर्त्तते चेति मध्यमेतुच्यते ।
एव विराड् हिरण्यगर्भयोर्वक्ष्यमाण प्रकारेण चतुरात्मना मध्यमा-
वैखरीरूप-चतुर्मात्र प्रणवात्मत्वमभिधाय समष्टिं ध्वष्टिं ह्युपमात्म-
कस्याव्याकृतस्य समस्त जगद्वामनाविशिष्टतया किञ्चिद्वर्हिमुख
सदात्मकस्य कारणशरीरस्यान्तर्मुख सदात्मक-सामान्य शरीरस्य
च ब्रह्मज्ञानात्मनः क्रमेण पश्यन्ती । परावायूपप्रणवरूपता-
माह, यच्चान्यन्निकालातीत तदेव्योद्धार एवेति । मध्यमो-
वायूप विशेषज्ञानात् पूर्वमक्रमवर्हिमुख-स्रन्दमात्ररूप सामान्य-
ज्ञानात्मक इच्छाशक्ति-प्रधानः पश्यन्त्यात्मा प्रणव उक्तरूप कारण
शरीरवाचकः, पश्यद्रूपत्वाविशेषात् । परित्यक्त सर्वस्रन्दः
केवल सन्मात्रतयावस्थितः स्वातन्त्र्यशक्तिः सदात्मा परावायूपः
प्रणव उक्तरूप सामान्यशरीर वाचकः परत्वसामान्यात् । उक्त
वाच्यानाद्योक्तवाचक व्यतिरेकेणानुपलब्धे । सर्वमोद्धार एवेति
युक्तम् । ओद्धारस्य सर्व-व्याप्य वाचक कल्पना रहित-चिन्मात्र
रूपत्वञ्च यच्चान्यदित्यनेनैवोक्तम् । न हि चिद्रूपत्वं विना प्रण
वस्य बधोक्तत्वं सम्भवति ।

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मा तमेतमात्मानमोमिति
ब्रह्मणैकोक्त्य ब्रह्माचात्मना ओमित्येकीकृत्य तदेकमजर-
ममृत-मभय मोमित्यनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं विशरीर-
मारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति ।

एवमात्मप्रतिपक्ष्यर्घ्यमोद्धारस्योपव्याख्यानमेकेन प्रकारेण

कृत्वा व्याख्यात वाक्चतुष्टयप्रणवरूपं सार्थं क्रमेण तत्-
 साक्षिणि ब्रह्मणि प्रणवे विसृजितं तावन्मात्रं भवतीत्याह, सर्वं
 ह्येतदिति । हि शब्देन तत्राध्यासलक्षणो हेतुः । एवं त्वम्पदार्थं
 तत्पदार्थ-पर्यन्तमुपव्याख्यानेन संग्रोध्य शुद्धस्य प्रत्यगात्मनो
 ब्रह्मणैक्यमाह, अयमात्मा ब्रह्मेति । उक्तञ्च ब्रह्मात्मैक्यं प्रणवेन
 व्यतिहारेण प्रतिपत्तव्यमित्याह, तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकी
 कृत्य ब्रह्म चात्मना ओमिति । 'तम्' एतं ब्रह्मस्वरूपम् 'एतम्'
 प्रत्यगात्मानमिति तदेतच्छब्दयोरर्थः । तत्र प्रथमा प्रतिपत्तिरहं स
 इति वाक्यरूपेण प्रणवेन कार्या । तत्राहंशब्दः स्थूल सूक्ष्म प्रधान-
 त्वम्पदार्थवाचकः सन् अजस्थाचय-साक्षिणं प्रत्यगात्मानं लक्ष-
 यति । अकारोकारावपि तद्वाचकत्वेन तमेव लक्षयत इति
 तदात्मको तौ । स इति कारणोपाधिप्रधान तत्पदार्थं वाचक-
 सन् तत्साक्षिणं परमात्मानं लक्षयति । सकारोऽपि तद्वाचक-
 त्वेन तमेव लक्षयति । सामानाधिकरण्येन च प्रत्यगात्मनो
 ब्रह्मणैक्यं प्रतिपत्तव्यम् । द्वितीया तु प्रतिपत्तिः सोऽहंवाक्यरूपेण
 प्रणवेन कर्तव्या । सोऽहमित्यस्मादाक्यात् सकार-हकारयो-
 रुदारे कृते तत्पूर्वरूपे च ओमिति प्रणवः सम्पद्यते । तस्मादो-
 मिति परमात्मवाचकः । स इति हि तस्यार्थः । तच्छब्दश्च
 कारणोपाधि प्रधान-ब्रह्मवाचक इति । अहमिति प्रत्यगात्म-
 वाचकः, अहंशब्दात्मकोद्यमो, सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मण-
 प्रत्यगात्मनैक्यं प्रतिपत्तव्यमिति । एवं व्यतिहारेणैकत्वं प्रति-
 पाद्यानुज्ञाप्रणवेन परिपूर्णत्वावद्योतकेन परिपूर्णे वाक्यार्थमात्रे
 पद पदार्थद्वय तदैक्यं प्रतिपत्ति विकल्प-रहिते स्थितिः कार्या

भन्दस्य सम्यक् ज्ञानोदयायेत्याह, तदेक-मजर-ममृत-मभय-
मोमित्यनुभूयेति । 'तदेकं' वस्तु एकत्वेन जराहेत्वभावादजरम्,
अजरत्वात् 'अमृतं' सर्वविकार-वर्जितमित्यर्थः, अतोऽभयमिति,
'ओमिति' शास्त्राचार्य-युक्तिसिद्धैक्यस्य स्वानुभवसिद्धतया सत्यम्
एवं रूपमेवात्मतत्त्वमिति स्वस्य पूर्णत्वावद्योतकेनानुज्ञा-प्रणवे-
नानुभूयेत्यर्थः । अनुभूय तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्य
संहरेदित्यन्वयः । यद्येवं स्वात्मन्यवस्थितस्य कदाचित् केनचि-
न्निमित्तेन जगत्प्रतिभासः स्यात्तदा तत् सर्वं शरीरत्वेन
स्वात्मनि कल्पनीयमित्याह, तस्मिन्निदं सर्वं त्रिशरीरमारोप्येति ।
'तस्मिन्' पूर्वोक्तवाक्यार्थस्वरूपे स्वात्मनि तुरीये 'इदं' सर्वं
कार्यं कारणात्मकं जगत् त्रिशरीरं स्थूल-सूक्ष्म-कारण-लक्षणं
शरीरत्रयं यथा भवति तथारोप्येत्यर्थः । अत्र कारण-सामान्य-
शरीरयोरेकत्वं विवक्षितत्वात्त्रिशरीरत्वमुक्तमित्येवं मन्तव्यम् ।
इच्छणावस्यं प्रलयावस्यञ्च बहिर्मुखं सदात्मकं कारणं कारण-
शरीरमुच्यते । तदेव सन्मानमन्तर्मुखं साध्येकाकारं ब्रह्म-
ज्ञानरूपं सामान्यशरीरमित्युच्यते । आरोप्य किं तथैव
स्यात्तव्यं ? न इत्याह, तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोमिति । 'तत्'
सच्चिदानन्दरूपं तुरीयं ब्रह्म तन्मयं हीदं सर्वं पटः सन्
पटः संवित् पटः सुखमित्यादि-प्रकारेण तदनुगमदर्शनात् ।
'हि' यस्मात् एवं तस्मिन्वध्यस्तं सर्वं तस्माज्जदेवेति युक्तितो
निर्धार्य ओमित्यात्मानं प्रतिपाद्य सर्वं स्वात्ममात्रतया संहरे-
दित्यर्थः । ओमिति तुरीयप्रतिपत्त्या तत्राध्यस्तं सर्वं तावन्मात्र-
तया विलाययेन्नन्द इतिभावः ।

तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्मानुसन्द-
ध्यात् ।

नन्वस्य सर्वस्य कथं त्रिशरीरत्वम्, कथं वा तुरीये आरोपित-
त्वेन तावन्मात्रत्वम्, कथं वा अस्योद्धारोद्धारणमात्रेण तुरीयप्रति-
पत्त्या लयः, इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रतिपादनाय तं वा एतमित्याद्या-
रभ्य एष वीरो नृसिंह एवेत्यन्तो अन्य आरभ्यते । तत्र तावदव-
यवसर्वस्य त्रिशरीरत्वमाह, तं वा एतं त्रिशरीरमात्मानं त्रिश-
रीरं परं ब्रह्मानुसन्दध्यादिति । तमिति परमात्मानं परानृश्य
वैशब्देन तं स्मारयित्वा स एवायं प्रत्यगात्मित्याह, एतमिति । एव-
मात्मनः पारमार्थिकं रूपमभिधाय तस्यैव काल्पनिकं नियम्यरूपं
शरीरवयाक्तकं नियन्तुः शरीरवयेषाभिन्नं प्रतिपत्तव्यमित्याह,
त्रिशरीरमित्यादिना । स्थूल-सूक्ष्म सौप्त-शरीरैरात्मनस्त्रिशरी-
रत्वं, तदभिमानित्वेनायमाका विश्व-तैजस-प्राज्ञ-नामा भवति ।
'तम्' एवं त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्रह्म 'अनुसन्दध्यात्'
अनुचिन्तयेत् । विराड्-हिरण्यगर्भाख्याकृत शरीरैर्ब्रह्मणस्त्रिशरी-
रत्वं तदुपहितञ्च ब्रह्म वैश्वानर-सूत्रेश्वर-शब्दैरभिलप्यते ।
यद्यपि नियम्यं सर्वं जीवस्य ब्रह्मणश्च शरीरं तथापि
ममहि-शरीरवयं ब्रह्माभिव्यक्त्यतिशयात् तत्तयं नियन्तुर्ब्रह्मण-
इत्युच्यते । नियन्तुर्हि नियम्यमात्रशरीरं श्रुतम्, 'यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीरम्' इत्यादिना । जीवस्य च सर्वशरीरत्वं वक्ष्यति,
'सर्वे जीवाः सर्वमया' इति । तस्मादीयस्य यथा यस्मिन् शरीरे
स्वातन्त्र्यं तद्वत्तदभिन्नस्यात्मनोऽपि तत्र स्वातन्त्र्यं परिज्ञातमेव ।

स्थूलत्वात् स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मभुक्त्वा-
 चैक्यादानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरित-
 स्थानः स्थूलप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्
 चतुरात्मा विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानः सूक्ष्म-
 प्रज्ञः (१) सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक् चतुरात्मा
 तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः ।

जीवेश-शरीरैक्यमवगन्तव्यम् । स हि प्रतिबोध याक्चतुष्टयार्थ-
 रूपं शरीरत्रयं सृजति स्थापयति संहरति च; तत् कथमस्य तत्
 पारतन्त्र्यं, कथं त्रिशरीरस्यास्य परिच्छिन्नस्थापरिच्छिन्न-विशरीर-
 ब्रह्मणैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यते शुनैरित्याह, स्थूलत्वात् स्थूलभुक्त्वाच्च
 सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्द-भोगाच्चेति । तत्र स्थूलत्वा-
 दिति स्थूलविराजीरुपाध्यगद्यारेकत्वे सामान्यं स्थूलभुक्त्वादिति
 विश्वं वैश्वानरयोरुपहितयोः । एवमुत्तरयोरपि पदद्वयं योज्यम्,
 तुरीयस्य तु साक्षिणः साक्षित्वादेवैकत्वं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति
 च साक्षित्वाच्चेति । एवं व्याष्टि-समष्ट्यैक्योपपादनेन सर्व-
 स्यापि जगतस्त्रिशरीरत्वं प्रतिपाद्य प्रणवोच्चारणमात्रेण सर्व-
 प्रपञ्चलय-पूर्वकं तद्विलक्षणे ब्रह्मण्यवस्थानं दर्शयितुं चतुर्मात्रा-
 क्येन प्रणवेन यथोक्तस्य परापरस्यात्मन एकत्वं प्रकारेणापि
 दर्शयितुं तस्य चतुष्पात् चतुरन्तत्वाच्च, सोऽयमात्मा चतुष्पा-

दिति । 'सोऽयम्' इति परापररूप इत्यर्थः । कथं चतुष्पात्त्व-
मित्याह, जागरितस्थान इत्यादिना । स्थूलविषया प्रज्ञा अस्म्येति
स्थूलप्रज्ञः । दोर्मूर्ध्ना चक्षुरादित्योऽग्निमुखं प्राणो वायुर्देहं
मध्यमाकाशो वस्तिः समुद्रः पृथिवी पादाविति सप्ताह्वान्यस्य
नामरूपात्मना तद्व्यापकस्येति सप्ताह्वः । वाक्-श्रोत्र-प्राण-मन-
आदीनि साधिदैवतानि नामरूपाश्च क्लिया साराण्येकोन-
विंशति-सङ्ख्यानानि सुखानि चोपलब्धिद्वाराण्यस्येत्येकोनविंशति-
मुखः । 'स्थूलान्' विषयान् प्राधान्येन 'भुङ्क्ते' स्वात्मसात्
करोतीति स्थूलभुक् । चत्वार आत्मानोऽस्येति चतुरात्मा, जाप-
दाद्यभिमानिनः स्थूल-सूक्ष्म-कारण-साक्षि-लक्षणचत्वार आ-
त्मानः प्रसिद्धाः, अन्यथा व्यवहारायोगाच्च । विश्व-वैश्वानर इति
समष्टिव्यव्यात्मनोरेकत्वमुक्तम् । प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वा-
दुत्तर-पादाद्यधिगमस्य संहारक्रमे स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञ इति
सूक्ष्मरूपवासनाविषया अस्य प्रज्ञेति अङ्गमुखयोरपि वासना-
रूपत्वमेवात्र बोद्धव्यम् । स्वप्नेऽपि वासनामययोः स्थूल-सूक्ष्मयोः
प्रतीयमानत्वाच्चतूरूपत्वं रूपं न विरुध्यते त्रिष्वपि स्थानेषु,
तत्त्वाप्रतिबोध-लक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात् ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्न
पश्यति, तत् सुषुप्तं, सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन
एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वर-
स्ततीयः पादः ।

पूर्वाभ्यां सुषुप्त विभजते, यत्र सुप्त इति, प्राप्तविषय भोग काले कस्यापि कामस्याभावात् । तत्काल व्यावृत्त्यर्थमाह, न कश्चन स्वप्नमिति । स्वप्नशब्देनान्यथाग्रहणमात्र विवक्षितम् । यत्र न कश्चन स्वप्न पश्यतीत्येवोक्ते कामकालेऽपि विषयान्यथाभाव लक्षणस्य स्वप्नदर्शनस्याभावात्तद्वाहृत्यर्थं यत्र सुप्तो न कश्चन काम कामयते इत्युक्तम् । द्वितीय पादमाह सुषुप्त स्थान इत्यादिना । असत्कार्यवादस्यायुक्तत्वादिद्वयमानमप्यत्र समाप्तत्वमेकोनविंशति मुख्यत्वञ्च न पृथक् समावृत्तिभाव्यते इत्याह, एकीभूत इति । किमात्मकोऽसावेकीभाव इत्याकाङ्क्षायां सम्भावरूप प्रज्ञानात्मक इत्याह, प्रज्ञानघन एवेति । जाग्रदादिप्रज्ञा सविषया एकीभूतेयमवस्थेत्यर्थः । अतएव विशेषविज्ञानायाभासाभावात् 'आनन्दमय' आनन्द प्रायः आनन्द एव दुःखदोषस्य विद्यमानत्वात् अनेन सञ्चिदानन्दाभासप्रस्तान्तसुख-सम्भावरूप-ब्रह्मज्ञानात्मक-सामान्यशरीरेऽन्तःप्रवेशोपायः प्रदर्शितः । विवृतैजसदोरिवास्यापि भोग्यमाह आनन्दमुगिति । विषयदर्शन व्यथतया हि इतरयोरवस्थयोः परमानन्दानुभवाभावः । ततोऽत्र तदभावात् । स्वाभाविकपरमानन्दभोग उपपन्न प्रज्ञानघनरूपोऽयं सौषुप्तश्च आत्मेति । कथमवगम्यते इति चेत् स्वप्न जाग्रत्-प्रज्ञा-कारणत्वादित्याह, चेतोमुख इति । जाग्रदाद्यवस्था चेतसा कारणभूत इत्यर्थः । सूक्ष्म स्थूलयोरपि घनरूपेण विद्यमानत्वादस्यापि चतुरूपत्व स्यात् न ह्यसत् सम्भव उपपन्न, तत्र सर्वं घनोभूतं विद्यते चेत् किमिति सर्वं न जानातौति चेत्, न । येन सम्भावं

रूपेण सर्वस्यापि विद्यमानत्वं तदात्मना सर्वं जानात्येवेत्याह,
प्राज्ञ इति । प्राज्ञस्य समक्षभिमानिना ऐक्यमाह, ईश्वर
इति ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य,
प्रभवाप्ययौ हि भूतानां त्रयमप्येतत् सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं
चिदेकरसो ह्ययमात्मा, अथ चतुर्यश्चतुरात्मा तुरीयावसित-
त्वादेकैकस्योतानुज्ञाचनुज्ञाऽविकल्पैस्त्रयमात्रापि सुषुप्तं स्वप्नं
मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययामादेशो न स्थूलप्रज्ञं न
सक्ष्मप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघन-
मदृष्ट-मव्यवहार्य-मयाह-मलक्षण-मचिन्त्य-मव्यपदेश्य-
मेकात्म-प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं मन्यन्ते ।
स एवात्मा स एव विज्ञेय ईश्वरग्रासस्तुरीयस्तुरीयः । प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

सर्वेश्वरत्वादिकमपि धर्मजातं सापेक्षत्वात् वोजस्यैव प्राज्ञस्य
सम्भवति न तु निर्वीजस्य तुरीयस्येत्यत आह, एष सर्वेश्वर
इत्यादि । सर्वंयोनित्वे हेतुमाह, प्रभवाप्ययौ हि भूताना-
मिति । एवं पादत्रयमात्मन्यारीष्य तस्याज्ञान-मिथ्याज्ञानरूप-
त्वेनावस्तुत्वमाह, त्रयमप्येतत् सुषुप्तं स्वप्नमिति । जाग्रदादिक-
मेतत् त्रयमपि सुषुप्तम् । न ह्यत्र किञ्चिदपि वस्तु विज्ञायते

तत्त्वेन मूढे । स्वप्नरूपचैतन्यम्, अन्यथा ज्ञानरूपत्वात्, तात्पर्यार्थमाह, मायामात्रमिति । तत्र हेतुमाह, चिदेकरसो ह्ययमात्मेति । न हि चिदेकरसस्यात्मनो मायाव्यतिरेकेणोक्तवैचित्त्य सम्भवतीत्यर्थः । तुरीयपादस्यापि सोपक्रम चतूरूपत्वमाह, अथ चतुर्थयतुरात्मेति । चतुर्णामप्यात्मनां कथं तुरीयत्वसम्भवतीत्यत आह, तुरीयावसितत्वादिकैकस्येति । 'एकैकस्य' रूपस्येत्यर्थः । कैरूपैस्तुरीयस्य चतूरूपत्वमित्यत आह, श्रोतानुज्ञातनुज्ञादविकल्पैरिति । अविकल्पैरिति पदच्छेदः । श्रोतादीनां स्वरूपमुत्तरत्र वक्ष्यति । ननु चतूरूपत्वे तुरीयस्थानेकरसस्य स्यादिति चेत्, न, रूपत्रयस्य कारण एवान्तर्भावादित्याह, त्रयभावापत्त्यादिना । अत्रापि तुरीयपादे द्वयश्रोतानुज्ञातनुज्ञातलक्षणे सुषुप्तस्थलमित्युक्तार्थम् । अथ भावः । सच्चिदानन्दरूपस्य कारणसाक्षिणः सदादिरूपैः कारणव्याप्ति-चिन्तनमोतयोगीनाम्, तेन व्याप्तस्य कारणस्य स्वरूपं सत्ताद्यभावात् तदधीनसत्ताप्रकाशकत्वेन तस्मिन्नध्यस्तं तदित्तिचिन्तनमनुज्ञादयोगीनाम् । तस्मिन्नध्यस्तत्वात्तावस्याद्यमेतदिति चिन्तनमनुज्ञायोगीनाम् । एतच्च योगद्वयमोतानुज्ञातनुज्ञारूपेणाविभक्तेन प्रणवेण कार्यम् । श्रोतमित्यत्र तकारे सुप्ते सत्योमिति भवति, तस्मादोतग्रन्थ एवायमोद्धारः, तस्मादोतत्वगुणविशिष्टं ब्रह्म अनेन प्रतिपत्तुं शक्यम् । अनुज्ञादलानुज्ञातलयोरप्योद्धारं प्रसिद्धत्वात् तदगुणविशिष्टमपि ब्रह्म अनेनैवाविभक्तेन तुरीयेण प्रतिपत्तुं शक्यते । एतच्च योगद्वयकारणप्रतिव्यपेक्षमिति कारण एवान्तर्भवतीति त्रयमध्येतत् सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रमित्युक्तम् ।

तुरीयप्रधानत्वाच्चास्य योगत्रयस्य कारण-संहारकस्य तुरीयेष्यन्त-
र्भावो विद्यते । तुरीय-प्रधाना हि तदा बुद्धिवृत्तिर्भवति ।
ततस्तुरीयपादत्वमपि न विरुध्यते इति । एवं तुरीयपादत्रयस्य
मिथ्यात्वमभिधाय पारमार्थिकं तुरीयस्य चतुर्थं रूपं निर्विशेष-
मिति । विशेष-प्रतिषेधमुखेनैवोपदेष्टुं शक्यत इत्याह, अथाय-
मादेश इति न स्थूलप्रज्ञमिति । जाग्रदवस्था-तदभिमानि-
तज्ञेदानां निषेधः । न सूक्ष्मप्रज्ञमिति, स्वप्नादेः । नीभयतः
प्रज्ञमिति, जाग्रत्स्वप्नयोर्मध्यस्थ-निषेधः । न प्रज्ञमिति, सामान्य-
ज्ञानस्य । नाप्रज्ञमिति अचेतनत्वस्य । न प्रज्ञानघनमिति
सुषुप्तावस्थादेः, अतोऽदृष्टं चक्षुषा, कर्मेन्द्रियैरप्यव्यवहार्यम् ।
श्रोत्रादिभिरप्यग्राह्यम्, अतः 'अलक्षणम्' अलिङ्गम् अननु-
मीयमित्यर्थः । केवल मनसाप्यचिन्त्यम्, अतः शब्दैरप्यपदेश्यम् ।
प्रमाणाभावाच्चास्ति तर्हि तदिति नेत्याह, एकात्म-प्रत्ययसार-
मिति । जाग्रदादिवैकोऽयमात्मैतद्यभिचारौ सर्वप्राणिनां
सूक्ष्मस्वाभाविकोऽलक्ष्मिः प्रत्ययः सततोदितः तेन 'सारं' सर-
णीयं तत्साधकत्वेन तदविषयतयानुसरणीयं तत्प्रमाणकमि-
त्यर्थः । तथा 'प्रपञ्चोपशमम्' उपशान्त-प्रपञ्चम्, अतः 'शिवं'
निरुपद्रव-सुखरूपम् । अतः 'शान्तम्' अविक्रियम्, अविक्रिय-
त्वादि-धर्मवत्त्वमपि नास्तीत्याह, अद्वैतमिति । इत्येषं तुरीय-
पादस्य चतुर्थं रूपं मन्यन्ते ब्रह्मविदः । एयं सर्वविशेष-विनिर्मुक्तं
ब्रह्मात्मानमुपदिश्य मुमुक्षुं तज्ज्ञान एव नियमयति, स एवात्मा
विज्ञेय इति । नन्वोत्तर एव विज्ञेयो नात्मा इत्याशङ्क्य
इग्वरस्यापि कारणात्मनः संहारकोऽयं ब्रह्मरूप आत्मा, तस्मात्

स एव परमेश्वरो ज्ञेय इत्याहुः, ईश्वर्यास इति । 'ईश्वरम्' अपि
कारणात्मानं स्वासाधारण्यवत्त्वा रूढं सन् ग्रसतीति ईश्वर्यासः,
यस्मात् तुरीय ईश्वरमपि ग्रसति तस्मात् तस्यैवात्मशब्दयोग्यता,
तस्मात् स एवात्मा, तस्मात् स एव तुरीयः । तदनुभवार्थं एव
प्रयत्नोऽनुष्ठेय इत्यर्थः । इत्युत्तरतापनीये प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रत-
मसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीयेऽजाग्रतमस्वप्नसुषुप्त-
मव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदैकरसं ह्येवम् ।

यदुक्तं त्रयमप्येतत् सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रमिति । तत्सङ्ग-
हेण चिदेकरसो ह्येतत्प्रपादितम्, पुनरपि सहेतुकस्य तस्यैव
विस्तरेण प्रतिपादनाय भावापादैक्यं प्रदर्श्य प्रणवीच्चारणेन
सर्वसंहारपूर्वकं विदुषम्तुरीयमात्ररूपत्वं दर्शनाय च खण्डान्तरं
प्रारम्भः । तं वा एतमिति । अत्र प्रथममागमायायितद्वय-
न्वय-व्यतिरेकमात्रित्यावस्थात्रय-व्यभिचारित्वेनाव्यभिचारिणा-
त्मनि कल्पितत्वमाहुः, तमित्यादिना । तमितुक्त्वं तुरीयं परा-
वृत्तम् । एतमित्यस्यैवावस्थानुगतिं दर्शयति अव्यभि-
चारित्वोपपादनाय । अथ जाग्रदादित्रयस्येतरेतरं व्यभिचारित्वं
तुरीये सर्वव्यभिचारश्च साधयति, जाग्रत्यस्वप्नसुषुप्तमित्या-
रभ्य तुरीये अजाग्रतमस्वप्नसुषुप्तमित्यन्तेन । 'तं' चतुष्पाद-
मात्राभिरोद्धारेण चैकीकुर्यादित्युत्तरं च द्वितीयान्तानां सर्वेषां
पदानामन्वयः । आत्मनस्त्वनित्यत्वं न व्यभिचारः सर्वकल्पना-

धिष्ठानत्वेन सर्वबाधावधित्वेन चेत्याह, अव्यभिचारिणमिति ।
 उक्तान्वय-व्यतिरेकफलमाह, नित्यानन्दं सदैकरसं ह्येवमिति ।
 एवं सति नित्यत्वमानन्त्वं परमार्थसत्त्वमेकरसत्वज्ञात्मनः सिद्ध-
 मित्यर्थः । अवस्थात्रयानुगमान्नित्यत्वम्, तद्व्यापकत्वादानन्त्यम्,
 व्यभिचारित्वेन कल्पितस्य सतः^(१) परमार्थसद्रूपाधिष्ठानापेक्षत्वात्
 सत्त्वम्, कल्पितस्याधिष्ठान-व्यतिरेकेणाभावादेकरसत्वम् ।

चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा
 बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ; ततः सर्व-
 स्मादस्मादन्यो^(२) विलक्षणः ।

अथ द्रष्टृ-दृष्ट्यान्वय-व्यतिरेकमाह, चक्षुषो द्रष्टेत्यारभ्य सर्वस्य
 द्रष्टेत्यन्तेन । ‘चक्षुःयोक्ताभ्यां’ नाम रूपविषयाभ्यामवशिष्ट-
 मपि ज्ञानेन्द्रियत्रयं गृह्णाति । वाचा शब्दनिर्वर्त्तिकयाऽवशिष्ट-
 मपि कर्मेन्द्रियग्रहणम् । ज्ञानक्रियाशक्ति समष्टिरूपाभ्यां
 तद्वृत्तियहणम् । तम इति कारणमुक्तम् । उक्तानुक्तविषय-द्रष्टृत्वं
 मन्त्रिष्याह, सर्वस्येति । उक्तान्वय-व्यतिरेकफलमाह, ततः
 सर्वस्मादिति । ततो द्रष्टृत्वेन सर्वान्वयाद्वाव्यभिचारिणो दृष्ट्या-
 दन्यत्वम्, तस्मादैनक्षणाज्ञात्मनो घट-द्रष्टृत्ववत् सिद्धमित्यर्थः ।
 प्रथमान्तानाक्षेपां पदानां द्वितीयान्तत्वेन परिणतानामुत्तरपैषा-
 न्वयः ।

(१) य कल्पितसाधन ।

(२) ग, सर्वस्मादन्वसादन्यो ।

चक्षुः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः
साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमस साक्षी सर्वस्य
साक्षी, ततोऽविक्रियो महाचैतन्योऽस्मात् सर्वस्मात् प्रिय-
तम आनन्दघनं ह्येवम् ।

अथ साक्षि साक्ष्यान्वय व्यतिरेकमाह, चक्षुः. साक्षीत्या-
रम्य सर्वस्य साक्षीत्यन्तेन । अस्यान्वय व्यतिरेकफलमाह, ततो
ऽविक्रियो महाचैतन्य इति । ततः सर्वसाक्षित्वेनाविक्रियत्वं महत्त्वं
चिद्रूपत्वञ्च सिद्धमित्यर्थः । दु हि परमप्रेमासदान्वय-व्यतिरेक-
माह, अस्मात् सर्वस्मात् प्रियतम इति । पुत्रवित्तादेश्च-
श्रोत्रादेश्च प्रियतमः, सख्येमत्वेन हि तेषां प्रियत्वं न स्वतः, आत्म-
नस्तु स्वत एव प्रियत्वम्, अतः परमप्रेमासदत्वात् परमामन्द-
रूपोऽयमात्मेति । अस्यान्वय व्यतिरेकस्य फलमाह, आनन्दघनं
ह्येवमिति । द्वितीयाद्या उक्त एवान्वयः ।

अस्मात् सर्वस्मात् पुरतः सुविभात मेकरसमेवाजर-
ममरममृतमभयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं मात्राभि-
रोद्गारेण चैकोकुर्यात् ॥

एवमन्वय-व्यतिरेक चतुष्टयेन सच्चिदानन्दानन्तात्म रूपत्वं
प्रसाध्य सच्चिदादि भेदेनानेकरसत्वमाशङ्क्य तदुपदासार्थमाह,
अस्मात् सर्वस्मात् पुरतः सुविभातमेकरसमेवेति । 'अस्मात्'
सच्चिदादि वाच्यभेद प्रत्ययात् 'पुरतः' पूर्वमेव सुष्टं विस्पष्टं

तद्देदसाच्चित्त्वेन भातोत्पन्नतादि-विरुद्धरूपः आत्मा तथोक्तः,
तत्फलमाह, एकरसमेवेति । एवं ब्रह्मसत्त्व-लक्षितत्वा-
द्ब्रह्मैवायमात्मेत्याह, अजर-ममर-ममृत-मभयं ब्रह्मैवेति ।
अमरमित्येकदेश-नाशप्रतिषेधः । अमृतमिति सर्वनाश-
निषेधः । तस्माद्भयं यद्ब्रह्म तदेवायमात्मेत्यर्थः । कथं
तर्हि तस्य चतुष्पात्त्वमुक्तमित्यनाद्यविद्या-कल्पितं तदित्याह,
अप्यजयैनं चतुष्पादमिति । ब्रह्मस्वरूपमप्येनम् 'अजया' अनाद्य-
विद्यया मायया चतुष्पादम्, किमित्याह, मात्राभिरोद्धारेण
चैकोक्त्युक्त्यादिति । 'मात्राः' अकाराद्याः 'ओद्धारः' तास्वनुगतः
ओतामुज्जात्रनुज्ञाऽविकल्परूपः ।

जागरितस्थानचतुरात्मा विश्वो वैश्वानरश्चत्वरूपोऽकार
एव^(१) चत्वरूपो ह्ययमकारः स्थूल-सूक्ष्म-वीज-साक्षिभि-
रकाररूपैराप्तेरादिमत्त्वाद्वा ।

कस्य पादस्य कथा मात्रयैक्यमित्याह, जागरितस्थान इत्या-
दिना । जागरितस्थानचतुरात्मा विश्वो वैश्वानर इत्युक्तानु-
वादः । तस्य वैखुर्यादिभेदेन चतुरात्मना अकारैक्यमाह,
चतूरूपोऽकार एवेति । अकारस्य चतूरूपत्वमसिद्धमिति नेत्याह,
चतूरूपी ह्ययमकार इति । कथं प्रसिद्धिरपीत्यत आह, स्थूल-
सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिरकाररूपैरिति । स्थूलादि-विमर्शरूप-
वैखुरी-मध्यमा-पश्यन्ती-परारूप-वीज-विन्दु-नाद-शक्तिभिरकार-

रूपैरित्यर्थः । केन सामान्येनाकार विराडात्मनोरेकत्वं निर्णीयत इत्याहुः, अक्षिरादिमत्त्वादिति । अकारस्य तावत् सर्ववर्षव्याप्तिं प्रसिद्धा, विराजय विश्वरूपात्मत्वेन व्याप्तिं सिद्धैव, तेन व्याप्तिसामान्येन तावदेकत्वं प्रतिपत्तुं शक्यते । नामरूपात्मनोरकार-विराजो स्थूलविमर्शप्रकाशात्मनोरादिमत्त्वाद्वा सामान्यात् तयोरैक्यं फलविशेषकामस्य प्रतिपत्तव्यम् । मात्राणामादिरकारो विश्वस्य पादानाम् ।

स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्बोजत्वात् साक्षित्वाच्चाप्नोति च वा इदं सर्वमादिष्य भवति, य एव वेद । स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा तैजसो हिरण्यगर्भश्चतुरूप उकार एव चतुरूपो ह्ययमुकारः स्थूल-सूक्ष्म-बीज साक्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वाद्वा स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्बोजत्वात् साक्षित्वाच्चोत्कर्षयति च वै ज्ञानसन्ततिं समानस्य भवति, य एवं वेद । सुषुप्तस्थानश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतुरूपो मकार एव चतुरूपो ह्ययं मकारः स्थूल-सूक्ष्म-बीज साक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपोतेर्वा । स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्बोजत्वात् साक्षित्वाच्च मिनोति च वा इदं सर्वमपोतिय भवति, य एवं वेद ।

एवं विष्णुकारयोः सामान्येनैकत्वं प्रतिपत्तो साम्यद्वय

मभिधाय विशेषेण रूपचतुष्टय-प्रतिपत्तावपि सामान्यातिरिक्त-
क्रमेणाह, स्थूलत्वादित्यादिना । स्थूलादिबोधकं हि वैखर्या-
दिकं स्थूलादि-विमर्शरूपत्वात्, तद्वदेव स्थूलादिरूपमभ्यवगन्तव्य-
मित्यभिप्रायः, एवंविदोऽवान्तरफलमाह, आप्नोति ह वा
इत्यादिना । परमफलं हि स्वरूपावस्थानमेव पादादिकल्प-
नायाः, 'आप्नोति' प्राप्नोति 'ह वै' एव 'इदं सर्वं' भाग्यजातम्,
'आदि' प्रधानञ्च भवति, 'एयम्' उक्तमेकत्वं वेद स्वप्नस्थान
इत्यादिना । तैजसोकार-तद्रूपाणामेकत्वमाह, उत्कर्षादुभय-
त्वादेति । तैजसोकारयोः सामान्येनैकत्व-प्रतिपत्तो कारणद्वय-
सुक्तम् । अकारादुत्कृष्ट ऊर्ध्वमाकृष्ट एव क्षुशारः प्रणवीक्षारणे
दृश्यते, तैजसय विज्ञात् स्वप्नादिष्वकारादुत्कृष्टः उत्तमो वा
उकारः व्याप्तिशयात् वलातिशयाच्च अकारस्थानं कण्ठस्था-
स्यातिरिक्त्य आठस्थाने हि स्थितस्याभिव्यक्तिः, ततोऽकारादपि
व्याप्तत्वेनोत्तम उकारो विराज इव हिरण्यगर्भो यनातिशयवत्त्वञ्च
स्वरप्रयत्न-व्यङ्ग्यत्वात् प्रणवस्थोकारस्य मन्दप्रयत्न-व्यङ्ग्यमकारमपेक्ष्य
भवति । उभयत्वञ्च मध्यमत्वमुभयोः समानम् । एव विदः
फलमाह, उत्कर्षयति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानय भवति य एवं
वेदेति । 'उत्कर्षयति' वहेयतोत्यर्थः । 'समानः' तुल्यस्य मयति
शत्रुपक्षस्थाप्यप्रहेष्यो भवतोत्यर्थः । सुप्त इत्यादिना प्राज्ञ-
मकारयोरेकत्वमाह, मितेरपोतेष्वेति । एकत्वे सामान्यऋयनम्,
'मितिः' मानं मोयेते इव हि विश्वतैजसो प्राज्ञेन प्रलयात्पत्त्याः
प्रवेश-निर्गमाभ्यां प्रस्थानिवयवाः । तथा आद्वारसमाप्तो पुनः पुनः
प्रयोगे च प्रविश्य निर्गताविवाकारोकारो मकारे । 'अपीतिः'

अप्यय एकीभाव ओद्धारोच्चारणे चाचरे एकीभूताविवाकारो-
कारौ तथा सुपुंसे प्राञ्जे विश्व तैजसौ । एव विद् फलमाह,
मिनोतीत्यादिना । 'मिनोति' इति जाग्रदादि यायाव्य जानाती
त्यर्थः । 'अपोतिश्च' जगतकारणात्मा च भवति प्रतिज्ञातपाद
त्रयस्य भाषात्रयस्य च स्वात्मन एवोत्पत्ति स्वात्मन्येव स्थिति
लयश्च स्वात्मनस्तत्प्रवेशित्व तन्नियन्तृत्वञ्च जानाति ।

मात्रामात्रा प्रतिमात्राः कुर्यात् । अथ तुरीय ईश्वर
यासः स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशयतुरात्मोतानुशाचनु-
ज्ञाऽविकल्पेरोता ह्ययमात्मा यथेदं सर्वमन्तकाले काशाग्निः
हृद्योऽस्ती ।

एयविदकारस्योक्तरूप विराट्वाचकत्वेन तदुच्चारणकाले
तद्वृत्त्या रूढ कारणात्मानमीश्वर सच्चिन्म्य हिरण्यगर्भं ताय
भाषतया सद्गत्य स्वयमीश्वरात्मा भवेदित्याह, मात्रामात्रा
प्रतिमात्रा कुर्यादिति । 'मात्रा' अकाराद्याः 'प्रति
मात्रा' उकाराद्या, अकारस्य प्रतिमात्रा उकारः तत्प्रति
सोम्येन तत्महारवत्वेन स्थितत्वात् । उकारस्य मकारः प्रति
मात्रा, मकारस्य तुरीयः प्रणवः प्रतिमात्रा । अथ ईश्वररूप कारण
सहकारार्थं तुरीयं याद मत्वाह, अथ तुरीय इत्यादिना । 'ईश्वर'
कारणात्मानं प्रसतीति ईश्वरव्याप्तः । ननु तमप्यन्यो यमि
यतीति न तत्प्राप्तिरपि पुरुषार्थ इति चेत्, न, तदप्राप्तन-मम
र्थस्यान्यस्याभावादित्याह, स्वराडिति । नन्वीश्वरयासीऽनीश्वरोऽ

समर्थः स्यादिति नेत्याह, स्वयमीश्वर इति । सापेक्षं हीतरस्यै-
श्वरस्यैश्वर्यम्, अतोऽनोश्वर एव सः, अयन्तु तुरीयः स्वयमेवेशितव्य-
मनपेक्ष्यैश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः । न ह्यस्य सच्चिदानन्दरूपस्य
नित्यस्य तुरीयस्य सत्तायां स्फुर्त्तौ पुरुषार्थत्वे वा किञ्चिदपेक्ष-
मस्तीति स्वातन्त्र्यमस्य सिद्धम् । तत्साधकं किमपि प्रमाण-
मपेक्षणीयमिति चेत्, न, स्वप्रकाशत्वादित्याह, स्वप्रकाश इति ।
तुरीयस्यापि विश्वादिवच्चतूरूपत्वमुक्तमनुवदति प्रतिपादयितुम्,
चतुराकीतानुज्ञाननुज्ञाऽविकल्पैरिति । तत्र श्रोतत्वं व्यापकत्वं
सदृष्टान्तमुपपादयति, श्रोताहीत्यादिना । यथा कालाग्नि-सूर्यौ
प्रलयकाले स्वात्ममात्रतया सर्वं संहर्तुं प्रवृत्तौ उच्चैः स्वदीप्तिभिः
सर्वं सवाद्याभ्यन्तरं व्याप्नुतः, तद्वत्तुरीयात्मा सच्चिद्रश्मिभ्यां कारणं
स्वात्ममात्रतया सर्वं संहर्तुं व्याप्नोतीत्यर्थः ।

अनुज्ञाता ह्ययमात्मा अस्य (१) सर्वस्य स्वात्मानं
ददाति दर्शयति (२) इदं स्वात्मानमेव करोति, यथा तमः
सविता, अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव, यथा दाह्यं
दग्ध्वा अग्निरविकल्पो ह्ययमात्मा अवाङ्मनोगोचरत्वा-
च्चिद्रूपः ।

अनुज्ञातत्वमप्युपपादयति, अनुज्ञाता हीति । कस्य किमनु-
जानातीत्यत आह, स्वस्येति । इदं हि सर्वं सच्चिद्रूपेणोक्तत्वा-

द्व्यतिरेकेण निरात्मक निरूपणार्था व्यवहारे च घटसत्ते-
 त्यादिप्रकारेण स्वतः स्वात्मकमिव भवति । न च स्वतः सदादि
 रूपेणात्मना स्वात्माप्रदाने तस्यैव भानं सम्भवति, ततस्तद-
 पेक्षितं स्वात्मानं ददाति, यथा रज्जुः सर्पस्येत्यर्थः, तर्हि
 तुरीयस्य नात्मत्वप्रसक्तिरिति चेत्, न, यतो न तद्यात्मानं
 ददातीत्याह, इदं स्वात्मानमेव करोतीति । स्वात्मन्यध्य-
 स्ततया स्वात्मना स्वात्मकमियं भासयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-
 माह, यथा तमः सवितेति । यथा नक्तं दृग्वा सवित-
 र्यध्यस्तं तमः सविता स्वात्ममात्रमेव करोति तद्वदित्यर्थः ।
 अनुज्ञात्वमुपपादयति, अनुज्ञैकरस इति । किं तदनुज्ञैकरस-
 त्वमिति तदाह, चिद्रूप एवेति । दृष्टान्तमाह, यथेति । यथा
 खलु प्रकृतं कालाग्निं सर्वं दाह्यं दग्ध्वा स्वयं शीघ्रो भवति,
 एवं स्वात्मन्यध्यस्तं कारणं स्वात्मतावन्मात्रमिति बुद्ध्वा आत्मा
 चिदेकरसो भवतीति नातुज्ञातृत्वमस्ति किन्तु अनुज्ञात्वं चिन्मात्र-
 मेवास्य विद्यते इत्यर्थः । अविकल्परूपत्वमुपपादयति, अविकल्पी
 हीति । तत्र हेतुमाह, अवाञ्छनो गोचरत्वादिति । किं रूपो
 ऽसावविकल्प आत्मेति तदाह, चिद्रूप इति ।

चतुरूप ओङ्कार एव चतुरूपो ह्ययमोङ्कार ओतानुज्ञा-
 नुज्ञाऽविकल्पैरोङ्काररूपैरात्मैव नामरूपात्मकं क्षीदं सर्वं
 तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वाद्वा ओतत्वादनुज्ञातृत्वादनुज्ञात्वादवि-
 कल्परूपत्वाच्चाविकल्परूपं क्षीदं सर्वम्, नैव तत्र काचन
 भिदास्ति ।

एवं तुरीयस्यात्मनश्च स्वरूपत्वमुपपाद्य तस्य चतुरूपेण तुरीयप्रणवेनैक्यमाह, चतुरूप ओङ्कार एवेति । ओङ्कारस्य चतुरूपत्वमसिद्धमिति नेत्याह, चतुरूपो ह्ययमोङ्कार इति । कैरूपैश्चतुरूपत्वमित्यत आह, ओतानुज्ञाचनुज्ञाऽविकल्पैरोङ्कार-रूपैरिति । आत्मनो ह्युक्तप्रकारेणोतादिरूपत्वं सम्भवति । ओङ्कारस्य तु कथमोतादिरूपत्वमित्याशङ्क्य आत्मनश्चतुरूपत्ववत् तद्वाचकस्याप्योङ्कारस्य तदभ्युपगम्यमित्याह, आत्मैवेति । आत्मवदोङ्कारोऽप्योतादिभिश्चतुरात्मैत्यर्थः । अस्तु उक्तप्रकारा-त्मनस्तुरीयस्य चतुरूपत्वं तद्वाचकस्य तु मा भूदिति चेत्, न, वाचकस्य चतुरूपत्वाभावे वाच्यस्य चतुरूपत्व-प्रत्यवमार्गानुपपत्ते स्तदभावमसङ्गात् तद्विमर्शे तु स एव विमर्शो वाचक ओङ्कार-इत्योङ्कारस्यापि नान्नो रूपात्मकवाच्यवच्चतुरूपत्वं सिद्धमित्याह, नामरूपात्मकं हीदं सर्व्वमिति । नामरूपयोः परस्परविनाभावा-देकस्य चतुरात्मत्वे सिद्धेऽन्यस्यापि तत् सिद्धमेवेत्यर्थः । एवं वाच्य-वाचकयोः यातुर्विध्यमुपपाद्य तयोरैक्ये सामान्यद्वयमाह, तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वादेति । रूपाणामैक्ये सामान्यान्याह, ओतत्वा-दित्यादिना । ओतादिरूपाणि क्रमेणाविकल्प विलापनीयानौ-त्याह, अविकल्परूपं हीदं सर्व्वमिति । पूर्व्वं प्राप्नो वाच्य-वाचकरूपो भेदाविकल्पेनामूतोत्याह, नैव तत्र काचन भिदा-स्तीति ।

अथ तस्यायमादेशो ऽमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोप-शमः शिवोऽद्वैत ओङ्कार आत्मैव, संविशत्यात्मनात्मानं, य एवं वेद, एष वोरः ।

न चेत्तत्र वाच्यवाचकभेदोऽस्ति, कथं तर्हि तस्योपदेश इतरन्यप्रतिषेधमुखेनेत्याह, अथ तस्यायमादेश इति । पूर्वं सपि निषेधमुखेन तुरीयोपदेशप्रकार उक्तः, तत्र वाच्यप्रतिषेधप्राधान्येनोपदेशः, इह तु वाचकनिषेधप्राधान्येनेति विशेषः । उपदेशप्रकारमाह, अमात्र इत्यादिना । 'अमात्रः' भावा अस्य न विद्यते इत्यमात्र 'चतुर्थः' तुरीय ओङ्कारोऽत्र विशेष्यते अमात्रादि-विशेषणैः, अमात्रत्वादनुष्ठाय्य इत्याह, कुतोऽमात्र इति, उपदेशान्त वाच्यवाचकप्रपञ्चत्वादित्याह, प्रपञ्चोपशम इति, अत एव शिवः । अव्यवहार्यत्वादि धर्म्मोऽप्यस्य नास्तीत्याह, अद्वैत इति । यस्मादेवंविधोऽयमोङ्कार तस्मात् तुरीय आत्मैवायमित्याह, ओङ्कार आत्मैवेति । एव विद् फलमाह, सविग्रत्वात्मनात्मानं य एव वेदिति । 'आत्माना' स्वेनैव प्रणवरूपेण 'आत्मान' स्वमेव प्रविशतीत्यर्थः । एव प्रतिपत्तुर्न पुनः सत्सारपरिभव इत्याह, एव वीर इति ।

नारसिंहेनानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यात्, एष
 द्वात्मानं प्रकाशयति, सर्वसंहारसमर्थं परिभवासहः प्रभु
 र्याग्न सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहो न स्वात्मबन्धहरः,

एव तुरीयप्रणवेन तुरीयप्रतिपत्तिमभिधाय मन्दस्य वृत्ति-
 हानुष्टुभापि तुरीयं प्रतिपत्तव्यमित्याह, नारसिंहेनानुष्टुभा
 मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादिति । ननु तुरीयवाचकेन मन्त्र
 राजेन कथं तत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य तस्य तदाचकत्वमाह,

एष ह्यात्मानं प्रकाशयतीति । अथवा मन्दस्य मन्त्रराजेन तुरीयप्रतिपत्तौ को विशेष इत्याशङ्क्याह, एष हीति । कथं मन्त्रराजस्य तुरीयवाचकत्वमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रकार-दर्शनाय मन्त्रार्थमाह, सर्वसंहारसमर्थ इत्यादिना । तत्रोक्तमित्यस्य पदस्य तुरीयबोधकतां दर्शयन् तस्यार्थमाह, सर्वसंहार-समर्थ इति । न हि तुरीयादस्य उग्रस्य सर्वसंहार-सामर्थ्यं सम्भवति; अतः संहार-सामर्थ्यवाचक उग्रशब्दः सर्वद्वैत-संहार-समर्थं तुरीयमेव लक्षणया प्रकाशयतीत्यर्थः । लोक-संहारसमर्थेऽपि मन्दप्रस्थानः कथित् संहार्यमसंहरन् दृष्ट इति तुरीयोऽपि तथा स्यादिति तस्यापि संहार-सामर्थ्यं न निर्वर्तुं शक्यमित्याशङ्क्यायां तदव्यावर्तकत्वेन वीरमित्यपि पदमर्थतस्तुरीय प्रतिपत्तौ विनियोजयति, परिभवासह इति । न लौकिकमन्दवदयं मन्दप्रस्थानः परिभवसहिष्णुः; अतः संहारत्येव सदा संहार्यमविद्यादिलक्षणं जगत्, ततश्च सामर्थ्य-मस्य निर्वर्तुं शक्यते इत्यर्थः । परिभवासहिष्णुरपि प्रति-बन्धसम्भवात् तत्र संहरतीत्याशङ्क्यायां तदव्यावर्तकत्वेन महा-विष्णुमित्यत्र महत् पदमर्थतोऽवतारयति । प्रभुरिति । महा-प्रभुत्वात् न प्रतिबन्धं शक्यते इत्यर्थः । समर्थस्य परिभवासहिष्णोः प्रतिबन्धहीनस्यापि सर्वत्र व्याप्ताभावेन सर्वसंहर्तृत्वं न सम्भवतीत्यसाध्यनुपपत्तिरत्र नास्तीति वदन् विष्णुमिति पदमर्थतोऽवतारयति, व्याप्त इति । उक्तसामर्थ्य-महावेऽपि येन प्रसापे-नाभिज्वलितः सन् सर्वं संहरति, तत्र संहर्तुं युक्तम् उपकारकत्वा-दित्याशङ्क्यायां निर्विकारत्वात् न प्रमाणभाषेक्षमस्यापि ज्वननं

किन्तु सर्वदैतविरुद्ध सप्रकाशचिद्रूपत्वेन सदैवाभिज्वलित
 सर्वदा सहित सकलदैतस्य परमार्थत इति वदन् ज्वलन्तमिति
 पदमवतारयति, सदोज्ज्वल इति । तथापि लौकिकसहर्तुरसहार्थ
 रक्षणीयस्य स्वकार्यं करणादि दृष्ट तद्वत्तस्य स्वाभाविकमसहार्थं
 किमप्यभ्युपगन्तव्यमित्याशङ्काया नास्य लौकिक-पुरुषवदविद्या
 तत्कार्ययोरहममाभिमानोऽस्ति येनासहार्थं तद्रक्षणीय
 स्यात्, तस्मात् स्वमहिमस्थो निरपेक्षः सर्वमेव सहरतीति वक्तुं
 सर्वतो मुखमितिपदमर्थतोऽवतारयति, अविद्यातत् कार्यहीन
 इति । 'सर्वत' सर्वत्र मुख यस्य मुखमन्वेनोपलब्धिरविद्या
 तत्कार्यासदृष्टप्रकाश उच्यते । अतः सर्वधीपलब्धिस्वरूप
 एवायं न विजातीयमसहार्थं किमप्यवाप्स्यतीति सर्वतो मुख
 पदस्यार्थः । एवरूपो महाप्रभु किमर्थमितिदुर्बलं दैतजात सहर
 तीत्याकाङ्क्षायां स्वानर्थप्रतिभासहेतुत्वादिति वदन् नृसिंह
 मिति पदमवतारयति, स्वात्मबन्धहर इति । नृगताविति धातो
 रूपेण नृमन्वेन त्रिविधपरिच्छेद रहित आत्मोच्यते । घिनृञ्
 बन्धने इति धातोः सिमिति तद्वन्धकमविद्यालक्षणं दैतम् ।
 हमिति च तत्सहर्तृत्वमुच्यते, अतो नृसिंहपदस्य स्वात्मबन्धहा
 रत्वयोक्तिरुपपन्ना ।

सर्वदा दैतरहित आदन्तरूप सर्वाधिष्ठान सन्मात्रो
 निरस्ताखिलाविद्या तमोमोक्षो ऽहमेवेति । तस्मादेवमेवेम
 मात्मानं परं ब्रह्मानुसन्दध्याट्ये वीरो नृसिंह एव द्वितीय
 खण्ड ॥ २ ॥

नन्वेवं रूपत्वेऽप्येवं विवेकात् प्राग्यथा हैतं तत्परिभव-
 सहिष्णुत्वञ्च तथैव सर्वमस्तीत्याशङ्कायां न कदाचिदप्यस्य परमा-
 र्थतो हैतपरिभव इति वदन् भीषणपदमवतारयति, सर्वदा
 हैतरहित इति । न हि महास्फुरण-स्वभावमेतत् तमः स्वनाश-
 भयात् कदाचिदपि परमार्थतः स्पृशति मध्याह्न भास्करमिवेति
 भीषणपदस्यार्थ इति भावः । ननु सर्वहैतसंहारे सुखसाराधना-
 भावादपुरुषार्थत्वं स्यादस्य; अतो न सर्वं संहर्तव्यमित्याशङ्क्य
 स्वत एव परानन्दानुभवरूपत्वमाह, भद्रपदेन आनन्दरूप
 इति । ननु नित्यस्य कारणस्यापि संहारे स्वात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गः,
 अतो न संहर्तव्यं सर्वमित्याशङ्क्याध्यस्तस्यात्माऽज्ञान लक्षणस्य
 कारणस्य स्वाधिष्ठानज्ञानेन नाशोऽपि परमार्थसद्रूपमनध्यस्त-
 मबाधितं पूर्ववत् स्वमहिमस्यमेव भवतीति परिहरति, मृत्यु-
 मृत्युपदेन सर्वाधिष्ठान-सम्प्राप्त इति । पूर्वमृत्युपदेन सततं
 मरणशीलं सर्वात्मकमज्ञानमुच्यते । हैतस्य संहर्ता मृत्युः
 सर्वदा मरणशीलमेवाज्ञानं नित्यकल्पितम् । अयन्तु तन्मृत्युत्वेन
 सर्वदा मृत एव, अतो तन्नाशेऽस्य न नाशप्रसङ्गः, किन्तु पूर्वमधि-
 ष्ठानत्वेनोत्तरत्र बाधावधित्वेन भूतसाक्षितयैवावशिष्यत इति ।
 मृत्युमृत्युपदस्यार्थ इति भावः । यस्मादेवं सर्वसंहार-समर्थः
 परिभवासहो निष्प्रतिबन्धः सर्वसंहार्य कवलीकरण स्वभावी निर-
 पेक्षो रक्षणयोग्यश्च स्वात्मबन्धहरो भयङ्करः परमानन्दानुभवः
 परमार्थसद्रूपोऽयमात्मेति नाविद्यालक्षणहैतमस्मिन् कदाचिदप्यु-
 पपद्यते; तस्मात्तदत्र कालत्रयेऽपि नास्तीति वदन् नमामीत्यस्य
 र्यमाह. निरस्तापिसाविद्यातमोमोह इति । अविद्येति विद्या-

विरोधित्व कथनेन निवर्त्तयितुं शक्यतोक्ता, तम इति आच्छादकत्वेन निरसनोद्यत्वम्, मोह इति च विक्षेपहेतुत्वेन निरसनीयत्वमेवोक्तम्, 'अविद्यादिसत्त्वम्' अनर्थकारण नित्यमेव निरस्तयस्मिन् स तथोक्त । नमामीत्यत्र नकारो निषेधार्थः, मा इति प्रमावाचकत्वेन परिपूर्णानन्दसविद्रूप-तुरीयवाचकः, मीति तद्विभाकर तदाच्छादन विक्षेपकारणभूतमज्ञानमुच्यते, तस्मात् मीति हिंसाकर नास्तीति नमामीतिपदस्यार्थ इति भावः । उक्तञ्च, "मीति हिंसाकर नास्ति तमोऽज्ञानादिसत्त्वम्" इति । किं तर्हि अस्तीत्याकाङ्क्षायां तुरीयप्रत्यगात्मैवेति वदन् अहम्प्रदार्थमाह, अहमेवेतीति । एवकारोऽङ्कारप्रसङ्गेन प्राप्तद्वैतनिषेधार्थः । इति शब्दो मन्त्रव्याख्यानममात्यर्थः । अत्र मन्त्रव्याख्याने प्रथमयैव विभक्त्या व्याख्यातत्वात् मन्त्रस्य तुरीयप्रतिपत्ति-शेषत्वे द्वितीयाद्यौ विवक्षित इति केचिदाहुः । अपरे तु सप्तम्यर्थे द्वितीयामाश्रित्य नमामीति पदेन सम्बन्धमाहुः । उद्य नमामीति हिंसाकर नास्तीत्यादिप्रकारेण वार्षिककृद्भिस्तु द्वितीयान्तपदानां सप्तम्यर्थता स्वीकृतेति गम्यते । मीति हिंसाकर नास्तीति सप्तमो-प्रयोगदर्शनात् । अत्रोच्ये योरे महाविष्णो मीति हिंसाकर नेत्यादिप्रकारेण हि तस्यार्थो युज्यते । यस्मादुक्तेन प्रकारेणानुष्टुभस्तुरीय-प्रकाशकत्वं सिद्धं तस्मादुक्तेनैव प्रकारेणैव प्रत्यगात्मानं तुरीयं परं ब्रह्माचार्योपदेशमनुजानीयादित्याह, तस्मादिति । एव प्रतिपत्तुर्न पुनः ससारपरिभवइत्याह, एष योरे इति । कथं योरे इति नृसिंहत्वादित्याह नृसिंह एवेति । इत्यन्तरतापनीये माताखण्डो द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तस्य च वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो भवति, द्वितीया द्वितीयस्य, तृतीया तृतीयस्य, चतुर्थो ओता-
नुज्ञावनुज्ञाऽविकल्परूपा तथा तुरीयं चतुरात्मानमन्विष्य
चतुर्थपादेन च तथा तुरीयेणानुचिन्तयन् ग्रसेत् ।

तुरीयमात्रयानुष्टुभा च तुरीय-प्रतिपत्तिरभिहिता । अथे-
दानीं मात्राचतुष्टयमनुष्टुप्-पादचतुष्टयञ्च मिथीकृत्य विराडादि-
पादचतुष्टयस्योपासनं वक्तव्यमिति खण्डान्तरारम्भः । तस्येति ।
'तस्य' ओमित्येतदक्षरमित्युक्त-प्रणवस्य 'या पूर्वा मात्रा' अकारः
विराङ्वाचकः सा मात्रा अनुष्टुप्-प्रथमपादस्य विराङ्गस्य
उभयतः पूर्वोत्तरभागयोः विराट्-चिन्तनार्थं भवति; ततश्च
अम् उयं वीरं महाविष्णुम् चमित्येवं मन्त्रोच्चारः सिद्धो भवति ।
अत्राकारो बीज-विन्दु-नाद-शक्त्यन्तः प्रयोक्तव्यश्चतुरात्मक-विराङ्-
वाचकत्वात् । तस्य द्वितीया मात्रा उकारो हिरण्यगर्भायः,
सा अनुष्टुभो द्वितीयपादस्य हिरण्यगर्भायस्योभतः पूर्ववद्भवति ।
एवं तृतीया मात्रा मकार ईश्वरार्योऽनुष्टुप्-तृतीयपादस्येश्वरा-
र्यस्योभयतो भवति । या चतुर्थी मात्रा, का सा इत्याह, ओता-
नुज्ञावनुज्ञाऽविकल्परूपेति । तथा तुरीयं पादमोतादिरूपैश्चतु-
रात्मानम् 'अन्विष्य' सन्विष्य अनुष्टुप्-चतुर्थपादेन च तमेव प्रति-
पाद्य पुनश्च 'तया' पूर्वोक्त-तुरीयमात्रया तुरीयमन्विष्य 'तुरीयेण'
स्वात्मना तावन्मात्रेणैवमनुचिन्तयन् सर्वं जगत् 'ग्रसेत्' विलाप-
येदित्यर्थः । अयं भावः । अमिति चतूरूपेणाकारेण चतूरूपं

विराजं प्रतिपद्य तमेवानुष्टुप्-प्रथमपादेन स्फुटं सञ्चिन्त्य पुनरप्य-
मित्युच्चारयन्^(१), अकाररूपं तं कृत्वा उमित्युच्चारयन्, हिरण्य-
गर्भं सञ्चिन्त्य तत्र विराजं विलाप्य अनुष्टुप्-द्वितीयपादेनोकारेण
च हिरण्यगर्भं भावयित्वा उमित्युच्चारयन्, हिरण्यगर्भं सञ्चिन्त्य
मकारेणाव्याकृतं चिन्तयन् तत्र हिरण्यगर्भं विलाप्य अनुष्टुप्-
तृतीयपादेन मकारेणाव्याकृतमेव भावयित्वा ओमिति माद-
हत्या ओतादिरूपेण प्रणवेन तदूर्ध्वं तुरीयं सञ्चिन्त्य तत्राव्याकृतं
विलाप्य अनुष्टुप्-चतुर्थपादेन च तमेव कृत्वा पुनरप्युक्तरूपेण
विन्दादिसहितेन प्रणवेन तमेव चिन्तयन् स्वरूपस्थो भवेदिति ।

तस्य ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः
सकृद्गमि ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्घ्यपत्यः,
सा प्रथमः पादो भवति । भवति च सर्वेषु पादेषु चतु-
रात्मा स्थूल-सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिः । द्वितीयान्तरिक्षं स
उकारः सयजुर्भिर्यजुर्व्वेदो विष्णु-रुद्रास्त्रिष्टुप्-दक्षिणाग्निः,
सा द्वितीयः पादो भवति । भवति च सर्वेषु पादेषु चतु-
रात्मा स्थूल-सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिः । तृतीया द्यौः स मकारः
ससामभिः सामवेदो रुद्रादित्याजगत्याक्षवनीयः, सा तृतीयः
पादो भवति । भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूल-
सूक्ष्म-वीज-साक्षिभिः ।

(१) च, पुनरप्यमित्युच्चारयन् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मात्रापादमित्यमेवोपासनमाह, तस्य
 ह वा एतस्येत्यादिना । का सा मात्रेत्याह, अकार इति ।
 तस्योपासनशेषत्वेन विभूतिमाह, स पृथिवी । सह ऋग्भिः
 'सऋग्भिः' ऋग्मन्त्रैः सह ऋग्वेदः तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं स
 ब्रह्मा वसव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । 'सा' मात्रा विराडर्था 'प्रथमः
 पादः' स्ववाच्यविराड् रूपैव भवति, उभयोर्व्यासपादिमस्त्वाच्चतु-
 रूपत्वसाम्यात् पृथिव्यात्मकस्याकारस्य न केवलं विराज्येवाव-
 स्थानम्, अपितु अवशिष्टपादचयेऽपीत्याह, भवति च सर्वेषु पादे-
 र्विति । तत्रोपपत्तिमाह, चतुरात्मेति । चतुरात्मत्वमुपपादयति,
 स्थूलेत्यादिना । विष्णादीनां स्थूलादिरूपतत्त्वस्य सममध्यात्मनः
 स्थूलादिरूपेऽन्तर्भावमित्यर्थः । एवमुत्तरपर्यायेष्वपि शोध्यम् ।

यावसाने अस्य चतुर्थ्यर्द्धमात्रा सा सोमलोक ओङ्कारः,
 सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्दर्ववे संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेक ऋपि-
 र्भास्वती स्मृता, सा चतुर्थः पादो भवति । भवति च सर्वेषु
 पादेषु चतुरात्मा स्थूल सूक्ष्म बीज-साक्षिभिः । मात्रामात्राः
 प्रतिमात्राः कृत्वा ओतानुज्ञानुज्ञाऽविकल्परूपं चिन्तयन्
 यसेत् ।

या 'अवसाने' बीजात्मिकाक्षरत्रयान्ते 'अस्य' प्रणवस्य 'चतुर्थी'
 तुरीया 'अर्द्धमात्रा' विन्दादिरूपा, अर्द्ध मात्राया चक्षरस्यार्द्ध
 मात्रापक्षस्येत्यर्द्धमात्रा, सा कारणतुरीयश्चानुगतेति द्युक्तं पूर्ववत् ।
 कालतो यार्द्धमात्रात्व न स्यत । सा 'सोमनोकः' उमया विद्यया

संहितस्य परमेश्वरस्य लोकः सोमलोकः, इतरस्य दुलोकैक-
देशत्वेन पृथक् ग्रहणयोगात् । का सा मात्रेत्याह, श्रीद्वार
इति । विन्दादीनां स्वयमनुच्चार्यत्वात् तेषां स्थाने पठितोऽय-
मोद्धारः । एक ऋषिर्नामायर्वाणिकानामग्निः, सा च मात्रा
भास्वती स्मृता, विन्दादिरूपत्वेन च तुरीयबोधकत्वाच्च । एवं
समष्टि-व्यष्टौकं सञ्चित्य मात्रापादमियोपासनया पूर्ववत् नम्रं
क्रमेणोत्तरोत्तरं संहृत्य स्वात्मन्यवस्थान्त्यमित्याह, मात्राऽमात्रा
इत्यादिना ।

श्रीऽमृतो ज्ञतसंवित्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इम-
मनुनियमेऽनुभूय इहेदं सर्वं दृष्ट्वा^(१) सुप्रपञ्चहीनः ।

अथ साधुष्ठान-क्रमन्यासार्चनादि-संहितमुपासनमाह, श्री-
ऽमृत इत्यादिना । श्रीऽमृत इत्यादिना इहोपासनाक्रम उच्यते ।
अत उपासनापरस्य खण्डाष्टकस्यार्थो गुरुक्तक्रमेण इहेवान्त-
र्भाव्यः । ज्ञः सप्तमृतो भूत्वा ज्ञतसंवित्कश्च सन् शुद्धो भूत्वा
संविष्टः सन् निर्विघ्नः सन् इममनुनियमेऽनुभूयेत्यादि क्रमेणा-
न्वयो द्रष्टव्यो श्रीऽमृत इत्यादेः । तत प्रबोधसमये प्रबोधमन्त्रेण
प्रणवेन वा निद्रासाक्षितया अनिद्रे अस्वरूपे स्वात्मन्यवस्थानं
कर्त्तव्यमित्याह, ज्ञ इति । श्रीं नित्यप्रबुद्धाय परमात्मने नमः
इति प्रबोधमन्त्रः । पुनरमृतमयमूर्त्ति-मन्त्रेण प्रणवेनैव वा विद्या-
मयी परमात्मनो मूर्त्तिरात्मत्वेनानुसन्धातव्येत्याह, अमृत इति ।
श्रीं विद्यादेहाय परमात्मने नमः इति मूर्त्तिमन्त्रः पुनर्गत-

दिवसे कृतं तद्दिने करिष्यमाणश्च ज्ञानक्रियात्मकं सर्वमपि व्यव-
 हारजातं व्यवहारकाल एव संविन्मात्रारूपेणालोचितं परिपूर्ण-
 सच्चिदानन्दरूपे परमेष्ठरे तत्पूजा-जप-होम-तर्पण-ध्यानादि-
 रूपेण समर्पणीयमित्याह, हुतसंवित्क इति । मन्त्रस्तु प्रणव
 एव । अथोत्थायावश्यक-शोचाचमन-दन्तधावन-भस्मस्नान-विधि-
 स्नानादिभिः शुद्धो भवेदित्याह, शुद्ध इति । पुनः सन्ध्योपासनादि-
 कर्त्तव्यस्य शुद्धे स्वासने समुपवेशः कर्त्तव्य इत्याह, संविष्ट
 इति । उपविष्टस्य शुर्वाद्यनुष्ठा-^(१) पूर्वकमस्त्रेणाङ्गुली-कर-शोधन-
 तालत्रयः दिग्बन्धाग्निप्राकार-वेष्टनैर्विघ्ननिरासः कर्त्तव्य इत्याह,
 निर्विघ्न इति । पुनरीमित्येतदचरमिदं सर्वमित्युक्त-प्रणव-व्याख्यनु-
 सन्धानानन्तरमकारादि-व्यापकेनापरिच्छिन्न-शरीरस्य हंस इति
 परमात्मनि रक्षितबीजस्य भूतं भवदित्यादायुक्तप्रकारेण रेचक-
 पूरकाभ्यां संहतसकलस्य कुम्भककाले स्वात्मानुभवः प्रणवेन
 कर्त्तव्य इत्याह, इममनुनियमे ऽनुयेतिभू । एवं शक्त्यनुसारेण
 प्राणायामं कृत्वा तमेतमात्मानमोमित्युक्त-प्रकारेण व्यतिहार-
 प्रतिपत्तिमनुष्ठा-प्रणवेनात्मानुसन्धानञ्च कृत्वा प्रणवमकारादि-
 व्यापकैरात्मनि शरीरचतुष्टयमुत्पादनोयमित्याह, इहेदं सर्वं
 दृष्टेति । 'इह' प्रत्यगात्मनि 'इदं सर्वं' जगच्छरीर-चतुष्टय-
 रूपं 'दृष्टा' सद्वा दृष्टिरेव हि सृष्टिरित्यर्थः । पुनस्तस्मिन्निदं
 सर्वं त्रिशरीरमित्युक्तप्रकारेण प्राणान्निहोम-प्रपञ्चयाग-कर्त्तव्यता-
 माह, सुप्रपञ्चहीन इति । ओं ह्रमिति चिदानन्दरूपं देवं सभाष्य
 चकाराद्यकारान्तां मातृकामुच्चारयन् तदात्मकं सर्वं जगन्मयशरीर-

चतुष्टयं देवात् सच्चिदानन्दादुत्पन्नं^(१) तन्मय सन्भाव्य सोऽहं हंस
इति जीवपरमात्मनोः परस्परमेकत्वं सन्भाव्य तस्मिन् अग्नौ
स्वाहेति शरीर-चतुष्टयं विलासयेदिति प्राणाग्निहोत्रसङ्ग्रहः ।
प्रपञ्चयागोऽप्येवमव कार्यः । ओं हमित्युक्ता अकारादि धका
रान्तमभिधाय, हस सोऽहं स्वाहेति तु तत्र मन्त्र इत्येव
विशेषः ।

अथ सकल, साधारोऽमृतमयश्चतुरात्मा सर्वमयश्चतु-
रात्मा ।

अथवा त वा एत विशरीरमित्युक्तक्रमेण सकलीकरण
न्यासः कर्तव्य इत्याह, अथ सकल इति । ओमिति तमेत
मात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्येत्यादिना पादखण्डोक्तक्रमेण ब्रह्मा
त्मनोः परस्परमेकत्वं पुनरपि प्रतिपाद्य तमेकं अजरं अमरं अमृत-
ममयं मोमित्यनुज्ञां प्रणवेनानुभूय शरीरचतुष्टयं सृष्ट्वर्थं वक्ष्य
माणैर्मन्त्रैः सकलीकरणं कुर्यात् । ओमिति शान्त्यन्तमुच्चार्य
शांतीतकलान्त्यत्तने साक्षिणे नम इति व्यापयन्, साक्षिणं
सच्चिन्त्यं प्रणय शान्त्यन्तमुच्चार्य शान्तिं कला शक्तिं परां वागात्मने
सामान्यदेहाय नम इति व्यापयन्, अन्तर्मुखं सदात्मक-ब्रह्म-
ज्ञानरूपं सामान्यदेहं सच्चिन्त्यं प्रणय नादान्तमुच्चार्य विद्या
कलां नादं पश्यन्तीं वागात्मने कारणदेहाय नम इति व्याप
यन्, प्रलय-सुषुप्तीक्षणवक्ष्यं किञ्चिदहिर्मुखं-सदात्मकं कारण
देहं सच्चिन्त्यं प्रणय विन्दन्तमुच्चार्य प्रतिष्ठा कलां विन्दुं मध्यमा

वागात्मने सूक्ष्मदेहाय नम इति व्यापयन्, सूक्ष्मभूतान्तः-
 करण-प्राणैन्द्रियरूपं सूक्ष्मशरीरं स्मृत्वा प्रणवं मकारान्त-
 सुधार्य निवृत्ति-कला-बोज-वैखरी-वागात्मने स्थूलशरीराय नम
 इति व्यापयन्, पञ्चीकृतभूत-तत्कार्यात्मक-स्थूलशरीरं स्मरेदिति
 सकलीकरणन्यास-सङ्ग्रहः । एवं सृष्टमिदं शरीर-चतुष्टयं भग-
 वतः सपरिकरासन-मूर्तिरूपेण कल्पयता पीठमूर्तिन्यासौ कल्प-
 यितव्यावित्याह, साधारोऽमृतमय इति । 'आधारेण' पीठेन
 तदाधारेण च स्थानादिना सह वर्त्तते इति सपरिकर-पीठ-
 न्यासोऽनेनैव सूचितः । अमृतमय इति मूर्तिन्यासः 'अमृतम्'
 अनृत-जडदुःख परिच्छेदादि-विरुहं सच्चिदानन्दानन्तात्म-पद-
 लक्ष्यं ब्रह्म, तन्मयः अन्तर्मुख-सदात्मनि ब्रह्मज्ञाने प्रतिबिम्बि-
 तानि यान्यनृतादि-विरुडानि रूपाणि सच्चिदानन्द-पूर्ण-
 पदानां वाच्यार्यरूपाणि इच्छा-ज्ञान-क्रिया-सातन्त्र्या तच्छास्त्रीनां
 कारणानि तन्मय इत्यर्थः । एवं सति सच्चिदानन्द-पूर्ण-
 रूपिणी इच्छा-ज्ञान-क्रिया-सातन्त्र्य-मद्रूपिणी च परा शक्ति-
 भगवतो मूर्तिरित्युक्तं भवति । पीठादिकल्पना-प्रकारमूच्यते ।
 श्रीं चतुरशीतिकोटि-प्राणिजात्यात्मने ब्रह्मवनाय (१) नम इति
 व्यापयन् केशरोमादिकं यन्त्रेण कल्पयेत् । श्रीं पञ्चभूत-
 नाम-रूपात्मकेभ्यः प्राकारेभ्यो नम इति व्यापयन् पञ्चीकृत-
 पञ्चभूत-नाम-रूपात्मकान् सप्तधातून् सप्तप्राकारत्वेन कल्पयेत् ।
 श्रीं नवच्छिद्रात्मभ्यो नवहारेभ्यो नम इति व्यापयन् प्रति

प्राकार गोपुर नवकल्पेन नवद्वाराणि कल्पयेत् । एवं स्थूलशरीर
 स्थानत्वेन परिकल्प्य स्थूलशरीरं महाराजराजेश्वरस्यात्मन
 परिचारकत्वेन कल्पयेत् । तथाहि सविद्रूपेभ्यो राजद्वारेभ्यो
 नमः । सकामाकामवृत्तिभ्यो द्वारदेवताभ्यो नमः । कामवैरा
 ग्याभ्या द्वारपालाभ्या नमः । दिगम्याद्यात्मक श्रोत्रादीन्द्रिय
 रूपेभ्यो राजपरिचारकेभ्यो नमः । चन्द्रात्मकाय मनसे राज
 दूताय नमः । ब्रह्मरूपिण्यै सर्वकार्यं निययक्यै बुधैः नमः ।
 रुद्ररूपाय सर्वकार्याभिमानकर्त्रे हकाराय नमः । विष्णुरूपाय
 सर्वकार्यानुसन्धानकर्त्रे चित्ताय नमः । सर्वेश्वररूपाय सर्वा
 धिकारिणे प्राणाय नमः । इति न्यसन् जपन स्मरन् वा सूक्ष्म
 शरीरं भगवत् उपकरण विधाय गुणत्रयात्मने प्रासादाय नमः
 इति प्रासादं प्रकल्प्य प्रणव विन्दन्तमुच्यते परमात्मनाय नमः
 इति हृदये विन्ध्यस्य किञ्चिद्विर्मुखं पूर्वोक्तसदात्मानं कारण
 शरीरं गुणमात्मरूपं पीठत्वेन कल्पयेत् । ततः प्रणव गन्तव्यन्त
 मुच्चार्य परमात्ममूर्त्तये नमः इति हृदयादि मन्त्रकान्त व्याप
 यन् पूर्वोक्त सामान्य शरीरमन्तर्मुखं सदाद्यात्मकं ब्रह्म ज्ञानपरा-
 शक्तिरूपिणीं शङ्ख-चक्र-गदा पद्म-ध्यानमुद्रा-लसत् करचतुष्टया
 सर्वाङ्गद्वारविशिष्टां स्वात्मानन्दानुभव सागरमग्न्यां भगवतीं मूर्त्तिं
 सञ्चिन्तयेदिति पीठमूर्त्तिं न्यासः । पीठमूर्त्तिमन्त्रहृदयमेवावागग्रक
 नस्तज्यम्, अवशिष्टं कल्पनीयम् । अथैव भूतमूर्त्तिं व्यापकस्य
 तत्माक्षिण कूटस्थस्य परमेश्वरस्य परमात्मनो मूर्त्तिमतो मूर्त्तां
 वावाहनम् आभासद्वारेण तद्व्यापकत्वं चिन्तनं कर्त्तव्यमित्याह,
 चतुरात्मेति । 'चतुर्णां' सामान्यादि शरीराणामात्मा भवेदित्यर्थः ।

चतुरात्मेति अनेनैव प्रणवेन समस्तव्यस्तेन कराङ्गुलिन्यासौ, कनि-
 ष्ठाङ्गुल्याङ्गुल्यासः, समस्तेन देहे त्रिशो व्यापकन्यासः, समस्तस्य
 प्रणवस्य मूलाधारे न्यासः, व्यस्तस्य नाभि-हृदय-भ्रूमध्येषु समस्तस्य
 द्वादशान्त-योद्दशान्तयोष न्यासः सूचितः । तथाहि 'चत्वारः'
 अकारोकार-मकारोद्वारा आत्मानो यस्य स चतुरात्मा तथाविधो
 भूत्वेति द्वयस्यार्थः । चत्वारो व्याहृत्यन्यादयः सत्या आत्मानो यस्य
 इत्यङ्गन्यास सूचनमकारः । अथ पादमात्राखण्डयोः सूचितः
 पादन्यासः कर्त्तव्य इत्याह, सर्वमय इति । सर्वशब्देन सर्वात्मकं
 विराडादि-पादचतुष्टयमुच्यते । तद्वगसेन तन्मय इत्यर्थः । ऐश्वर्य-
 शक्त्यात्मने द्युलोकाय नमः । ज्ञानशक्त्यात्मने सूर्याय नमः ।
 संहारशक्त्यात्मने अग्नये नमः । क्रियाशक्त्यात्मने वायवे नमः ।
 सर्वाययशक्त्यात्मने आकाशाय नमः । इच्छाशक्त्यात्मने प्रजापतये
 नमः । सर्वाधारशक्त्यात्मने पृथिव्यै नमः । इति मूर्ध्नाक्षि-वदन-
 घ्राणात्म-गुह्य पादेषु सप्ताङ्गन्यासः । पुनरप्येकोनविंशति-मुखेषु
 तत्र्यासः । तत्र समानादिन्यासे चित्त-योग-यागादिन्यासे च तत्त-
 च्छक्त्यात्मने नम इति योज्यम् । शक्तिमात्ररूपं हि भगवतः शरी-
 रम् इतिरक्तु स्थान-प्रकार-परिचारकादिरूपेण कृतम् । उक्तञ्च,
 "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते ।
 न तत्समव्याभ्यधिकञ्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।
 स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च" इति ।
 "अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पञ्चाम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः (१)
 अपाणिपादो जवनी ग्रहीता" इति च ।

मन्त्रास्त्रेवं प्रयोक्तव्याः । प्रणयन-शक्त्यात्मने प्राणाय नमः । अप-
नयन-शक्त्यात्मने अपानाय, ध्यानयन-शक्त्यात्मने ध्यानाय, उषयन-
शक्त्यात्मने उदानाय नम इति योज्यम् । समनयन-शक्त्यात्मने,
अनुसन्धान-शक्त्यात्मने, तथा नियवाहद्वार-सङ्घस्य श्वषण स्वर्गन-
दर्शन-रसन-प्राण-वचनादान- भभन-विसर्गानन्द-शक्त्यात्मने
इत्यादिरूपेणेति पादन्यासं कृत्वा वक्ष्यमाण-मन्त्रपञ्चकं व्यापकत्वेन
विन्यसन् पादचतुष्टयं ध्यायेत् । श्रीम् उषं वीरं महाविष्णुं जाग-
रितस्थानाय स्थूलप्रज्ञानाय सप्ताङ्गायैकोनविंशति मुखाय स्थूलभुजे
चतुरात्मने विश्वाय वैश्वानराय पृथिव्यग्निर्वेद-ब्रह्म-वसु-गायत्री-
गार्हपत्याकारात्मने स्थूल-सूक्ष्म-बीज-साक्षात्मने प्रथमपादाय
नमः । श्रीं ज्वलन्तं सर्व्वतीमुखं स्वप्नस्थानाय सूक्ष्मप्रज्ञाय सप्ता
ङ्गायैकोनविंशति मुखाय सूक्ष्मभुजे चतुरात्मने तैजसाय हिरण्य-
गर्भायान्तरिक्ष-यजुर्व्यजुर्वेद-विष्णु-रुद्र-षिष्टुब्-दक्षिणात्युकारा-
त्मने स्थूल-सूक्ष्म-बीज-साक्षात्मने द्वितीयपादाय नमः । श्रीं
वृत्सिंहं भीषणं भद्रं सुषुप्तस्थानाय एकौभूताय प्रज्ञानघनाय
आनन्दमयाय आत्मानन्दभुजे चेतोमुखाय चतुरात्मने प्रज्ञायेवराय
द्यु-साम-सामवेद रुद्रादित्य-जगत्याहवनीय-मकारात्मने स्थूल-
सूक्ष्म-बीज-साक्षात्मने तृतीयपादाय नमः । श्रीं मृत्युमृत्युं नमो
महं सर्व्वेश्वराय सर्व्वध्याय सर्व्वशक्तये सर्व्वान्तर्यामिणे सर्वात्मने
सर्व्वयोनये सर्व्वप्रभवाय सर्वाण्ययाय भोमभोकाय अथर्व्वधर्व्ववेद-
संवर्त्तकाग्नि-भरुहिराडेकर्षोद्धारात्मने स्थूल-सूक्ष्म-बीज-साक्षा-
त्मने चतुर्थपादाय नमः । श्रीं मन्तराजान्ते नास्तःप्रज्ञाय
अप्रहिःप्रज्ञाय अनुभवतःप्रज्ञाय अप्रज्ञाय नाप्रज्ञानाय अप्रज्ञान

घनाय अट्टष्टाय अव्यवहार्याय अघ्राह्याय अलक्षणाय अचिन्ताय
 अव्यपदेश्याय एकात्मप्रत्यय-साराय अमात्राय प्रपञ्चीपथमाय शिवाय
 शान्ताय अहैताय सर्वसंहार-समर्थाय परिभवासहाय प्रभवे व्याप्ताय
 सदोज्ज्वलाय अविद्या-कार्यहीनाय स्वात्मबन्धहराय सर्वदाहैत-
 रहिताय आनन्दरूपाय सर्वाधिष्ठान-सम्मात्राय निरस्ताविद्यातमी-
 मोहाय अकृत्रिमाहंविमर्शाय ओङ्काराय तुरीय-तुरीयाय नम इति ।
 पुनः प्रणवेन सल्लहगप्याङ्गन्यासं समाचरेत् । ओम् उग्रं वीरं महा-
 विष्णुं पृथिव्यृग्वेद-ब्रह्म-वसु-गायत्री-गार्हपत्याकार-भूरग्न्यात्मने
 सर्वज्ञ-ज्ञानशक्त्यात्मने हृदयाय नमः । ओं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् अन्त-
 रिक्ष-यजुर्वेद-विष्णु-रुद्र-त्रिष्टुब्-दक्षिणाम्युकार-भुवः-प्राजा-
 पत्यात्मने नित्यदृष्ट्यैश्वर्य-शक्त्यात्मने गिरसे स्वाहा । ओं नृसिंहं
 भीषणं भद्रं द्यु-साम-सामवेद-रुद्रादित्य-जगत्याहवनीय-मकार-
 सूर्यात्मने अनादि-बोध-शक्त्यात्मने शिखायै वषट् । ओं मृत्यु-
 मृत्युं नमाम्यहं सोमलोकाय अथर्वार्यवेद-संवर्त्तकाग्नि-मरुद्विराडे-
 कर्षोद्धार-भू-भुवः-स्वर्ग-ध्यात्मने स्वातन्त्र्य-बलशक्त्यात्मने कवचाय
 हुम् । मन्त्रराजान्ते ओम् ओद्धार-भास्वत्यलुप्त-वीर्यशक्त्यात्मने
 नेत्रत्रयाय वीषट् । मन्त्रराजान्ते पृथिव्यकार-ऋग्-ऋग्वेद-
 ब्रह्म-वसु-गायत्री-गार्हपत्यान्तरिक्षोद्धार-यजुर्वेद-विष्णु-रुद्र-
 त्रिष्टुब्-दक्षिणाग्नि-द्यु-मकार-साम-सामवेद-रुद्रादित्य-जगत्याह-
 वनीय-सोमलोकीद्धारायर्वार्यवेद-संवर्त्तकाग्नि-मरुद्विराडे-कर्षि-
 भास्वतो-सत्यात्मने अनन्ततेजः-शक्त्यात्मने अस्त्राय फडित्येतान्य-
 ज्ञानि । पुनः ऋग्-आदिकं विन्यस्य बीजादिकं स्मृत्वा देवं ध्यात्वा
 परमानन्दान्तेन चतुर्मुर्त्यात्मभूताया देवतायाः पूजा कर्त्तव्येत्याह ।

चतुरात्मेति । मूर्त्तिचतुष्टय व्यापकं तत्साक्षिणं परमानन्द बोधाब्धिं
ध्यात्वा मूर्त्तिचतुष्टयं तत्र मग्नं भावयेत् । इयमेवात्मपूजा ।

अथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुः
रात्मानं मूलाग्नावग्निरूपं प्रणवं सन्दध्यात् ।

पुनस्तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा माता सा प्रथमपादोभयतो
भवतीत्यादिवाक्ये रस्मिन्नेव क्रमखण्डे कथितमुपासन विधायान्नैव
चतुर्मूर्त्तिरूपेण पृथक् पूजनं इति पीठादिकल्पना पूर्वकमाह ।
अथ महापीठे इत्यादिना । 'अथ' आत्मपूजानन्तर 'महापीठे'
वहिर्मुखसदात्मके गुणबीजरूपे मूलाधारस्य द्वात्रिंशदष्ट चतुर्दल
पद्माकारे 'सपरिवार' द्वात्रिंशदलगतैः पृथिव्यभ्यर्चिष्य शुभो-
लोकाद्यष्टकरूपैरष्टदलगतैः सच्चिदानन्द पूर्वात्मादयः प्रकाश विमर्ष
रूपैश्चतुर्दलगत ब्रह्मसर्वेश्वर-विष्णुसर्वेश्वर रुद्रसर्वेश्वर सर्वेश्वरसर्व-
ेश्वरैः परिवारैः सहितमित्यर्थः । 'त' पाद मात्राखण्डयोक्तम्
'एतम्' इह पृथिव्यकार इत्यादिकथितं 'चतुःसप्तात्मानम्' अका-
रादि सत्त्वन्वितेनोक्त पृथिव्यादि चतुर्विध सप्तकरूपम् अकारादि-
समष्टिरूपत्वादोङ्कारस्य सर्वत्र मन्त्र-ब्राह्मणयोरैक्यं विवक्षित्वा
चतुःसप्तात्मानमित्युक्तम् अकारादिभिर्विभूतिमङ्गिर्वा विना स्वतः
चतुरष्टात्मानमित्येवार्थः । अनेन च व्यष्टिदेवानां सर्वेषामविशेषेण
समष्टि देवतयैक्यमुक्तं तद्वद्मूर्त्तिं चतुष्टयस्य अंशविशेषेणैकत्व
माह, चतुरात्मानमिति । समष्टि-व्यष्टि-सूत्रादिभिश्चतुरात्मान-
मित्यर्थः । यद्यपीह सप्तात्मनां चतुरात्मानमिति तुरीयमात्रा
सम्बन्धस्य सप्तकस्य तद्वद्भूतं सूत्रादि चतुष्टयस्य तुरीयप्रणवेन

विशेष-सम्बन्ध-प्रतिपत्तये यत्तद्व्यमपि नोक्तं तथापि तस्योत्तरव-
तुरीय-प्रणव-सम्बन्धित्वेन कथनादिहापि तत् कथितमेवेत्यवगन्त-
व्यम्, मूलाधारस्थस्यापि प्रणवस्य तुरीयप्रणव-रूपत्वात्, तत एव
ह्यत्रापि मध्ये अष्टदलं पद्ममुपदिशन्ति आचार्या द्वादशान्त-घोड़-
शान्तयोरिव, 'मूलाग्नौ' मूलाधारगताग्नौ अग्निमण्डले 'अग्निरूपं'
चित्प्रकाशरूपं क्रियादि-शक्तिभिर्जठरेण सम्पृक्तं प्रणवं सञ्चिन्त-
येत् । अग्निरूपमित्युक्तत्वात् तत्परिवारस्थोद्धारस्यात्र शिरः-
पाण्यादि-विशिष्टो विग्रहो न कल्पनीयः, किन्तु प्रलयानलार्क-सम-
ज्योतिर्मात्ररूप एव चिन्तनीय इति गम्यते ।

सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ, सप्तात्मानं
चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये, सप्तात्मानं चतुरात्मानं
मकारं रुद्रं भूमध्ये, सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्ता-
त्मानं चतुरात्मानमोद्धारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते, सप्तात्मानं
चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमानन्दामृतरूपं
प्रणवं घोड़शान्ते ।

अथ मूलाधारस्थमग्निं नाभ्यन्तरमुच्चीय तस्मिन्नग्नावनुष्टुप्-
प्रथम-पादस्याक्षराष्टक-रूपमष्टदलं सञ्चिन्त्य तत्कर्षिकायां प्रणव-
स्थाकार-वील-विन्दु-नाद-शक्तिभिरुत्तरात्मकं चतुर्दल-पद्मरूपं
सञ्चिन्त्य तत्कर्षिकायां सरस्वती-मूलप्रकृति-सन्निहितो ब्रह्मा
सर्वेश्वरो ध्येय इत्याह, सप्तात्मानमित्यादिना । अत्रापि
सपरिवारमित्यनुपपद्यते ; तथोत्तरवाक्येष्वपि । अत्राष्टदले

अकार-सम्बन्धित्वेन कथित-पृथिव्याद्यष्टक-रूपातुष्टुप्-प्रथम-
पादाक्षरस्थाः साङ्गोपाङ्गा वेदाश्चतुर्दलस्थाः ब्रह्मब्रह्म-ब्रह्मविष्णु-
ब्रह्मरुद्र-ब्रह्मसर्वेश्वराश्च परिवारत्वेन ज्ञेयाः । तत्राष्टदले
दिष्टु वेदाः अर्चय्याः, अग्निकोणे षडङ्गानि, निर्वर्ततिकोणे
सौमंसा, वायव्यकोणे न्यायः, ईशानकोणे इतिहास-पुराण-
गम-काव्य-नाटकादयः । चतुर्दले अथतो ब्रह्मसर्वेश्वरः,
दक्षिणतो ब्रह्मरुद्रः, उत्तरतो ब्रह्मविष्णुः, पश्चिमतो ब्रह्मब्रह्मा ।
एवमुत्तरवापि चतुर्भुक्ति-चतुष्टय-स्थितिरवगन्तव्या । सप्ता-
त्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नामो इति मध्ये ब्रह्मसर्वेश्वर-
कृतिरुक्ता । 'सप्तात्मानम्' अकार-सम्बन्धित्वेनोक्तं सप्तात्मानम्
अकारेण सहाष्टात्मानमित्यर्थः, अन्यथा अनुष्टुप्-अक्षर-सम्बन्धा-
योगादिति व्यष्टि-समष्ट्योः सामान्येनैकत्वमभिधाय तद्द्वयानां
स्थूलादीनामर्थैकत्वमाह, चतुरात्मानमिति । 'अकार' प्रणवस्या-
कारात्मकं रजःप्रधानं सौममण्डलस्थं 'ब्रह्माणं' ब्रह्मसर्वेश्वरं
सरस्वती-मूल-प्रकृति-सहितं 'नामो' तेजोमध्ये अष्टदलस्थ-चतुर्दल-
कर्षिकायां सन्दध्यादित्यर्थः । तथा 'सप्तात्मानम्' उकार-सम्बन्धि-
त्वेनोक्तान्तरिक्षादि-सप्तकम् उकारेण सहाष्टरूपं 'चतुरात्मानं'
स्थूलादिभिरुकार-रूपं विष्णुं सर्वेश्वरं त्रीमूलप्रकृति-सत्त्व-प्रधानं
सूर्यमण्डलस्थं 'द्वद्वे' अष्टदले उकार-सम्बन्धित्वेनोक्तान्तरिक्षा-
द्यात्मकानुष्टुप्-द्वितीय-पादाक्षरस्थ-वराह-नरसिंह-वामन-परशु-
राम-राघव-बलभद्र-कृष्ण कल्कि-मूर्तिभिरधिष्ठिते तन्मध्यस्थो-
काररूपं चतुर्दल-पद्मगत-विष्णु-सर्वेश्वरादि-युते अनुमन्दध्यात् ।
तथा सप्तात्मानं मकार-सम्बन्धितयोक्त-दुलोकाद्यष्टक-रूपम्, तथा

चतुरात्मानं मकाररूपं रुद्रं सर्वेश्वरमुभा-मूलप्रकृति सहितं तमः-
 प्रधानमग्निमण्डलस्थं 'भ्रूमधेय' अष्टदले मकार-सम्बन्धित्वेनोक्त-
 द्यलोकाद्यात्मकानुष्टुप्-तृतीयपादाक्षरस्थ-सर्व-भव-पशुपतीशान-
 भीम महादेव-रुद्रोद्य-मूर्त्तिभिरधिष्ठिते तन्मध्यास्थं मकाररूपं
 यद्यचतुर्दलगत-रुद्र-सर्वेश्वरादियुते अनुसन्दध्यात् । तथा 'सप्ता-
 त्मानम्' अहंभावा-सम्बन्धित्वेनोक्तैः सोमलोकाद्यैरष्टात्मानमित्यर्थः,
 तथा चतुरात्मानं तत्सम्बन्धि-स्थूलादिभिः 'ओङ्कार' तुरीयं प्रणव-
 रूपं 'सर्वेश्वर' गुणसाम्योपाधि-शक्ति-मण्डलस्थं मूलप्रकृति-भावा-
 सहितं 'द्वादशान्ते' द्वात्रिंशद्वलपद्म मूलाधारस्थ द्वात्रिंशद्वलोक्त-
 देवताविशिष्टे तत्कर्षिकामत-दलस्थ सदादि-मूर्त्तिभिर्युते तत्-
 कर्षिकामत-चतुर्दलस्थ-सर्वेश्वर-चतुष्टय-संयुक्ते अनुसन्दध्यात् ।
 तथा सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मान-
 ओङ्कारं तुरीयम् 'आनन्दाम्भतरूपं' गुणबीजोपाधि-शक्तिमण्ड-
 लस्थं 'दोडशान्ते' अधोमुख-द्वात्रिंशदष्ट-चतुर्दलपद्मैः पूर्वोक्त-
 देवताभिश्च विशिष्टे अनुसन्दध्यात् ।

अथानन्दा-(१)मृतेनैनांश्चतुर्धा समूज्य,

अधोक्त मूर्त्तिचतुष्टय-पूजा कार्येत्याह, अथेत्यादिना ।
 'अथ' पीठ-मूर्त्ति-कल्पनानन्तरम्, 'आनन्दामृतेन' पूर्वोक्तेन
 'एनान्' ब्रह्मादि-सर्वेश्वरान् सपरिवारान् 'चतुर्धा'
 चतुःप्रकारेण देवता-गुरु मन्त्रात्म-प्रकारेण । अथवा चतुर्धेति
 पूजासाधनानां जल-गन्ध-पुष्प-घृण-दीप-नैवेद्यादीनाम् आनन्द-

रूपाणां स्थूलादिक्रमेण, पूज्यदेवतावत् चतुरात्मत्वमुक्तं
 देवता द्रव्ययोः सम्बन्धप्रदर्शनाय (१) । पूजामन्त्रास्त्वेवं
 प्रयोक्तव्याः । ओम् उग्रवीर महाविष्णुम अम् श्रीं रज उपाधये
 स्थूल विराट् शरीराय विश्व वैश्वानरात्मने सर्वस्वदे ब्रह्मणे सर
 स्वती सहिताय सर्वज्ञाय सदात्मने अनन्ताय असद्भाखण्ड सविदे
 नारायणाय नरसिंहाय परमात्मने सपरिवाराय नमः । ओम्
 उ ज्वलन्त सर्वतोमुखम् उम् श्रीं सत्वोपाधये सूक्ष्म हिरण्यगर्भ
 शरीराय तैजस सूक्ष्मात्मने सर्वपालकाय विष्णवे सक्ष्मीसहिताय
 सर्वज्ञाय आनन्दात्मने असद्भाखण्ड सविदे नारायणाय नरसिंहाय
 परमात्मने सपरिवाराय नमः । श्रीं म तृप्तिह भोषण भद्र
 मम् श्रीं तम उपाधये सौपुताज्ञान शरीराय प्राज्ञेश्वरात्मने सर्व
 सहर्षे मदाशिक्षाय उमा सहिताय सर्वज्ञाय सविदानन्दात्मने
 असद्भाखण्डा परोक्षाख्य सविदे नारायणाय नरसिंहाय परमा
 त्मने सपरिवाराय नमः । ओम् श्रीं मृत्युमृत्यु नमाम्यह ओम् श्रीं
 गुणसाम्योपाधये व्याकृताव्याकृत शरीराय प्रत्यग् ब्रह्मात्मने
 सर्वोत्पत्ति स्थिति सहार कर्त्त सर्वेश्वराय मूलप्रकृति माया सहि
 ताय सर्वज्ञाय सदानन्द चिदात्मने असद्भाखण्डाख्यापरोक्ष सविदे
 नारायणाय नरसिंहाय परमात्मने सपरिवाराय नमः । श्रीं समस्त
 मन्तान्ते निरवधाय निर्गुणाद्याशौर्याय अशरीराय अमङ्गाय
 प्रत्यगदयाय स्वभासावभासित कृत्स्नाय असद्बोधाय असद्भा
 खण्डाख्यापरोक्ष मदानन्द चिदात्मने स्वप्नबोध ध्वस्तानर्थ हैताय
 निरात्मन् विम्बाय अहीन महीदायाय नारायणाय नरसिंहाय

परमात्मने सपरिवाराय नमः । इति पुष्पाञ्जलि कुर्यात् ।
 ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं नमः ससिद्ध ससिद्धिदाप्रमेय परमैकरस्यायै
 परमहसिनि समस्तजन वाङ्मनसातिवर्त्तिन्यै निरन्तरारम्भ
 स्तिमित निरञ्जन परमानन्द सन्दोह महार्णवे स्वरूप परम्परायै
 (१) विष्णुपत्न्यै विष्णवे ह्रम् ईम् ओं स्वाहा नमः , इति देवस्य सूक्ष्मदेहे
 ब्रह्मज्ञानात्मके पुष्पाञ्जलि कुर्यात् । वक्ष्यमाण मन्त्रपञ्चकेन ओं ह्रीं
 श्रीं ह्रीं नमो निरन्तर प्रथमान प्रथम सामरस्यायै स्वस्वातन्त्र्य
 समुन्नेपित निमेषोन्नेप परम्पराभि स्वच्छ स्वच्छन्द स्यन्दमान
 विज्ञान वारिनिधये परमसूक्ष्मायै विष्णुपत्न्यै विष्णवे महा
 मायायै ह्र स ईम् ओं स्वाहा नमः । ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं नमो
 स्वसङ्कल्प-बल समुन्नेपित भगवद्गाति-भावस्वभावे स्वेच्छायेन
 विजृम्भमाणा सत्ता विभक्ति-भूस्ति-कार-चतुर गुणग्राम-युगत्रिक
 महोर्म्म ज्वालायै पूर्ण पाङ्गुण महाव्यये परमसूलायै विष्णु
 पत्न्यै विष्णवे महामायायै पञ्चविन्दवे ह्रम् ईम् षम् ओं स्वाहा नमः ।
 ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं नमो नित्योदित मुद्रित-महानन्द
 परम-सुन्दर भगवद्विग्रह प्रकाशे विविध सिद्धजनास्पद पाङ्गुण्य
 प्रसरमय परम सत्वरूप परमव्योम प्रभावायै विचित्रानन्त निर्मल
 सुन्दर भोगल-प्रकार परिणाम प्रवीण स्वप्रभावायै परमसूक्ष्म
 स्थूलरूप सूक्ष्मायै विष्णुपत्न्यै विष्णवे महामायायै पञ्चविन्दवे ह्रीं
 ह्रीं ह्रीम् ओं स्वाहा नमः । ओं ह्रीं श्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं नमो
 स्वसङ्कल्प समोरण समीर्यमाण बहुविध-जीवकोश विज्ञाप पुष्पायै
 कलित काल-काल्यनिक कम्पभेद फेनपिण्ड निवहायै नीलासन्द

शिंत भोक्तृ भोग्य भोगोपकरण-भोगसम्पदेक महासिद्धये परम
 सूक्ष्म स्थूलरूप स्थूलायै विष्णुपत्न्यै विष्णवे महामायायै पञ्च
 विन्दवे ह ह्रीं ह्रीं ह्रीम् ओ स्वाहा नमः । ओ ह्रीं श्री
 च्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं नमः समस्त जगदुपकार स्वीकृत बुद्धि मनो
 ऽङ्ग प्रत्यङ्ग-सुन्दरायै हिधा चतुष्टय समुन्नेपित समस्तजन लक्ष्मी
 कौन्ति जय माया प्रभावात्मक समस्त सम्पदेकनिधये समस्त शक्ति
 चक्र सूत्र धरायै समस्त जगत् सश्रीग सौभाग्यदायिनि विविध
 विषमोपप्लव-शमनि नारायणाङ्गस्थितायै ओ ह्रीं श्रीं च्रीं ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं नमो नारायणाय नरसिंहाय लक्ष्मी नारायणाभ्या स्वाहा
 ओं ह्रीं श्रीं ह्रीम् ओ श्रीम् । अथ नैवेद्यानन्तर जलादिभ्यो
 राजोपचारादिभ्यः सम्पूज्य भगवन्तमतिप्रसन्न सच्चिन्ध अधि-
 कारिखण्डे वक्ष्यमाणेन क्रमेण मन्तराजमायित्य नमस्कारखण्डे
 वक्ष्यमाणेन क्रमेण मन्तराजेन नृसिंहपदेन च ब्रह्मात्मैकत्व
 प्रतिपाद्य क्रमेण प्रणवनिष्ठा प्राप्य सन्धानखण्डे वक्ष्यमाण प्रका-
 रेण ब्रह्मात्मैकत्व प्रतिपाद्य व्यतिहारखण्डे वक्ष्यमाण प्रकारेण
 व्यतिष्ठत्यापि ब्रह्मात्मत्व सच्चिन्ध अनुज्ञा प्रणवमायित्य द्वादश-
 सहस्र-सहस्र त्रयस्त्रिंशदधिक त्रिंशतयुत त्रिंशत्सहस्रवारम् अष्टो-
 त्तर शत सहस्रसहस्र त्रयस्त्रिंशदधिक त्रिंशतवारम् अष्टोत्तरसहस्र
 त्रयस्त्रिंशद्द्वार दश धिवारमेकवार वा शक्त्यनुसारेण जप्त्वा
 जपं देवाय समर्प्य वक्ष्यमाणमन्त्र त्रयेण पुष्पाञ्जलि कुर्यात् ।
 श्रीं ह ह्रसात्मको योऽप्यामग्निस्तेजसा दीप्यमानः स नो
 मृत्योस्त्रायतां नमो ब्रह्मणे विष्णुनाभि ओं नमो भगवते
 नृसिंहायाम्बने ब्रह्मणे व्याघ्रतमाकाराय सर्वसाक्षिणे परमे

श्वराय सर्वगतायाह्वयाय ध्याततमाय मायिने तत् सवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् । ओम् अम्
 उग्रं हः, ओम् अं वीरं हः, ओम् अं महाविष्णुं हः, ओम्
 अं ज्वलन्तं हः, ओम् अं सर्वतोमुखं हः, ओम् अं नृसिंहं हः,
 ओम् अं भीषणं ह, ओम् अं भद्रं हः, ओम् अं मृत्युमृत्युं
 हः, ओम् अं नमामि हः, ओम् अम् अहं हः, ओं तत् सत् नमो
 ब्रह्मणे तत् सत् ओं नमः । ओं नमो जराय अमराय अमृताय
 अभयाय अशोकाय अमोहाय अनगनाय अपिपासाय अद्वैताय हः,
 ओं ह्रीं हं सः सी हम् ओं स्वाहा हं सर्वप्रकाशकाक्षत्रिमा-
 पूर्णाहमाकाराय सर्वाय सर्वान्तराय सर्वात्मने अह्वयाय अम-
 काश्य-प्रकाशाय । ओं नमो ब्रह्मणे अं नमः सर्वसंहर्त्रे सतत-
 महिम्ने ओम् अं हः, उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ।
 नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् । अम् ओं नमः
 इत्यनेनाकारमन्त्रेण देवस्य वामबाहुमूले विचित्रमन्त्र-राजितां
 विचित्रां मालां प्रयच्छेत् । ओम् उम् उग्रं वीरं महाविष्णुं
 ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमा-
 म्यहम् । ओं नमो भगवते नृसिंहात्मने ब्रह्मणे विष्णवे सर्वोत्-
 कृष्टतमोद्धाराय परमार्थसत्य स्वरूपाय स्वप्रकाशाय असङ्गाय
 अनन्यदर्शिने अह्वयाय उत्कृष्टाय नारायणाय विग्रहे वासु-
 देवाय धीमहि तवो विष्णुः प्रचोदयात् । ओम् उम् उग्रं हं, ओम्
 उं वीरं हम्, ओम् उं महाविष्णुं हम्, ओम् उं ज्वलन्तं हम्,
 ओम् उं सर्वतोमुखं हम्, ओम् उं नृसिंहं हम्, ओम् उं भीषणं
 हम्, ओम् उं भद्रं हम्, ओम् उं मृत्युमृत्युं हम्, ओम् उं नमामि

हुम्, ओम् उम् अह हुम्, ओं नमो भगवते वासुदेवाय । ओ नम
 उदुत्कृष्टाय उदुत्पादकाय उदुत्प्रवेष्टे उदुत्थापयित्रे उदु
 द्वेष्टे उदुत्कर्त्रे उदुत्पथ-चारकाय उदुदयासकाय उदुदभ्रान्तकाय
 उदुत्तीर्ण विरुतये ओम् ओ नमो नारायणाय अ सर्वनिर्णाय
 यकाक्षत्रिम-पूर्णोन्मेषोद्धाराय ओं नमो विष्णवे नमः सर्व
 विचिकित्सा-निरासक पूर्णोन्मेषमहिम्ने हरि । उग्रं वीर
 महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भोषणं भद्रं मृत्यु-
 मृत्यु नमाम्यहम् । ओं (१) नम इत्यनेन भगवत कण्ठे आपाद
 लम्बिनी 'माला' दद्यात् । ओं मं वास्यकं यजामहे सुगन्धिं
 पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय (२) मा
 मृतात् । ओं नमो भगवते नृसिंहायात्मने परब्रह्मणे देवाय
 रुद्राय महाविभूति मकाराय महात्मने अभिरूपाय स्वप्रका
 शाय प्रत्यग्रह्मणे व्याप्ततमाय उत्कृष्टतमाय सर्वप्रत्यक् तमाय
 सर्वज्ञाय महामायाविभूतये तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय
 धीमहि तन्नो रुद्र प्रचोदयात् । मं रुद्रं हुं, मं वीरं हुं,
 मं महाविष्णुं हुं, म ज्वलन्तं हुं, मं सर्वतोमुखं हुं, मं
 नृसिंहं हुं, मं भोषणं हुं, मं भद्रं हुं, मं मृत्युमृत्युं हुं, मं
 नमामि हुं, मम् अहं हुं, मम् ओं ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय
 हंसः सो हं, मम् ओं नमो महते महसे मानाय मुक्ताय महा
 देवाय महेश्वराय महासृजे महाचिते महानन्दाय महा
 प्रभवे ओं ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय, मं सर्वमहत्तम ब्रह्ममहत्तम
 मकाराय सर्वजगन्मायाय सच्चिदानन्दरूपाय बाह्मनो गोचरा

तिगाय आनन्दानुभव-स्वरूपाय आत्मप्रकाशाय श्री नमः
 शिवाय, मं नमः सर्वमनोद्वेष्टे सर्वनिर्वाहकाय सर्वप्रत्यूह-
 काय सर्वसम्पीडकाय सर्वसञ्चालकाय सर्वभक्षकाय स्वात्म-
 स्वरूपदात्रे अत्युगाय अतिवीराय अतिमहते अतिविष्णवे
 अतिज्वलते अतिसर्वतोमुखाय अतिशुसिंहाय अतिभीषणाय
 अतिभद्राय अतिमृत्युमृत्यये अतिनमामिने अत्यहङ्काराय
 स्वमहिमस्थाय हरः । श्रीं मम् उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं
 सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ।
 मम् श्रीं नम इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणबाहुमूले मालां समर्पयेत् ।
 एवं पुष्पाञ्जलित्रयं कृत्वा, श्रीम् उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं
 सर्वतोमुखम् । नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ।
 इति नमस्कारखण्डे वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण स्तुति-नमस्कारौ
 कृत्वा, श्रीम् उग्रमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं वीरमात्मानं
 नृसिंहमहं नमामि । श्रीं महाविष्णुमात्मानं नृसिंहमहं
 नमामि । श्रीं ज्वलन्तमात्मानं नृसिंहमहं नमामि ।
 श्रीं सर्वतोमुखमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं नृसिंह-
 मात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं भीषणमात्मानं नृसिंहमहं
 नमामि । श्रीं भद्रमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं मृत्यु-
 मृत्युमात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं सर्व-नमस्कार्य-
 मात्मानं नृसिंहमहं नमामि । श्रीं सर्वात्मानमात्मानं नृसिंह-
 महं-नमामि । इति च स्तुत्यादिकं कृत्वा पूर्वोक्त-मालामन्त्र-
 त्रयं समुच्चित्य पठन् भगवतो भक्त्या पादान्तावलम्बिनीं
 व्यापिनीं मालां दत्त्वा भगवन्तमतिसन्तुष्टं सच्चिन्म सदा

मन्त्र नवकैर्नमस्कारखण्डे वक्ष्यमाणो स्तुति-नमस्कारो कुर्वन्
 अभेद-प्रतिपत्ति-रूपमात्म समर्पणं कुर्यात् । ओम् उग्रं सच्चिदा-
 नन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं
 नमामि । ओं द्वोरं सच्चिदानन्द पूर्ण प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं
 परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओ महान्तं सच्चिदानन्द-
 पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 ओं विष्णुं सच्चिदानन्द-पूर्ण प्रत्यक्-सदात्मानं नृसिंहं परमा-
 त्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओ ज्वलन्तं सच्चिदानन्द-
 पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 ओ सर्वतीमुखं सच्चिदानन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं
 परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओ भीषणं सच्चिदा-
 नन्द पूर्ण-प्रत्यक्-सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं
 नमामि । ओ भद्रं सच्चिदानन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं
 परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । ओ मृत्युमृत्युं सच्चिदा-
 नन्द पूर्ण-प्रत्यक् सदात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं
 नमामि । इति सन्मन्त्र नवकम्^(१) । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द पूर्ण
 प्रत्यक्-सिद्धात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 इत्यादिकं सिद्धान्तनवकम् । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द-पूर्ण-
 प्रत्यगानन्दात्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि ।
 इत्याद्यानन्दनवकम् । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द पूर्ण-प्रत्यगनन्ता-
 त्मानं नृसिंहं परमात्मानं परं ब्रह्माहं नमामि । इत्याद्यनन्तमन्त्र-
 नवकमुच्यते । ओम् उग्रं सच्चिदानन्द पूर्ण प्रत्यगात्मानं नृसिंहं पर-

मात्मानं परं ब्रह्माहं नमामीत्याद्यात्ममन्त्र-नवकमुद्यम् । इत्यात्म-
समर्पणं कृत्वा ब्रह्मात्मैकत्व-प्रतिपत्त्या प्रणवं जपन् पूजा-
परिपूर्त्तिं विधाय चतुर्भूर्त्तियोगं कुर्यात् । तथाहि । प्रणव-
सुधारयन्, ओम् अमृतमास्त्राव्य भूर्त्तिचतुष्टयमुपहारैः-(१) चतुर्धा
सम्पूज्य भूर्त्तिचतुष्टयं तेजोमयं लिङ्गचतुष्टयं स्मृत्वा प्रणवं
समन्तराजमुधारयन् लिङ्गचतुष्टयमेकोक्त्य अमृतमास्त्रावयेदिति
चतुर्भूर्त्ति-योगप्रकारः ।

तथा ब्रह्माणमेव विष्णुमेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेव
अविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव च सम्पूज्योपहारैश्चतुर्धा,

एवं चतुर्भूर्त्तियोगं कृत्वा ब्रह्मयोगः कर्त्तव्य इत्याह, तथा
ब्रह्माणमेवेति । 'तथा' यथा चतुर्षु स्थानेषु भूर्त्तिचतुष्टयं स्मृत्वा
सम्पूज्य तेजोमय-भूर्त्ति-चतुष्टयं सद्ब्रह्मात्मतास्त्रावण-लक्षणसत्तु-
र्भूर्त्तियोगः कृतः, तथा 'ब्रह्माणं' ब्रह्मसर्वेश्वरमेव सरस्वतीमूल-
प्रकृतिसहितं सपरिवारं सच्चिन्मय पूजादिकं कुर्यादित्यर्थः । अथ
विष्णुयोगमाह, विष्णुमेवेति । चतुर्ष्वपि स्थानेषु विष्णुसर्वेश्वरमेव
त्रयीमूलप्रकृति-सहितं सपरिवारं सच्चिन्मय पूजादिकं कुर्यादि-
त्यर्थः । रुद्रयोगमाह, रुद्रमेवेति । चतुर्ष्वपि स्थानेषु रुद्रमेवोमा-
मूलप्रकृति-सहितं सपरिवारं स्मृत्वा पूजादिकमाचरेदित्यर्थः ।
भेदयोगमाह, विभक्तांस्त्रीनेवेति । 'विभक्तान्' भिन्नशरीरान्
'त्रेण्' ब्रह्मादि-सर्वेश्वरानेव प्रकृतित्रय-सहितान् चतुर्ष्वपि स्थानेषु
सच्चिन्मय अर्चनादिकमाचरेत् । अस्मिन् योगे सर्व्वत्र द्वाविंशदष्ट-

चतुर्दलानि यज्ञानि पूर्वोक्तदेवता-विशिष्टानि अर्त्तव्यानि । तत्र
 पोतयतुर्मुखः सुक्-सुवाचमाला दण्ड-कमण्डलु-धरयतुर्बाहु-
 र्वक्षा । अथ सुक्-पुस्तक-मुद्रा कक्षश-धरा श्वेता सरस्वती ।
 विष्णुः शङ्ख चक्र गदा-पद्म-धरो विद्युद्गर्गः । पद्मद्वय श्रीफलाभय-
 धरा रक्ता श्योः । परशु हरिण शूल कपाल धर श्वेतो रुद्रः ।
 पाशाङ्गुशामय वर धरामृताभीमा (१) । सर्वत्र मूर्त्तित्रयमेकपीठ-
 युतं ध्येयम् । शक्तयस्तु मूर्त्युद्वयमध्ये (२) वामोरुदेशे वा ध्येयाः ।
 अष्टदलेषु च वेदादिकं वाराहादिकं शर्वादिकं सदादिकमित्या-
 द्यावरणचतुष्टयं प्रत्येकं ध्येयम् ।

अथाभिदेयोगमाह, अविभक्तांस्तीनेवेति । 'अविभक्तान्' एक
 शरीरान् 'तीन्' ब्रह्मादीन् शक्त्यविभाग स्वरूप मूलप्रकृति माया-
 सहितान् सपरिवारान् चतुर्ष्वपि स्थानेषु सच्चिन्मय पूजादिकमाच-
 रेत् । तत्र सर्वेश्वरो हरिण परशु शङ्ख चक्राचवलय दण्ड धर-
 क्षिमुखोऽनिर्देश्यवर्णो ध्येयः । पाशाङ्गुश पद्मद्वय-मुद्रा पुस्तक धरा
 प्रमुख्योऽनिर्देश्यवर्णा प्रकृतिः अर्त्तव्या । लिङ्गयोगमाह, लिङ्ग-
 रूपानेव च सम्पूज्येति । सशक्तिकान् सपरिवारान् ब्रह्मादीन्
 सर्वत्र ज्योतिर्लिङ्गरूपानेव सच्चिन्मय पूजादिकमाचरेदित्यर्थः ।
 पूजासाधन प्रकारश्चाह, उपहारैर्यतुर्वेति । 'उपहारैः' भक्त्यरूपै
 अर्थ पाद्यादिभिर्जलादिभिर्वा, चतुर्दलस्यार्थो व्याख्यातः पूर्वमेव ।

अथ लिङ्गान् संदृत्य तेजसा शरीरत्रयं मन्वाप्य तदधिष्ठान-
 मात्मानं सञ्जाल्य तस्तेज आत्मचैतन्यरूपं बलमवष्टभ्य,

सम्पूज्य पुनः किं कर्त्तव्यमित्याह, अथ लिङ्गान् संहृत्येत्यादिना । 'अथ' पूजानन्तरं 'लिङ्गान्' स्थान-चतुष्टयस्य-न्यातिङ्गि-ङ्गानि प्रणवोच्चारणेन 'संहृत्य' एकीकृत्य अमृतमास्त्राय सर्वदेवतात्मकं तत्तेजो वर्धयेदित्यर्थः । अथ च योगक्रमः अत्रोक्तः पूर्वताप्यनुसन्धेयः । चिदवष्टम्भयोगमाह, तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्येत्यारभ्यावष्टम्भेत्यन्तेन । 'तेजसा' पूर्वाग्नेन सर्वदेवतात्मकेन आनन्दामृतवर्द्धितेन शरीरत्रयस्य स्थूल-सूक्ष्म-कारण-लक्षितस्य शरीरत्रयस्यान्तरिदं पूजादिकं कृतं, तच्छरीरत्रयं तेन तेजसा तत्रय-व्यापक-रूपेणाभेदेन 'संव्याप्य' सम्यक् सवाङ्माम्यन्तरं व्याप्येत्यर्थः । ननु सामान्यशरीरं ब्रह्मज्ञानपर-यत्नधात्मकं देवस्य शरीरत्वेन सङ्कल्प्य तत्रेदं सर्वं कृतं, तदेव शरीरमिह सर्वदेवतात्मकं तेज उच्यते ; तदनेन शरीरेण व्याप्यं शरीरत्रयं किमात्मकम् ? तदाधारभूत-कारणाद्यात्मकमिति चेत्, न, तस्य पीठादिरूपत्वेन शरीरत्वाभावात् । नायं दोषः । यती न पीठादिरूपत्व-कल्पना-मात्रेण शरीरत्वं कारणादेरपगच्छति कारणादिरूप-शरीरमेव हि परोपलब्धगधिष्ठानत्वादिना पीठादिकमुच्यते ; अतस्तेन साक्षात्कार-ज्ञानात्मकेन तेजसा शरीरत्रयं संव्याप्य 'तदधिष्ठानं' शरीरत्रयस्याप्यधिष्ठानभूतं ब्रह्मात्मकं चैतन्यरूपं 'सङ्ख्यात्वं' शरीरत्रय-व्यापक-तेजसा च शरीरत्रयेऽपि ज्ञान-तेजसा कवलोकिते तद्वत् किञ्चित्तेजोभावमापवे अभिव्यज्येत्यर्थः । 'तत्' एवभूतं 'तेजः' शरीरत्रय-व्यापकम् आत्मचैतन्यरूपं बलं तस्मिन् हि ब्रह्मज्ञानं तेजसि ब्रह्मात्मचैतन्य-शरीरचतुष्टयं मंहारकमभिव्यक्तमिति तत्तेज आत्मचैतन्य रूपमित्युच्यते । बलश्च तत्रेजः

सर्वदेत परिभव संहार सामर्थ्य रूपत्वात् तस्य, तद्वलमवष्टभ्य,
अत्यवधानेन च सर्वचलन परित्याग पूर्वकं चेतसः साक्ष्येकाकारत्वा-
पादनं तदवष्टम्भो नाम ।

गुणैरैक्यं सम्पाद्य महास्थूले महास्थूलं महासूक्ष्मे महा-
सूक्ष्मं महाकारणे च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञाननुज्ञा-
ऽविकल्परूपं सच्चिन्तयन् ग्रसेत् ॥ तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

एवं शरीरं चतुष्टयं सहारोन्मुखं कृत्वा शुष्ययोगः कर्त्तव्यो
मन्द-मध्यमयोरित्याह, गुणैरैक्यं सम्पाद्येति । 'गुणैः' आत्मे-
रादिमत्त्वाद्भोक्तृकार्यादुभयत्वाद्वा भित्तिरपीतेर्वा तुरीयत्वादि
द्रूपत्वात् स्थूलत्वात् सूक्ष्मत्वाद्भोजत्वात् साचित्वाच्चेत्युक्ते, 'ऐक्यं'
वाच्यं वाचकयोरेकत्वं 'सम्पाद्य' सच्चिन्त्येत्यर्थः । अथ मन्द मध्य
मयोः सहार योगोऽपि तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमा
पादोभयतो भवतीत्यत्रोक्तक्रमेण केवलप्रणवोच्चारणं कर्त्तव्यं
इत्याह, महास्थूलमित्यादिना । 'महास्थूल' विराडात्मक स्थूल-
शरीरं, महत्त्वज्ञास्य पूर्वमध्यात्म परिच्छिद्य स्थूलशरीरमपेक्ष्य ।
'महासूक्ष्मं' हिरण्यगर्भात्मकं सूक्ष्मशरीरमध्यात्ममपेक्ष्य । महा-
कारणमौच्यवाद्यवस्य वह्निर्मुखं सदात्मकं प्रलयावस्थञ्च सत् समस्त-
ससार-वासनाविशिष्टतया वह्निर्मुखोक्तकृतेन साक्ष्येकाकारत्वाभा-
वात् किञ्चिद्वह्निर्मुखमेव हि कारणात्मकं सत् तथापि सर्वजगत्
कारणत्वेन महाकारणं भवति अध्यात्मपरिच्छिद्यं सौप्तगशरीर-
मपेक्ष्य । संहारसाधनमाह, मात्राभिरिति । उक्तगुणैर्विराडादि
पादरूपगमि रकारोकार नकार मात्राभिरित्यर्थः । अथमात्राभि-

रित्येवोक्तत्वात् केवलप्रणयेनायं योगः कार्य इति गम्यते, प्रक-
रणवनात् पादयोगेऽपि न दोषः । अथ कारण-संहारायोतादि-
योगमाह, ओतेत्यादिना । ओतादियोगस्तूक्तः, तुरीयखण्डे
चोच्यते । ततोतादि-योगानन्तरमेव ओतादिमन्त्रास्तुरीय-खण्डे
एव सूचिता जमध्याः । ओं नमो भगवते नृसिंहायाम्बने
ओत-प्रोतादि-भावाय सर्वाधिष्ठानाय सर्वात्मने सर्वाय अद्वयाय
एकाय परमार्थ-मदात्मने व्याप्ताय सच्चिदानन्द-धनैकरसाय अद्वय-
हार्द्याय अद्वयाय नमः । ओं नमो भगवते नृसिंहाय ओङ्कारात्मने
ओतप्रोत-भावाय सर्वबाधकाय वाङ्मात्ररूपाय सर्वरूपात्मने
चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने परमेश्वराय अभिवाय अमृताय अभयाय
परब्रह्मणे नमः, इत्योतमन्त्रः । ओं नमो भगवते नृसिंहात्मने
सर्वानुज्ञात्रे सदात्मदात्रे असहाय अविक्रियाय अद्वयाय नमः ।
ओं नमो भगवते नृसिंहायोङ्कारात्मने सर्वानुज्ञात्रे वाङ्मात्र-
रूपाय सर्वभूतात्मने चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने सदात्मक-परमेश्वरा-
भिवाय अमृताय अभयाय परब्रह्मणे नमः, इत्यनुज्ञात्मन्त्रः । ओं
नमो भगवते नृसिंहात्मने अनुज्ञैकरसाय प्रधानधनाय अनादि-
सिंहाय अद्वयाय नमः । ओं नमो भगवते नृसिंहायोङ्कारात्मने अनु-
ज्ञैकरसाय ज्ञानधनाय अनादिसिंहाय अद्वयाय नमः । ओं नमो
भगवते नृसिंहायोङ्काराय सर्वानुज्ञात्मने वाङ्मात्ररूपाय सर्वरूपा-
त्मने चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने परमेश्वराय अभिवाय अमृताय अभ-
याय परब्रह्मणे नमः, इत्यनुज्ञात्मन्त्रः । ओ नमो भगवते नृसिंहात्मने
अविकल्पावाद्याय नमः । ओं नमो भगवते नृसिंहायोङ्कारात्मने
अविकल्पाय अद्वयाय चिन्मात्ररूपाय सर्वात्मने परमेश्वराय अभि-

आय अनामरूपाय अव्यवहार्याय अदयाय स्वप्रकाशाय महानन्दा-
यात्मने अमृताय अभयाय परब्रह्मणे नमः, इत्यविकल्पमन्त्रः ।
एवमेतैश्चतुर्दशयोगैः सर्वमपि जगत् स्वात्ममात्रतया विलाप्याऽनु-
शासन-खण्डे वक्ष्यमाणलक्षणं परमात्मानं हं सः सो हमित्यात्मत्वेन
प्रतिपाद्य अनुज्ञाप्रणवेन चिदात्मकेन वा सर्व्वदा स्वात्मस्थो
भवेदित्यनुष्ठान-क्रमसङ्केपः । विस्तरस्तु तत्प्रतिपादकेषु अन्येषु
द्रष्टव्यः । इत्युत्तरतापनोये तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

तं वा एतमात्मानं परमं ब्रह्म ओङ्कारं तुरीयोङ्काराय-
विद्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्य ओमिति संज्ञत्याश्चित्यनु-
सन्दध्यात् ।

अथ स्तुतिनमस्कार-विशिष्टां प्रतिपत्तिं वक्तुमारभते,
तं वा एतमिति । 'तं' विराङ् वैश्वानर हिरण्यगर्भ-सूत्राक्षा-
नेश्वरात्माव्याकृत बुद्ध्यरूपम् 'एतं' स्थूलं विष्णुं सूक्ष्मं तैजसं
सौप्तमाक्षा-व्याकृत-प्रत्यग्-रूपमात्मानम् एतत्सर्व्व-व्यापकमन्तारं
'परमं बुद्ध्य' परबुद्ध्यरूपम् 'ओङ्कारं' चतुर्विधाकारोकार-
मकारार्धमात्रारूपश्चेत्यर्थः । 'तुरीयोङ्काराय विद्योतम्' श्रोतादि-
रूपस्य तुरीयोङ्कारस्य विन्दु-नाद शक्ति-शान्त-रूपस्याग्ने पूर्वभागे
साचितया विद्योतमानं प्रकाशमानं स्वत एव तमात्मानम् 'अनु-
ष्टुभा, नमामिपद-पर्यन्ततया स्तुतिपूर्वकं नत्वा प्रसाद्य, तत्प्रसा-
देन लब्धसंसार-संहार-सामर्थ्यः सन् 'ओमिति संज्ञत्य' चतुर्मात्र-
ओङ्कारमुच्चारयन् विराङ्गादिप्रामेण्य संज्ञत्य ओमित्यनुसन्द-

ध्यात् । अवशिष्टेनाहम्पदेनावशिष्टं तुरीय तुरीयमद्वितीय
मात्मानमनुचिन्तयेदित्यर्थः । अत्र नत्वेतिवचनात् (१) नमामि
पदस्य नमस्कार एवार्थः । तथाचोग्रमित्यादि द्वितीयान्तपदाना
यथाश्रुत एवार्थः । उपासना चेयमनुष्टुप्-पादमात्रं विद्यान्ता
न भवति, अनुष्टुभस्तुरीय प्रतिपत्तिमात्र-शेषत्वात् । तुरीयोडा
राय विद्योतमनुष्टुभा नत्वेत्युक्तम् । ओमिति सहत्येति वच
नाच्च प्रणवेनैव सहार । अयमर्थः । चतुर्भातमोडार समुच्चार
यन् तस्य सार्थस्य साधकं तुरीयतुरीयं परमात्मानं सृत्यसृत्यमिति
पदपर्यन्ततयानुष्टुभा स्तुत्वा नमामीति मनसा कायेनोभाभ्या वा
प्रणस्य प्रणवमुच्चारयन् सर्वं भक्त्याहमिति पूर्णो ऽहंविमर्शरूपेण
ब्रह्मज्ञानेनावशिष्टमात्मानमनुसन्दध्यादिति ।

अथैतमेवात्मानं परमं ब्रह्म ओङ्कारं तुरीयोङ्काराय
विद्योतमेकादशात्मानमात्मानं नृसिंहं नत्वा ओमिति
संहरन्ननुसन्दध्यात् ।

अथानुष्टुप् पद साधना स्तुति नमस्कार विशिष्टासुपासनामाह,
अथैतमिति । अथ शब्द क्रमार्थः, क्रमस्तु क्रमस्वरुड एवास्या-
स्माभिरुक्तः । एतमेव त वा एतमित्युक्तमेवेत्यर्थः । विद्योत-
मित्यन्तमुक्तार्थम् । 'एकादशात्मानम्' उद्यत्वादि शुद्धमेद वैशिष्ट्या
देकादश स्वरूपम् 'आत्मानं प्रत्यग्रूपं नारसिंहं स्वात्मबन्धहरं
परं परमात्मानं' नत्वा स्तुतिपूर्वकं नमस्कृत्य तत्प्रसाद

लब्धवीर्यः सन् ओमिति सर्वं सहरन् अवशिष्टं ब्रह्म स्वप्रकाशम्
 'अनुसन्दध्यात्' तदात्मनावतिष्ठेतेत्यर्थः । अयं भावः । श्रीङ्कार-
 समुच्चारयन् तुरीयं प्रतियाद्य उग्रमित्याद्यैकैकेन पदेनो-
 पत्वादिगुणं विशिष्टं तमेव सञ्चिन्तयन् स्तुत्वा आत्मानं नृसिंह-
 मिति तमेव ध्यायन्नार्थरूपं स्तुत्वा अहं नमामीति स्वात्म-समर्पण-
 लक्षणं नमस्कारं विधाय वीरादिमन्त्रैरप्येवमेव स्तुति नम-
 स्कारौ कृत्वा पुनः प्रणवमुच्चार्य सर्वं संहृत्य स्वात्मन्यवतिष्ठेतेति ।
 मन्त्रास्तु क्रमखण्डे लिखिता द्रष्टव्याः ।

अथैतमेवात्मानमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्का-
 राग्र-विद्योतं प्रणवेन सञ्चिन्त्यानुष्टुभा सच्चिदानन्दपूर्णा-
 त्मसु नवात्मकं सच्चिदानन्द-पूर्णात्मानं परमात्मानं परमं
 ब्रह्म सम्भाव्य अहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणैकी-
 कुर्यात् अनुष्टुभैव वा (१) ।

पुनरपि पदमाधनं नमस्कारादि विशिष्टं चिन्तनान्तरमाह भग-
 वतः प्रसादातिशयार्थम्, अथैतमेवेत्यादिना । उक्तक्रमार्थं एवायं
 शब्दः । तमेवेत्यादि विद्योतमित्यन्तमुक्तार्थम्, प्रणवचतुर्भावेण
 तुरीयतुरीय-पर्यन्तं प्रत्यगात्मानं पदार्थरूपं सच्चिन्त्येति प्रणवेन
 सच्चिन्त्येत्यस्यार्थः । उत्तरत्रानुष्टुभा परमं ब्रह्म सम्भाव्येति विशेष-
 यवणादहम्पदेनात्मानमादायेत्यहम्पदेन शोधितं त्वम्पदार्थादानं
 यवणाच्च अनुष्टुभेत्वनुष्टुबन्तर्गतैरयं वीर महाविष्णु ज्वलन्त सर्वतो-
 मुखः नृसिंह भोषण भद्रः सत्युत्सु पदैरित्यर्थः । अवशिष्टस्य

वियोगान्तर-श्रवणादहम्पदेनात्मानमादाय 'मनसा' (१) ब्रह्मणैकी-
 कुर्यादिति नमास्यहमिति पदद्वयं तावच्छोधित-प्रत्यगात्मादाने
 तस्योगादिपद-नवक-(२) शोधित-ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तौ च विनि-
 युक्तम् अर्धादर्धागष्टं नृसिंहपदं नवपदविशिष्ट-ब्रह्मवाचकमिति
 गम्यते, तच्च नृसिंहरूपस्य ब्रह्मणो वाचकमिति प्रधानभूत-
 विशेष्यस्य वाचकं युक्तम् । अतो ऽनुष्टुभेत्यनुष्टुबन्तर्गतोक्तपद-नव-
 केनेत्येवेत्यर्थः । कथंभूतं ब्रह्म अनुष्टुप्-पदैरन्वेष्टव्यमित्याह, सच्चिदा-
 नन्द पूर्णात्मसु नवात्मकमिति । ब्रह्मणः स्वरूपभूतेषु सच्चिदानन्द-
 पूर्ण-प्रत्यक्ष-पञ्चस्यपि प्रत्येकं नवात्मकं सदादीनामेकैकस्यापि सर्व-
 संहार-समर्थत्वादिति-रूपमिदमे प्रत्येकम् उच्यमित्यादि पदनवकं
 योज्यमित्यर्थः । ओम् उग्रं सदात्मानं वीरं सदात्मानं महान्तं
 सदात्मानं महाविष्णुं सदात्मानं ज्वलन्तं सदात्मानं सर्वतोमुखं
 सदात्मानं नृसिंहं सदात्मानं भोषणं सदात्मानं भद्रं सदात्मानं
 मृत्युमृत्युं सदात्मानमिति सत्संयोगक्रमः । उग्रं चिदात्मानम्
 इत्यादिरूपयित्संयोगक्रमः । उग्रम् आनन्दात्मानं वीरम्
 आनन्दात्मानम् इत्यादिरूप आनन्दसंयोगक्रमः । उग्रम् अनन्ता-
 त्मानम्, उग्रं पूर्णात्मानमित्यादिरूपो वा पूर्णसंयोगक्रमः ।
 उग्रं प्रत्यगात्मानम्, उग्रमात्मानमित्यादिरूपो वा आत्मसंयोग-
 क्रमः । एवं ब्रह्मविशेषक्रम-भूतानां सदादीनां ब्रह्मवत्
 सर्वसंसार-विरोधित्व प्रतिपत्त्यर्थमुग्रत्वादिरूपमभिधाय तेषामेव

(१) क, छ, न मनसा ।

(२) क, तस्योगादिपदे नवकं ।

सदादीनां ब्रह्मवत् सच्चिदानन्द पूर्णात्मत्व प्रतिपत्त्यर्थं मुषमित्यादि
 पदसमूहस्य सदात्मानमित्यादिपद समूहस्य च मध्ये सदादिविशेष
 णत्वेन सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक्पदानि प्रक्षेपव्यानीत्याह, सच्चिदा
 नन्द पूर्णात्मानमिति । अत्रापि सच्चिदानन्द पूर्णात्मत्वानुपपद्यते ।
 अतः सच्चिदानन्द पूर्णात्मसु पक्षस्यपि सच्चिदानन्द पूर्णात्मानमिति
 सम्यगे सदादीनामेकैकत्वेन ब्रह्मवत् सच्चिदानन्दादि स्वरूपत्व
 सिद्धं भवति । अतो ब्रह्मणो विशेषणानाद्यैकत्वेन ब्रह्मण एकरस
 त्वञ्च सिक्ताति । ओम् उच्यते सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक्-सदात्मान-
 मित्यादिक्रमेण योगो द्रष्टव्यः । विशेष्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं तद्वाचक
 पदद्वयमाह, परमात्मानं परं ब्रह्मेति । ओम् उच्यते सच्चिदानन्द पूर्णं
 प्रत्यक्-सदात्मानं परमात्मानं परं ब्रह्मेत्यादिप्रयोगक्रमः ।

अत्र यद्यपि विशेष्य वाचक तृसिद्धपद पर्यायत्वेन परमात्मानं
 परं ब्रह्मेति पदद्वयमेव श्रुतं तथापि तस्मात् पूर्वं तृसिद्धपद
 प्रयोज्यम् अन्यथा मन्त्रराजगतस्य तृसिद्धपदस्य परित्याग
 प्रसङ्गात् पदद्वयात् पूर्वमेव च तस्य प्रयोगो न्याय्यः ।
 तत्स्थाने पदद्वयस्य प्राप्तत्वेन तस्य प्राधान्यात् । एव
 तत्पदार्थं सम्भाव्य अहम्यदेन गोधितं प्रत्यगात्मानमादाय
 नम इति पदेन तस्य ब्रह्मण्यैकत्व भावनीयमित्याह,
 अहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मण्यैकीकुर्यादिति । ओम्
 उच्यते सच्चिदानन्द पूर्णं प्रत्यक् सदात्मानं तृसिद्ध परमात्मानं
 परं ब्रह्माह तस्मातीत्यादि क्रमेण क्रमगुण्डीकृतमन्त्रा द्रष्टव्याः ।
 अथ प्रणवादिक विना षतुष्टुभैव वा ब्रह्मात्मैव प्रतिपत्त्य-
 मित्याह, षतुष्टुभैव वेति । अथोपस्थादिगुणं नश्यो तृसिद्ध

स्तूपदार्थः, अहमिति त्वम्पदार्थं वाचकः, नमामीति पदं तत्त्व-
म्पदार्थयोरेक्यं वाचकमिति भावः ।

एष उ एव नृ एष हि नृसिंहः सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा
सिंहो ऽसौ परमेश्वरः, असौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा
सन् सर्वमस्ति ।

मन्तराज मध्यगत नृसिंहपदेनैव च ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपत्तव्यं
मित्याह, एष उ एव नृ इत्यादिना । तत्र नृशब्दस्य प्रत्यगर्थता-
माह, एष होति । 'एष' सर्वेषां स्वानुभवसिद्ध आत्मा उ एवेति
तस्यैव नृशब्दार्थत्वमन्यत्रानुपपत्तेरवधियते । नृ इति नृसिंह
इत्यत्र नृशब्दस्यार्थं इत्यर्थः । कथमस्यैव नृशब्दार्थत्वमित्याह,
एष होति । एष 'हि' यस्मात् 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् देशे
वर्तते सर्वस्यात्मरूपं सच्चिदानन्दक्रमेण 'सर्वदा' सर्वस्मिन्
काले वर्तते नित्यत्वात् 'सर्वात्मा' च भावाभावात्मकस्य
जगतः सच्चिदातिरेकेणाभावात् सर्वात्मत्वमस्यावगन्तव्यमिति
दिशत कालतो वस्तुतयापरिच्छिन्न आत्मेत्यर्थः । अयं
भावः । नृ इति नृगतावितिधातो रूपं गतिय व्याप्तिः । (१)
त्रिविधा भुक्त्वा, सा च प्रत्यगात्मन्येवोपपद्यते, तदन्वस्य तद्दृश्य-
त्वेन तत्र कल्पितत्वोपपत्तेः, तस्मात् स एव नृशब्दार्थ इति
सिंहशब्दस्य तत्पदार्थं वाचकत्वं दर्शयति, सिंहोऽसौ परमे-
श्वर इति । 'सिंहः' सिंहशब्दस्यार्थं इत्यर्थः । 'असौ' युति

स्मृति लोका-प्रसिद्धः परमेश्वरः । सिंहशब्दस्य तदर्थवाचकतां दर्शयति, अमो हीति । 'अमो' परमेश्वरः, सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् इत्युक्तार्थम्, 'सर्व्वमस्मि' स्वात्मसात् करोति सच्चिद्रूपेत्यर्थः । अयं भावः । षिब् बन्धने इति धातो रूपं सिमिति, अतः कार्यकारणरूप बन्धार्थोऽमो सिः, तं हन्ति व्याप्य संहरतीति सिंह इत्युच्यते । ह इति हन् हिंसा गतगोरित्यस्य धातो रूपम्, तच्च हिंसा सर्व्वसंहारः, गतिर्व्याप्तिस्त्रिविधा, तदुभयं प्रत्यगात्मभूते परमेश्वरे एव सम्भवतीति न एव सिंहशब्दार्थ इति ।

नृसिंह एवैकल, (१) एष तुरीय, एष एवोद्यः, (१) एष एव धीरः, एष एव मद्दान्, एष एव विष्णुः, एष एव ज्वलन्, एष एव सर्वतोमुख, एष एव नृसिंहः, एष एव भीषणः, एष एव भद्रः, एष एव मृत्युमृत्युः, एष एव नमामि, एष एवाहम् । एवं योगाकूटो ब्रह्माण्येवानुष्टम्बसन्दध्यादोद्धार इति ।

एवं पदार्थद्वयं सशोध्य मामानाधिकरण्यादि-सिंहं (१) पदार्थयोरित्यन्तैक्य लक्षणं वाक्यार्थमाह, नृसिंह एवेति । आत्मा ब्रह्मैव ब्रह्म चात्मैवेत्यर्थः । पदार्थद्वय कथन प्रसङ्गेन प्राप्तां

(१) क, एवैकल । (१) क, एष एवोद्यः ।

(१) क च, मामानाधिकरण्यादि—नृसिंह

संसर्गादिवाक्यार्थतां निराचष्टे, एकल इति । एकरसः सिंह एव नृ एकरसोऽत्रैव च सिंह इत्यर्थः । ननु लोके संसर्गादि-
 नक्षणी वाक्यार्थो दृष्टः, ततोऽत्रापि तथा स्यादित्याशङ्क्य
 अस्य वाक्यार्थस्य लोकोत्तरत्वात्त्रैवमित्याह, एष तुरीय
 इति । सर्व्वदैत-संहार-समर्थत्वात्तस्य वाक्यार्थस्य असंसर्गादि-
 रूपत्वमित्याह, एष एवोच्य इति । संहार-समर्थत्वेऽपि मन्द-
 प्रस्थापनतया सर्व्वमनर्थजातं सहरत इति चेत्, न, इत्याह,
 एष एव वीर इति । एष एव महानित्याद्येष एवाहमित्यन्त-
 सर्व्वसंहार-समर्थः परिभवामहः प्रभुर्थात् इत्यादिपद व्याख्याने-
 नैव व्याख्यातप्रायमिति न पुनर्व्याख्यायते । तत्र तुरीयपदार्थ-
 मज्ञावं दर्शयता पदान्यर्थतो व्याख्यातानि, इह तु तत्तत्त-
 मेवार्थमुपजीव्य तुरीयस्य वाक्यार्थरूप संहार-सामर्थ्य कथनेन
 वाक्यार्थस्याखण्डता उपपाद्यते इति विशेषः । किञ्च पुर्व्वं
 तुरीये पदार्थसद्भावमात्रं दर्शितं सर्व्वसंहार-समर्थ इत्यादिना,
 इह त्वेष एवोच्य इत्यादिभिः सावधारणैर्वाक्यैरिहैव सद्भावी
 दर्शित इति मद्भान् विशेषः । अतएव च वार्त्तिककृद्भिः
 प्रतिपद-व्याख्यानमिवकारार्थो दर्शितः, “उग्रता क्रूरतान्यत्र
 प्रतीची वृद्धाणी नहि” इत्यादिना । उक्तोपासनादि-बलेन
 केवललोढारावस्थान समर्थस्य सर्व्वमन्यत साधनजातं प्रणवे सश्रस्य

साधनजातं ब्रह्मरूपे प्रणवे ऽन्तर्भाव्य तेनात्मानमनुसन्दध्या-
दित्यर्थः ।

तदेतौ श्लोकौ भवतः,

संस्तभ्य सिंहं स्वसुतान्गुणर्षान्
संयोज्य षट्क्षेत्रपभस्य हत्वा (१) ।
वश्यां (२) स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य
सम्भक्ष्य सिंहेन स रप वीरः ॥

षट्क्षेत्रोक्तान् पदान् स्पृष्ट्वा हत्वा तामग्रसत् (१) स्वयम् ।
नत्वा च वज्रधा हृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्धमौ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

गतखण्ड-चतुष्टयोक्तेऽर्थे भक्तानवतारयति, तदिति । तत्र
उक्तेऽर्थे 'श्लोकौ' मन्त्रौ ब्राह्मणमूलभूतौ सम्भवतः । 'संस्तभ्य
मिंहम्' उपाध्यविवेक-वशाच्चलन्तम् आत्मानं सिंहं पर-
मार्थतो निरस्त-निखिल बन्धं 'संस्तभ्य' विवेक-विज्ञानेन स्वमहि-
म्नैव स्थिरीकृत्य, किम् ? इत्याह, 'स्वसुतान्' स्वस्य सिंहात्मनः
सुतान् स्थूलविष्णादीन् 'गुणर्षान्' गुणैः स्थूलत्वात् स्थूल-
भूताश्चेत्याद्यैः ऋद्धान् वृद्धिं प्राप्तान् विराड्-वैश्वानरादि-
भावं गतान् इति भक्तस्य प्रथमपादेन प्रथमखण्डार्थः

(१) क, ख, ग, हत्वा । (२) क, ख, ग, वश्या ।

(३) ख, हत्वा तामग्रसत् स्वयम् । ग, हत्वा तानपचत स्वयम् ।

घ, हत्वा तानपचन् स्वयम् ।

सङ्गृहीतः । 'नृपभस्य' छन्दमानृपभस्य प्रधानस्य प्रणवस्य
 'शृङ्गः' मात्रादिभिः तान् स्वसुतान् आसगादिभिः सामान्यैः
 'संयोज्य' मात्राद्यैक्यं (१) प्रतिपाद्येत्यर्थः । 'हृत्वा' स्थूलं सूक्ष्मं
 कारणे च मात्रात्रयेण संहृत्येत्यर्थः । तुरीये मात्रायां कारण-
 संहार-प्रकारमाह, वक्ष्यामित्यादिना । तां कारणरूपां मायाम्
 शीतयोगेनात्मवश्यां कृत्वा अनुज्ञाद-योगेनात्मसत्ता-स्फुरणाधीन-
 तयासतीं स्फुरन्तीं तत्र कल्पिततया सम्भाव्यतुज्ञायोगेन 'असतीम्'
 अविद्यमानसमां निरस्तप्रसरां कृत्वा 'निषोद्य' साक्षि-चिदाकार-
 मेवातिप्रयत्नेन मनः कुर्वन् तां साक्षि-सिंह चैतन्ये स्वविरोधिन्नेव
 मज्जयित्वेत्यर्थः । उक्तञ्च । "शीतत्वाच्च तुरीयस्य वक्ष्यानुज्ञादता-
 परा । अनुज्ञैक-रसत्वाच्च संहृत्य वाहयाकृतिः" इत्यादि । 'सम्भस्य
 सिंहेन' बुद्धिहृत्यारूढेन तुरीयेन स्वात्मना ब्रह्मणा तावन्मात्रेण
 सम्भस्य तत्राध्यस्तां मायां तस्मिन्बुद्धितेन ज्ञानेन तावन्मात्रां
 कृत्वेत्यर्थः । सम्भस्य सिंहेनेति मन्त्रराजेन तुरीय-तुरीयं
 चिन्तयन् तां मायां संहृत्येत्यर्थः । ॥ एवं तुरीयविद्वान् वीरः
 पुनः संसारापरिभाष्यो भवति नृसिंहरूपत्वात्तस्येति द्वितीय-
 खण्डार्थः सङ्गृहीतः । 'शृङ्गप्रोतान् पदान्' प्रणवमात्रा-
 व्याप्तान् विराडादीन् चतुःसप्तकान् ब्रह्म-सर्वेश्वरादींश्च पदानि
 अनुष्टुप्-पाद-चतुष्टयेन 'सृष्ट्वा' संयोज्य सच्चिन्म 'हृत्वा' क्रमेण
 संहृत्य 'तां' कारणभूतां मायाम् उक्तप्रकारेण तुरीयमात्रया
 पादेन च यथासम्भवम् अग्रसत् (१) संहृतवान् स्वयं वीरो विद्वान्

(१) क, ख, भावसायैक्यं ।

(२) क, यथासम्भव यमन् सन् । ख, यथासम्भव यमन् ।

नृसिंह आमेति तृतीयखण्डार्थः सङ्गृहीतः । 'नत्वा च बहुधा' अनन्तर-खण्डोक्त प्रकारेणात्मभूतं नृसिंहमनेक प्रकारेण नत्वा, च शब्दात् स्तुत्येत्यर्थः । 'बहुधा दृष्ट्वा च' स्वात्मानं नृसिंहं नमस्कारमन्त्रैः प्रणवेन मन्त्रराजेन सिंहपदेन च बहुधा दृष्ट्वा नृसिंहः स्वयमुद्भवो पूर्वमपि स्वयं नृसिंह एव सन् अज्ञाना-दनभिव्यक्तं तत्त्वादेव प्रसादजेन ज्ञानेन नृसिंहः स्वयम् 'उद्भवो' अभिव्यक्त इत्यर्थः । इत्युत्तरतापनोये चतुर्थः खण्डः ॥४॥

अथैष एवाकार आप्तवमार्थः आत्मन्येव नृसिंहे ब्रह्मणि वर्तते, एष ह्येवाप्तवमः, एष हि साक्षी, एष हि ईश्वरः ;

श्रीहारे अनुष्टुभमन्तर्भाष्ये तेन स्वात्मानुसन्धानं कर्तव्य-मित्युक्तम् ; तत् कथमनुष्टुभः प्रणवेऽन्तर्भावः, कथं वा तेनात्मानु-सन्धानं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रदर्शनाय खण्ड आरभ्यते, अथेति । तच्चाकारस्याततिजस्य व्याप्त-प्रत्यगर्थत्वमभिधाय तदुत्पादनाय प्रतीक्षिमन्त्रराजार्थं सद्भावमभिधाय स एवाका-रस्य योग्योऽर्थ इति नियम्यते प्रथमपर्यायेण, द्वितीये पर्याये शङ्कान्तर-परिहाराय प्रत्यगात्मन एवोत्प्लष्टार्थोकारार्थत्वमभि-धाय आत्मन उत्प्लष्टलोपपादनायात्मनि मन्त्रराजार्थ-सद्भाव-मकारार्थत्वमभिधाय विभूतिमत्त्वेन प्राप्तदोष-परिहाराय ब्रह्मणि मन्त्रराजार्थं सद्भाव उच्यते । तस्माद्ब्रह्मणि प्रत्यगात्मनि च मन्त्र-राजान्तर्भावात् तदाचक प्रणवमात्रात्स्वपि तदन्तर्भावो ज्ञातव्यः, अन्यथा तदाचकत्वायोगात् वाच्य वाचकयोरभेदाच्च । तत्र

तावदकारस्य व्याप्ततमार्थत्वमतितजत्वदत्तेनाह, 'अथेति । अनुष्टुप्पद-विशिष्टेन चतुर्मात्रेण प्रणवेनोपासनमभिधाय केवलेन त्रिमात्रेण प्रणवेनात्मप्रतिपत्तिरभिधीयते इत्यवशब्दार्थः । एषा माया उकार एव, का सा मात्रा ? इत्याह, अकार इति । स चाप्ततमार्थ एवेत्येवकारस्यान्वयः । अस्त्वकारस्याततितजत्वेन व्याप्ततमार्थत्वम्, स तु व्याप्ततमोकारार्थः कः ? यस्मिन्नकारस्य वृत्तिर्भवतीत्यत आह, आत्मन्येवेति 'आत्मन्येव' प्रत्यगात्मन्येवेत्यर्थः । तस्याकारार्थत्वाय त्रिविधव्याप्ति-सिद्धये सर्वसंहर्तृत्वमाह, नृसिंह इति । स्वात्मबन्धहर इत्यर्थः । ततश्च वृहत्त्वात् तत्राकारस्य वृत्तिर्युक्तेत्याह, ब्रह्मणि वर्तत इति । नन्वन्येऽपि व्याप्ता आकाशादयः पदार्थाः सन्ति, अतस्तेषामन्यतमस्मिन्नकारस्य वृत्तिरस्तु, न तेषां व्याप्तत्वेऽपि व्याप्ततमत्वाभावादित्याह, एष ह्येवाप्ततम इति । कथं प्रत्यगात्मनोऽप्येतच्छरीरमात्र-वर्त्तिनो व्याप्ततमत्वमित्याशङ्क्य सर्वबुद्धिसाक्षित्वान्नैवमिति वदन्तं सर्वसंहर्तृत्वं ब्रह्मत्वञ्च क्रमेण साधयति, एष हि साक्षीति । न हि साक्षिमात्रे भेदो भवतीत्यर्थः । तथापीश्वरस्य (१) भेदेन स्थितत्वाच्च व्याप्ततमत्वमित्याशङ्क्य नेत्याह, एष ईश्वर इति । न हि साक्षिणो व्यतिरिक्तस्य साक्ष्यस्य जड़स्येश्वरत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

अतः सर्वगतः, नहोदं सर्वमेव हि व्याप्ततमः, इदं सर्वं यदयमात्मा मायामात्रमेव एवोऽय एष ह्येवाप्ततमः, एष एव वीर एष हि व्याप्ततमः, एष एव महानेव एव

व्याप्ततम, एष एव विष्णुरेव हि व्याप्ततम, एष एव
 ज्वलन् एष हि व्याप्ततम, एष एव सर्वतोमुख एष हि
 व्याप्ततम, एष एव नृसिंह एष हि व्याप्ततमः एष एव भोषण
 एष हि व्याप्ततम, एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम, एष एव
 मृत्युमृत्युरेव हि व्याप्ततम, एष एव नमान्येव हि
 व्याप्ततमः, एष एवाहमेव हि व्याप्ततमः, आत्मैव नृसिंहो
 देवो ब्रह्म भवति।

फलितमाह अतः सर्वगत इति। तथापि सर्वसाक्षिण
 साक्ष्यसद्भावात् व्याप्ततमत्वमित्याशङ्क्य साक्ष्यस्य साक्षिण्यति-
 रेकेणामत्वमाह, न हीदं सर्वं मिति। तच्च हेतुमाह
 एष हि व्याप्ततम इति। एष ईश्वर साक्षी ईशित्ये
 साक्ष्ये प्रतिशयेन व्याप्तः। स बाह्याभ्यन्तरं स्वीकृत्य
 सकल, अन्यथा साक्षित्वानुपपत्तेरित्यर्थः। अथ वा अकारस्य
 तावद्व्याप्ततम कश्चिदर्थोऽभ्युपगन्तव्यः। न च साक्षिणो
 ऽन्योऽनुपपन्न इत्यकारस्य निरर्थकत्वभयात् आत्मनः साक्ष्यसद्भावा-
 दोऽपि नाभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। नन्वेवमपि साक्ष्ये व्याप्ये साक्षिणो
 भेदेनाभेदेन वा विद्यमाने कथं व्याप्ततमत्वं सम्भवतीति चेत् नाय-
 दोपः। यतो न साक्ष्यं परमार्थतोऽस्तीत्याह ईदं सर्वं यद्य-
 मात्मेति। योऽयमात्मा स एवेदं सर्वं न तु ततः तस्माद्भेदेनाभेदेन
 वा स्थितमित्यर्थः। तत्रास्य सर्वस्य मायामात्रत्वे हेतुमाह माया

मात्रमिति । मायामात्रेणापि साध्येण व्याप्तिसङ्कोचो भवति
 अतो न व्याप्ततमत्वमात्मन इति चेत्, न, तत्संहार-समर्थत्वादस्य
 त्याह एष एवोच्य इति । उग्रत्वमप्यततिजस्याकारस्य नैर-
 र्थक्यभयादात्मन्यभ्युपगन्तव्यमित्याह, एष हीति । अकारस्य
 तावदेव एवाकार्यः, यत एष ह्येवाप्ततमः । न चाप्ततमत्वमुग्रत्वस्य
 सर्वसंहर्तृत्वस्याभावे सम्भवति ; अतोऽकार एव स्वयमुग्रपदा-
 त्मा समुग्रत्वमप्यात्मनो बोधयतीत्यकारस्योपपदात्मत्वं तावत्
 सिद्धमित्यनेनोक्तम् । एवं वीरादि-पदात्मत्वमप्यवगन्तव्यम् ; ततश्च,
 यदुक्तमनुष्टुभं सन्दध्यादोद्धार इति, तदिदमुपपादितं श्रुत्या भवति ।
 संहार-समर्थत्वेऽपि मन्दप्रस्थानत्वाच्च संहरति किन्तु सर्वमप्य-
 नर्थजातं सहत इति चेत्, न, यतोऽयं परिभवासह इत्याह, एष
 एव वीर इति । वीरत्वेऽपि पूर्ववहेतुमाह, एष हीति । एव-
 मपि प्रतिबन्ध-सम्भवाच्च संहरतीति चेत्, नेत्याह । एष एव
 महान् इति । महत्त्वेऽपि पूर्ववहेतुमाह । एष हीति । एवमेवो-
 त्तराख्यपि अनुष्टुप्-पदानि पूर्वोक्ताशङ्का-निवर्त्तकत्वेनोत्थाप्य
 तत्तत्पदार्थात्मन्यकारार्थं व्याप्यन्यथानुपपत्त्या तत्तत्पदात्मकेना-
 कारेण साधनीयम् । एवमकारेऽनुष्टुभमन्तर्भाव्य तेन
 प्रत्यगात्मप्रतिपत्तुः फलमाह । आत्मैव वृत्तसिंह इत्यादिना ॥
 ज्ञानकाल एव प्रत्यग्भूतं चिदात्मकं सर्ववन्ध-रहितं
 ब्रह्म भवतोत्तर्यः ।

य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य
 प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।

एवंविदो वेदनमात्रेण ब्रह्मत्वमुपपादयति, सोऽकाम इत्यादिना । यस्मात् 'सः' विद्वान् 'अकामः' मुक्तः सर्वविषय रहितो ज्ञानसमकाल एव, तस्मात् ज्ञानसमकाल एव ब्रह्म भवतीत्यर्थः । कुतो ज्ञानसमकाल एवाकाम इति तत्र निष्कामत्वं हेतुमाह, निष्काम इति । निर्गतदृष्ट्याभिदत्वात्तदैवेत्यर्थः । कुतस्तृत्या भाव इति, आप्तसर्वकामत्वादित्याह, आप्तकाम इति । अनाप्तकामस्य हि दृष्ट्या तद्विषया भवति, न तु प्राप्तसर्वकामस्य । कुत आप्तकामता विदुष इति आत्मकामत्वादित्याह, आत्मकाम इति । ये पूर्वं परमानन्दानुभव रूपात्मज्ञानादाप्तस्थानात्मभूताः कामाः अभवन् अतस्ते उक्तात्मज्ञानादज्ञाने निवृत्ते अज्ञान तत्कार्यत्वात्निवृत्ताः आत्मानन्दमात्रतामेव प्राप्ताः, अत आप्तकामत्वादात्मकामः, अतथ स निवृत्तदृष्ट्या, अतीऽकामो निर्विषयो मुक्तो ब्रह्मैवासौ ज्ञानसम इत्यर्थः । अस्त्वेवं ज्ञानसममे ब्रह्मत्व, शरीरपातादूर्ध्वन्तु पूर्वयत् पुनरपि ससारं प्राप्नोतीति चेत्, न, अज्ञान-कामाध्यासत्वेनोत्क्रान्त्यभावात् इत्याह, न तस्येति । 'तस्य' अकामस्य मुक्तस्य प्राणा नीत्क्रामन्ति, कर्मफल भोगाय ह्युत्क्रमणं स्यात्, तत् कर्म चाज्ञानकृतं विद्यया नष्टमिति तत्फलानुपपत्तेर्न तद्भोगाय प्राणा उत्क्रामन्त्यन्तकाले, किं तर्हि ? अत्रैव समवनीयन्ते विदुषः आत्मन्येव 'समवनीयन्ते' एकीभावं गच्छन्ति, न तु विद्वान् समवनीयेषु प्राप्तेषु शरीरे च पतिते पूर्वमपि ब्रह्मैव मन् उत्तरकालेऽपि ब्रह्मैवाप्येति, अज्ञानकृता ब्रह्मत्वनिवृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिः, न तु स्वर्गादि प्राप्तिवदप्राप्तप्राप्तिः सम्भवति आत्मत्वात् ब्रह्मणः मोक्षस्य स्वर्गादिवदनित्यत्व-प्रसङ्गाच्च ।

अथैष एवोकार उत्कृष्टतमार्थः आत्मन्येव नृसिंहे
ब्रह्मणि वर्तते ; तस्मादेव सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्ति अमेय-
मनात्म-प्रकाशमेव हि स्वप्रकाशोऽसङ्गो ऽन्यं न वीक्षत
आत्मा ;

अन्वात्मात्मन्यनात्माध्यासवदात्मनोऽप्यनात्मन्यध्यासोऽङ्गीकर्तव्यः,
अन्यथा लोकव्यवहारानुपपत्तिः ; तस्मात् कल्पितस्यासत्त्वे आत्म-
नोऽपि कल्पितत्वेनासत्त्व-प्रसङ्गः तस्य सत्यत्वे च अनात्मनोऽपि
सत्यत्वं म्यात्, एवञ्च सति कं विशेषमात्रित्यात्मनः भव्संहार-
समर्थत्वेन ध्यामत्वादकारार्थत्वं न त्वनात्मनस्तदभावादिति पूर्वमुक्त-
मित्यागङ्गासुकारेण परिहर्तुमुकारस्यार्थमाह । अथेत्यादिना ।
अकारार्थं कथनानन्तरम् उकारार्थं उच्यत इत्यथगद्गार्थः । एषा
मात्रा उ एव, का सा मावेत्याह, उकार इति । स चोत्-
कृष्टतमार्थं उत्कृष्ट-शब्देकदेशत्वात् तस्य ऊर्ध्वम् उत्कृष्टत्वमा-
धिक्यञ्चोत्कर्षः । अनात्म सम्यग्भित्तेनाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणान-
ध्यासादध्यस्ताच्चोत्कृष्टत्वम् । असंसृष्टत्वमनध्यस्तत्वम् ऊर्ध्वम्
उत्कृष्टत्वमाधिक्यञ्च तदेव, कोऽसावुत्कृष्टतमोऽर्थो यस्मिन्
उकारस्य वृत्तिरिति तत्राह, आत्मन्येवेति । दैवादिरूपस्यात्मन
एव भव्याध्यक्ष्योक्तरूपोत्कर्ष-सम्भवात्, स एवोकारार्थं इत्यर्थः ।
अतयोक्तगङ्गा निरवकाशेत्याह, तस्मादिति । यस्मादध्यासाध्य-
स्ताध्यक्षतया स्वरूपेणानध्यस्ततया वर्तते 'तस्मात्' उत्कृष्टत्वात्
एष एव सत्यस्वरूपो न त्वनात्मित्वार्थः । अनात्मनोऽपि तर्हि सम्पद्य-

रूपेणैवाध्यस्तत्वं स्वरूपतस्त्वात्मवदनध्यस्त परमार्थं सद्रूप एवा
 नात्मापीति चेत् न, इत्याह, न ह्यन्यदस्तीति । परमार्थत्वाभावे
 हेतुमाह, अमेयमिति । अज्ञातत्वामश्ववात्मा न सम्बन्धायीग्य
 त्वादित्यर्थः । ननु प्रमाणाविषयस्याप्यात्मनो यथास्तित्व तददना
 त्मनोऽप्यस्तु इत्याशङ्कानात्मन आत्मवैषम्यमाह अनात्मप्रकाश
 मिति । प्रमाणाविषयत्वेऽप्यात्मनः सिद्धिः संभवति स्वप्रकाश
 त्वात्, न त्वनात्मनोऽस्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । आत्मनोऽपि स्वप्र
 काशत्व न इति चेत् न इत्याह एष हीति । सर्वसाधकस्य
 स्वप्रकाशत्वमस्याभ्युपगम्यमित्यर्थः । तहि स्वप्रकाश आत्मा
 नात्मान साधयत्विति चेत् न इत्याह असङ्गोऽन्य न
 वीक्षते आत्मेति । असङ्गत्वादन्य न प्रकाशयत्यात्मेत्यर्थः ।

अतो नान्यत्र प्राप्तिरात्ममात्रं ह्येतदुत्कृष्टम्, एष एषेय
 एष ह्येवोत्कृष्ट, एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट, एष एव महा
 नेय ह्येवोत्कृष्ट, एष एव विष्णुरेय ह्येवोत्कृष्ट, एष एव ज्वलनेय
 ह्येवोत्कृष्टः, एष एव सर्वतोमुख एष ह्येवोत्कृष्टः, एष एव
 नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट, एष एव भीषण एष ह्येवोत्कृष्ट, एष
 एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृत्युरेय ह्येवोत्कृष्ट,
 एष एव नमास्येय ह्येवोत्कृष्ट, एष एवाहमेय ह्येवोत्कृष्ट,
 तस्मादात्मानमेवैवं जानीयादात्मैव नृसिंहो देवो भवति ।
 य एवं वेद सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकाम न तस्य
 प्राणा उत्क्रामन्त्यचैव समवनोयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्तेति ।

फलितमाह, अत इति । कथं तर्ह्यनात्म-प्रतिभासो लोक-
 स्येति आत्मन्यध्यस्ततया अनात्मन आत्मव्यतिरेकेणभावा-
 दात्मप्रथामेवानात्मप्रथां मन्यते लोक इत्याह, आत्ममात्रं
 हीति । अनात्मन एवात्मन्यध्यस्तत्वे पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति,
 एतदुत् कृष्टमिति । 'एतत्' आत्मत्वं स्वतो नाध्यस्तं हीत्यर्थः ।
 अध्यस्तस्यापि द्वैतस्य यदि प्रतीतिः परिहर्तुं न शक्या तर्हि
 सभयत्व-प्रतिभासोऽपि न परिहर्तुं शक्यः । न च अनात्मनः
 कल्पितत्वं निर्येतुं शक्यते तस्य व्यभिचारामिद्वैरित्ययमपि
 दोषो नास्ति, यतोऽयमात्मा स्वाध्यस्तसर्व-संहार-समर्थ इत्याह,
 एष एवोय इति । उग्रत्वमेव कुतः ? इति तदाह, एष
 ह्येवोत्कृष्ट इति । उकारस्य तावदेव एवास्मायः, यत
 एष ह्येवोत्कृष्टः । नचोक्तमुत्कृष्टत्वमुग्रत्वं सर्वसंहर्तृत्व-
 मन्तरेण निर्येतुं शक्यते । अत एव उकार एवोत्पदात्मा सन्
 उग्रत्वमप्यात्मनो बोधयतोत्यकारस्योय पदात्मत्वमनेनोक्तम् । एवं
 वीरादि-पदात्मत्वमप्यवगन्तव्यम्, उकारस्य संहार-समर्थत्वेऽपि
 मन्दप्रस्थानत्वाच्च संहरति, किन्तु सर्वमप्यमर्थजातं स्रष्टा
 एवेत्याद्यागहायामुत्तराख्यपि पदानि तत्तच्छब्दा-नियत-
 कत्वेनोत्थाप्य तत्तत्पदार्थत्वमात्मन्युकारार्थोत्कर्षान्ध्यानुपपत्त्या
 तत्तत्पदात्मकेनोकारेण साधनीयम् एष वीर इत्यादिना । यस्या-
 दुक्तप्रकारेणात्मैव स्वतोऽनध्यस्तः सन् सर्वं संहरति, तस्मादात्मान-
 मेव परमार्थ-सत्यस्वरूपं जानीयादित्याह, तस्मादिति । एवं
 यदिः फलमाह, आत्मैवेति । तत् साधयति सोऽकाम
 इत्यदिना ।

अथैष एव मकारो महाविभूत्यर्थः आत्मन्येव नृसिंहे देवे
परे ब्रह्मणि वर्तते; तस्मादयमनन्योऽभिन्नरूपः स्वप्रकाशो
ब्रह्मैवाप्ततम उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्म.

एवम् अकारोकाराभ्यां ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्यार्थान्वय
योग्यस्य प्रत्यगात्मन प्रतिपत्ति-प्रकारमभिधाय मकारस्या-
र्थमाह, अथेति । कोऽसौ महाविभूत्याख्यो मकारार्थः इति
प्रत्यग्रूपं ब्रह्मेत्याह, आत्मन्येवेति । देव पर शब्दाभ्यां मकारस्य
तत्पदार्थं वाचकत्वं सूचितं, तत्पदार्थं हि देवत्वं परत्वञ्च प्रमितं
महाविभूतिपदे दृश्यमानोऽयं मकारो महाविभूतिपदात्मक एवेति
महाविभूतिविशिष्टे ब्रह्मण्येव वर्तते इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणः
प्रत्यगात्मत्वे प्रत्यगात्मवत् ब्रह्मणोऽपि परिच्छेदादि प्रगतिरित्युक्तं
प्रत्यक्-स्वरूप विस्मरणशीलस्य मतमागच्छा ब्रह्माभेदात् प्रत्यगात्म-
नोऽप्यपरिच्छिन्नं चैतन्यादिरूपत्वं किं न स्यादित्याह, तस्मादय-
मनन्य इति । 'तस्मात्' परिपूर्णं ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वात् 'अयं' प्रत्य-
गात्मा मन्दे. परिच्छिन्नत्वेन दृश्यमानोऽपि परमार्थतोऽनन्य
इत्यर्थः । उभयथापि सम्भवे कस्तर्हि निर्णय इत्याशङ्क्य प्रत्यक्-
स्वरूपनिरूपणे तस्यापि ब्रह्मवत् परिच्छेदाद्यभावात् न तदभेदेन
ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति वदन् प्रत्यक्चैतन्यस्य सर्वत्रैकरूप-
त्वादोपाधिक्ये च भेदप्रतीतिरित्याह, अभिन्नरूप इति । स्वयं
प्रकाशस्यात्मनः परिच्छेदग्रहणानुपपत्तेश्चापरिच्छिन्नोऽयमित्याह ।
स्वप्रकाश इति । स्वप्रकाशत्वेन च सर्वस्यापि ब्रह्मलक्षणस्य
सम्भवाद्विरूपिते ब्रह्मैवायमात्मेति आह, ब्रह्मैवेति । साक्षाद

परोक्षचिद्रूपत्वं तावत् स्वप्रकाशत्वे सिध्यति नित्यापरोक्षस्यात्मनो
नित्यसद्रूपत्वमपि सिध्यति ; ततश्च सत्ताम्बूज्योरन्यनैरपेक्षेण स्वात-
न्त्र्यादनन्यशेषत्वेनानन्दरूपत्वमपि सिध्यति । अन्यच्च ब्रह्म लक्ष्यत्वेन
श्रूयमाणमेवं प्रतिपादनीयम् आत्मन्यकारोकाराभ्यां प्रत्यगात्मन
आसत्तमत्वमुत्कृष्टतमत्वञ्चोक्तम् । तदपि ब्रह्मरूपत्व एव सम्भ-
वतीत्याह, आसत्तम उत्कृष्टतम इति । आसत्तमत्वमुत्कृष्ट-
तमत्वञ्च ब्रह्मण एवेति पूर्वोक्तं सम्यग् । एवं प्रत्यगात्मस्वरूप-
निरूपणेन तस्य ब्रह्मत्वमभिधाय ब्रह्मस्वरूपासौचनायां ब्रह्मा-
प्यात्मैव इत्याह, 'एतदेव ब्रह्मेति ।

अपि सर्वज्ञं महामायं महाविभूति, एतदेवोग्रमेतद्वि
महाविभूति, एतदेव वीरम् एतद्वि महाविभूति, एतदेव
महदेतद्वि महाविभूति, एतदेव विष्णुरेतद्वि महाविभूति,
एतदेव ज्वलन्नेतद्वि महाविभूति, एतदेव सर्वतोमुखमेतद्वि
महाविभूति, एतदेव नृसिंहमेतद्वि महाविभूति, एतदेव
भीषणमेतद्वि महाविभूति, एतदेव भद्रमेतद्वि महाविभूति,
एतदेव मृत्युमृत्युरेतद्वि महाविभूति, एतदेव नमाम्येतद्वि
महाविभूति, एतदेवाहमेतद्वि महाविभूति ;

ननु सर्वज्ञं सर्वशक्ति-महाविभूति सम्पन्नञ्च ब्रह्म श्रूयते
अतस्तद्विरूपणायां कथं तस्य तद्विहित-प्रत्यग्रूपत्वमिति (१)
चेत् नायं दोषः । सर्वं जानातीत्यादि व्युत्पत्त्या सर्वज्ञत्वा-

दीनां कल्पितजगत् सापेक्षत्वेन कल्पितत्वाच्च तेषां परमार्थ
 ब्रह्मस्वरूपत्व परमार्थं ब्रह्मस्वरूपस्य च प्रत्यग्रूपत्वमुच्यते इति
 न विरोधः । अथ सर्वंश्च तत् प्रक्षेत्यादिव्युत्पत्त्या ब्रह्मण
 सर्वज्ञत्वादित्वमुच्यते, तथापि न विरोधो ब्रह्मण प्रत्यक्षे
 प्रतीचीऽपि तथात्वादित्याह, अपि सर्वंश्च महाभाय मटा
 विभूतीति । एव विधमपि ब्रह्मात्मेवोक्तयुक्त्येत्यर्थः । उक्तञ्च वार्त्तिक
 छद्भि । “उक्त कल्पितमेव स्यात् समानाधिकृत्येस्त वा” इति ।
 सर्वं जानातीति सर्वज्ञमिति पक्षे तर्हि मायामय अमदभ्युपगन्तव्यं
 पक्षान्तरेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण सर्वज्ञप्रयोगाच्च सर्वमभ्युपगन्त-
 व्यम् । अतश्च मायामयस्यापि द्वितीयप्रतिभासस्य विद्यमानत्वात्तद
 दुःखप्रतिभासोऽपि स्यादेव ब्रह्मण । न च महाविभूतिरूपत्व
 देशतः कालतो वस्तुतयापरिच्छिन्नविभूतित्वं निर्णेतुं शक्यते
 सर्वस्य मायामयत्वञ्च न निश्चेतुं शक्यत इति चेत्, न, सर्वमहार
 समर्थत्वाद्ब्रह्मण इत्याह एतदेवोक्तमिति । उच्यत्वमेव कुतः ?
 इति तदाह, एतद्भि महाविभूतीति । मकारस्य तावदेतदेव
 ब्रह्मार्थः । यत एतदेव महाविभूति, नचोक्त महाविभूतित्वम्
 उच्यत्व सर्वसहर्तृत्वमन्तरेण निश्चेतुं शक्यम् अतो मकार एवोक्त
 पदात्मा सन् उच्यत्वमपि ब्रह्मणो बोधयतीति मकारस्योपपदात्मत्व
 मनेनोक्तम् । एव वीरादिपदात्मत्वमध्यवगन्तव्यम्, मकारस्य सर्व
 मंहार, समर्थत्वेऽपि न महारतीत्याशङ्क्यामुत्तराख्यपि पदानि
 तन्निवर्त्तवत्वेनोक्त्याप्य तत्तत्पदार्थात्मत्व ब्रह्मणि मकारार्थं महा
 विभूत्यन्यथानुपपत्त्या तत्तत्पदात्मकेन मकारेण साधनीयम्
 एतदेव वीरमित्यादिना ।

तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमाप्ततममुत्कृष्टतमं
 चिन्मात्रं सर्वद्रष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वज्ञासं सर्वप्रेमास्पदं
 सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात् सर्वस्मात् सुवि-
 भातमन्विष्टाप्ततममुत्कृष्टतमं चिन्मात्रं महाविभूतिं
 सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं परमेव ब्रह्म मकारेण जनीयात्,
 आत्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति, य एवं वेद
 सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः, न तस्य
 प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनोयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
 इति ह, प्रजापतिरुवाच ॥ पञ्चमः खण्डः ॥५॥

एवं पदार्थद्वयमितरेतर-पर्यवसितं संशोध्य उक्तमेवार्थ-
 मनुवदन् - सामानाधिकरण्यमेकत्वलक्षणं याव्यर्थमाह, तस्मा-
 दित्यादिना । यस्मादेवं प्रत्यक्-प्रत्यग्-ब्रह्मणोरेकत्वमविरहं, तस्मा-
 दकारोकाराभ्यामिमं प्रत्यगात्मानम् 'अन्विष्ट' प्रतिपद्य मकारेण
 ब्रह्म जानीयादित्युत्तरेणान्वयः । इममित्युक्तमात्मानं विशिनष्टि
 तस्य ब्रह्मणैकत्व-योग्यत्व-प्रदर्शनार्थम्, आप्ततममुत्कृष्टतममिति ।
 आप्ततमोत्कृष्टतमत्वयोः सर्वाधिष्ठानचिन्मात्रत्वं हेतुमाह, चिन्मात्र-
 मिति । द्रष्टृ-दृष्ट्यान्वयव्यतिरेकेण चिद्रूपत्वं साधयति, सर्व-
 द्रष्टारमिति । द्रष्टृत्वं नाम दर्शनकर्तृत्वम्; अतः कथं चिन्मात्र-
 त्वमित्याशङ्क्य साक्षिसाध्यान्वयव्यतिरेकेण सर्वक्रिया-निरामेन
 चिन्मात्रत्वमित्याह, सर्वसाक्षिणमिति । मात्तात् क्रियाव्यव-

धानमन्तरेण स्वात्मनैव सर्वमौचित इति साची; ततश्च चिन्मात्र-
रूपत्वं सिद्धम् । अथ साक्षिणः साध्यसद्भावेन प्राप्तं सद्द्वितीयत्वं
परिहरन् सद्रूपत्वमानस्यङ्गागमापाधि तदवध्यन्वय-व्यतिरेकेणाह,
सर्वपासमिति । आगमापायवतां कल्पितानां जाग्रदादीनां
साध्यरूपाणां सर्वकल्पनाधिष्ठानादिरूप सच्चिन्मात्रात्म-व्यतिरेके-
णासत्त्वात् सर्वसंहर्तारमित्यर्थः । अथास्य पुरुषार्थ रूपत्वाय
दुःखिप्रेमासदात्म्य-व्यतिरेकमायित्य परमानन्दरूपत्वमाह, सर्व-
प्रेमासदमिति । परमप्रेमासदत्वात् परमानन्दरूपत्वमित्यर्थः ।
अन्वय व्यतिरेक-चतुष्टय सिद्धफलं स्वयमेवाह, सच्चिदानन्दमात्र
मेकरसमिति । सन्मात्रं चिन्मात्रमानन्दमात्रमिति, मात्रपदं
प्रत्येकं सम्बन्धनीयम्; सदादिषु स्वगतभेद निरासाय सदादीनां
परस्पर भेदाभावादैकरस्यमुक्तम् । ऐकरस्यं युक्तितः साधयति
सदादीनां, पुरतोऽस्मादिति । अर्थस्वस्य मात्राखण्डोक्त प्रकारेण
द्रष्टव्यः । एवं ब्रह्मलक्षण लक्षितमात्मानमन्विष्य प्रतिपद्य किं
कार्यमित्याह, प्राप्ततममित्यादिना । प्राप्ततममित्यादिकं ब्रह्मणो
विशेषणं, प्रत्यगात्मनोऽपि ब्रह्मरूपत्वेन ह्याप्ततमत्वादिकमुक्तम्;
अतः प्रत्यगात्मन्युक्तमवाप्ततमत्वादिकं ब्रह्मणो विशेषणत्वेनीच्यते,
तयोरेकत्वमित्येव प्रदर्शनाय पूर्वमेवाकारोकाराभ्याम् उक्तलक्षण-
मात्मानमन्विष्य मकारेण चीत्तरूपं ब्रह्मान्विष्य सामानाधिकरस्येन
तयोरेकत्वमिति जानीयादित्यर्थः । एवं ब्रह्मात्मैकत्वविदः
फलमाह, आत्मैवेत्यादिना । पूर्वत्रापि पदार्थज्ञानस्य इदमेव
फलमनूदितम् । वाक्यार्थज्ञान पर्यस्तत्वात् पदार्थज्ञानस्य ।
इह तु परमेव ब्रह्म भवतीति विज्ञेयो दर्शितः । यद्यपि वाक्यार्थ-

ज्ञान पर्यन्तमेव पदार्थज्ञानमपीति पदार्थज्ञानेनापि ब्रह्मत्वं
 कथञ्चित् सम्भाव्यते तथापि पदार्थज्ञानमात्रस्याज्ञान-निवर्त्तक-
 त्वाभावादपर-ब्रह्मत्वमपि भात्येव तत्र । इह तु वाक्यात्मना
 प्रणवेन परब्रह्मण्यात्मतया ज्ञानमज्ञान-कार्यत्वादपरब्रह्मत्वेन
 निवृत्तेः स्वतः परमेव ब्रह्म भवतीत्यर्थविशेषः परशब्द-प्रयोगादव-
 शीयते । इति ह प्रजापतिरुवाचेति विद्यां स्तोति श्रुतिः ॥
 इत्युत्तरतापनीये पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ते देवा इममात्मानं ज्ञातुमैच्छन्; तान् द्वासुरः
 पाप्मा परिजग्रास; त ऐक्षन्त; हन्तैनमासुरं^(१) पाप्मानं
 परिग्रसाम^(२) इति । तमेवोङ्काराग्रविद्योतं तुरीयतुरीय-
 मात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीर महान्तममहान्तं विष्णु-
 मविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंह-
 मनृसिंहं भीषणमभीषणं भद्रमभद्रं मृत्युमृत्युममृत्युमृत्युं
 नमास्यनमाम्यहमनहं नृसिंहानुष्टुभैव बुबुधिरे । तेभ्यो
 द्वासावासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दधनं ज्योतिरभवत् ।
 तस्मादपक्व-कपायमिममेवोङ्काराग्र-विद्योतं तुरीयतुरीय-
 मात्मानं नृसिंहानुष्टुभैवं जानीयात् । तस्य द्वासुरः
 पाप्मा सच्चिदानन्दधनं ज्योतिर्भवति ।

अथ मन्दमध्यमोत्तमाधिकारि भेदेन स्वरूपप्रतिपत्ति साधनभेद
विधातुखण्डान्तरमारभते, देवा इति । तत्र मन्दानां सप्रणव
वृत्तिहानुष्टुब्निष्ठा प्रथमतः कार्य्येति सेतिहासमाह, ते देवा इति ।
'ते देवा' एव प्रजापतिनानुशिष्टा 'इमं ययोपदिष्टं ब्रह्मात्मानं ज्ञानं'
'ज्ञातुमैच्छन्' ज्ञानसाधन ध्यानदिक कर्त्तुमुपक्रान्तवन्त इत्यर्थः ।
उपक्रममात्र एव च स 'तान्' देवान् 'ह' प्रसिद्धौ 'आसुर पाप्मा'
विषयासङ्गाविवेक परिच्छेदाभिमानादि लक्षणौ बहिर्मुखैः प्राणै-
रसुरै चित्त पाप्मा 'परि समस्तत 'जगत्स' कवलौकतवान् ।
अन्तःकरणशुद्धभावाद्विषयासङ्गादिक बाह्येनाभूदित्यर्थः । 'ते'
देवा एव पाप्माना अस्त्यमाना अपि समस्तजगत्सात् पूर्वमेवा-
वगतसाधनैः किञ्चिच्छुद्धान्तःकरणत्वात् 'ऐश्वर्य' आलोचन
कृतवन्तः । कथमिति तदाह । 'हन्त इदानीम् एनम्
अस्मत्पुरुषार्थं विरोधिनमासुर पाप्मानं 'परिग्रसाम' स्वात्माहु
सन्धानेन तावन्मात्रतया सहस्राम इत्यर्थः* । एवमौचित्वा कि
कृतवन्त इत्याह, तमेवेत्यादिना(१) । तमेव(१) श्रीहाराय
एव विद्योत तुरीयतुरीयमित्यात्मानं वृत्तिहानुष्टुभैव बुबुधिरे
इत्युत्तरत्वान्वयः । कथञ्चूतमात्मानमित्याह उपमनुषमित्या
दिना । उपमिति वाक्यजन्य-तत्त्वभिष्यक्तस्य तुरीयतुरीयस्य
सर्वससार सहर्तृत्वमुच्यते । अनुपमिति तदपि परमार्थतः स्व
महिमस्थतया कूटस्थत्वेन परमार्थतोऽकर्तृत्वमुच्यते । अथवानुप

* एनम्यनुमनो सञ्ज्ञानमतिपदासुर पाप्मानं परिग्रसाम इति साभाविकी
प्रशङ्गा शिञ्जोक्तुर्भङ्ग इति नारायणो व्याख्या ।

(१) क च तमेवमेवेत्यादिना (२) क, छ तमेवमेव ।

मित्ययमर्थः । उग्रत्वं नाम न धर्मः, किन्तु स्वरूपमेवेति । एवं वीरमयोरमित्यादिकमपि योज्यम्; चतुर्थाचमोष्ठारमुच्चार्य तुरीय-
 तुरीयं क्रमेण प्रतिपद्य तमेव तुरीयं नृसिंहानुष्टुभा च पुनः पुन-
 र्धातवन्त इत्यर्थः । एवं तुरीयध्याने ग्रहज्ञानाभासुरः पाप्मा
 विनष्ट इत्याह, तेभ्य इति । तेषां परिच्छेदको योऽसावासुरः
 पाप्मा पूर्वमभूत् स तुरीयध्यानवशात् किञ्चिदन्तर्मुखे चित्ते सति
 सच्चिदानन्दघन-कारणात्मकं ज्योतिरभवत्, सद्रूपस्य हि कार-
 णात्मनोऽनृतादि-विरुद्धात्म-स्वरूपाभास-विशिष्टत्वेन सच्चिदानन्द-
 रूपत्वमस्तीति पूर्वमेवोक्तम्; अतः कार्यरूप-परिच्छिन्नात्मतां
 मंहृत्य कारणात्मतां प्राप्ता देवा इत्यर्थः । तस्मादेवदन्त्येनापि
 मन्देन प्रथमत एव प्रतिपत्तव्यम् इत्याह, तस्मादिति । तस्या-
 ष्युक्तफलप्राप्तिमाह, तस्येति ।

ते देवा ज्योतिष उत्तिनोर्पवो^(१) द्वितोयाद्भयमेव पश्यन्त
 इममेवोङ्काराग्र-विद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं वै नृसिंहानु-
 ष्टुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिताः । तेभ्यस्तज्ज्योति-
 रस्य सर्वस्य पुरतः सुविभात-मविभात-मद्वैत-मचिन्त्य-
 मलिङ्गं स्वप्रकाशमानन्दघनं शून्यमभवत् । एवंवित्
 स्वप्रकाशं^(२) परमेव ब्रह्म भवति ।

एवं मन्दानां प्रणवान्ते मन्तराजेन तुरीयप्रतिपत्तिमभिधाय

तेषामेव मध्यमावस्थाप्राप्तानां कश्चित् कालं मन्वराजेन तुरीयं
 सञ्चित्य विसे अभिष्वलिते प्रणवेनैव तुरीयं प्रतिपत्तव्य इत्याह
 आस्यायिकादारेण, ते देवा इति । तदेवं कारणात्मकज्योति-
 रात्मतां प्राप्ता अन्तःकरण-शुद्धतिशयात् कारणात्मक-ज्योतिषो-
 ऽप्युत्तितोर्पवः कारणात्मत्वमप्यतिक्रम्य तुरीयात्मत्वकामा इत्यर्थः ।
 उत्तितोर्पव आत्मानमनुष्टुभान्वित्य प्रणवेनैव तस्मिन्वस्यता
 इत्युत्तरवान्वयः । ज्योतिष उत्तितोर्पुत्वे कारणमाह, द्वितीया-
 दिति । ते पुनस्तत्माधनत्वेन किं कृतवन्त इत्याह, इममेवेति ।
 सर्वसाधकतया सर्वेषां प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः, अनुष्टुभा कश्चित् काल-
 मन्वित्य पुनर्विसेपनिवृत्त्यर्थं तां परित्वज्य प्रणवेनैव केवलेन
 'तस्मिन्' आत्मनि अवस्थिता इत्यर्थः । उक्तञ्च । "विसेपविनि
 वृत्त्यर्थं तदेतद्विष्यते मया" इति । तुरीयप्रणव-कथनमपि अक्षर-
 भेद तदर्थचिन्ता-विसेप-निवृत्त्यर्थमेव । एवं प्रणवेन तुरीयं प्रति-
 पत्तिवन्तात् देवानां वीणात्मा तुरीये लीन इत्याह, तेभ्य इत्या-
 दिना । तेभ्यः 'तत्' कारणात्मकं ज्योतिः 'अस्य' कार्य-कारणा-
 त्मकस्य जगतः 'पुरतः' पूर्वमेव तत्तत्साधकत्वेन सुविभातं स्वयं
 प्रकाशत्वात्, अविभातमविषयत्वात् । सर्वस्य पुरत इत्युक्ते पुरतः
 सर्वसत्त्वशङ्कायामाह, अद्वैतमिति । अविभातत्वे स्वयमेव हेतु-
 माह, अचिन्त्यमनिवृत्तमिति । सुविभातत्वे हेतुमाह, स्वप्रकाश-
 मिति । तस्य स्रत एव पुरुषार्थरूपत्वमाह, आनन्दवनमिति ।
 आनन्दस्य लोके सातिगयत्वादिना प्राप्तं सविषयत्वं निराचष्टे,
 गूढमिति । देववदनस्याप्येवंविद् एतदेव फलमाह, एवं-
 विदित्यादिना ।

ते देवाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
ससाधनेभ्यो व्युत्थाय निरुद्धा निरागारा निष्परि-
ग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता अन्धा बधिरा मुग्धाः क्लृप्ता
मूका उन्मत्ता इव परिवर्त्तमानाः,

अथोत्तमानां सर्वकर्म-सन्नासपूर्वकं प्रणवेनैव सुरीयेष्व-
स्थानं कर्त्तव्यमित्याह, ते देवा इत्यादिना । 'ते' एवं प्रणव-
द्वारेण सुरीयनिष्ठा-योग्यतां प्राप्ताः देवाः 'पुत्रैषणायाश्च'
एतल्लोकजय-साधनपुत्राद्यर्थ-ग्रहणादेः 'वित्तैषणायाश्च' नित्य-
नैमित्तिक-कर्मादेः 'लोकैषणायाश्च' लोकाद्यर्थकामादेश 'ससाध-
नेभ्यः' साधन-सहितेभ्यः उक्तेभ्यः कर्मभ्यो व्युत्थायेति, स-
साधनानां सर्वेषां कर्मणां सन्नासोऽभिहितः, एवं मन्त्रस्तसर्व-
साधनानां वर्त्तनप्रकारमाह, निरागारा इत्यादिना । 'निरा-
गाराः' वासार्थं नियताश्रय-रहिताः 'निष्परिग्रहाः' देहयात्रा-
मात्रसाधनातिरिक्त-परिग्रहरहिताः 'अशिखाः' शिखारहिताः
'अयज्ञोपवीताः' यज्ञोपवीतरहिता इति, ससाधनैषणा-त्यागाभि-
धानेनैव सिद्धस्य शिखा-यज्ञोपवीत-त्यागस्य पुनर्वचनेन परम-
हंसवृत्तायादरो दर्शितः । त्वत्त्वसर्वैषणानामपि जीवनवलात्
प्राप्तविषयेन्द्रियमात्रिण्यै तत्र तद्विषय राग-द्वेष-परिहारेणाविकृत-
तया सुप्तवद्वर्त्तनं कार्यमित्याह, अन्धा इत्यादिना । सर्वेन्द्रिय-
विषय-सामिध्येऽपि अविकृता इत्यर्थः । 'अन्धाः' चक्षूरहिताः
'बधिराः' श्रोत्ररहिताः 'मुग्धाः' अप्ररुद्धमनसः 'क्लृप्ताः' प्रजनन-
सामर्थ्यरहिताः 'मूकाः' वागुच्चारण-सामर्थ्य-रहिताः, उन्मत्ता इव,

इवशब्दोऽन्वादिपदेनापि योज्यः । अन्या इवेत्यादिक्रमेण, यथा उक्तं न कस्यचिदप्युपादेयाः, तथा सर्वैरनुपादेया जडोन्मत्त पिशचयच्छास्त्रोक्तक्रमेण 'परिवर्त्तमाना' परितो गच्छन्त इत्यर्थः ।

शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आत्म-
रतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणवमेव
परमं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिसमाप्ताः,

एव सर्ववाङ्मयविषय परित्यागादिष्वयं राग द्वेय परित्यागादिक
आभिधाय तदुपायत्वेन शान्त्यादिकं कर्त्तव्यमित्याह शान्ता
इत्यादिना । 'शान्ताः' उपरतवाङ्मेन्द्रिया निरुतेन्द्रियवहि प्रसरा
इत्यर्थः । 'दान्ता' उपरतान्त करणा निरुद्ववहि प्रसरान्तः
करणा इत्यर्थः । अन्त करणोपरतो विषयसङ्ख्यादिवर्जन साधन
माह, उपरता इति । असङ्ख्यितस्यापि शोतोष्णादि इन्द्रिय
प्राप्तौ तत्सहिष्णुत्व कार्यमित्याह, तितिक्षव इति । उक्तानां
शान्त्यादीनां साधकं परमुपायमाह, समाहिता इति ।
वाङ्मन्त करणगणमन्तमुखमेकीकृत्य सर्वहेतुजात-स्मरणपूर्वक
तत्साध्यनुसारिणावस्थाने समाधानं नाम, एतदेव समाधानं
साध्यं साधनञ्च भवति । आत्मनि चित्तसमाधानमेव हि
पूर्णसमाधिर्लाभ साधनं तस्यैव समाधानं प्रवृत्तस्य पूर्णसमाधि
लाभाय साधनमाह आत्मरतय इत्यादिना । 'रति' इष्टे
अन्नादिविषये मनसः प्रावण्यं प्रीतिः । अयमर्थः, यदा

समाहित-चित्तस्यापि क्षुधादिवशात् अन्नरसादिसाध्य-सुखेच्छया
मनश्चलनयाभिमुखं भवति, तदा तत्सुखस्याप्यात्म-स्वरूप-
परमानन्दान्तर्भाव-समाधान-पूर्वकं परमानन्दरूपे साक्षिखेव मनो
नियमितव्यमिति, 'रतिः' अवलाभादि-निमित्तसुखं, तदात्म्येव
येषां ते आत्मरतयः, एवमुत्तरमपि योज्यम् । 'क्रीडा' सख्यादि-
मेलनाभिष्यक्तं सुखं विवक्षितम्, तत्साधनभूता हि क्रीडा,
मिथुनमिति मिथुनसाध्यं सुखम्, आनन्द इति सामान्यं सुखमात्रं
विवक्षितम् । एवं समाधिना शुद्धान्तःकरणानां सम्यग्-ज्ञानोदयो
भवति इत्याह, प्रणवमेवेत्यादिना । प्रणवमेवेति एवग्रन्थेनानु-
ष्टुभोऽपि त्यागोऽभिहितः । प्रणवमिति च ब्रह्मैवोच्यते, प्रणत-
मवतीति, न हि इतरस्याचरात्मकस्य परब्रह्मणा सामानाधि-
करणं सम्भवति ब्रह्मचैतन्यमेव नामरूपोपाधिद्वारा वाच्य-
वाचकरूप-प्रणवात्मतां प्राप्तमिति च, ब्रह्मणि प्रणवशब्दो युक्तः ।
वर्णान्तरेभ्यश्चास्य सारमारत्वमेतदगत-वर्षत्रयस्य सर्व-वर्ष-तद-
र्थक-बलवद्रूपत्वादिनावगन्तव्यम् । जानन्त इति वचनेन प्राप्तं
ज्ञेयत्वं परिहरति, आत्मप्रकाशमिति । स्वयं प्रकाशमित्यर्थः ।
स्वयं प्रकाशधर्मत्वं व्यावर्त्तयति, गूढमिति । निर्विगोपमित्यर्थः ।
ब्रह्मज्ञानफलं ब्रह्मात्मत्वं दर्शयति । तत्रैवेति ।

तस्माद्देवानां व्रतमाचरन्नोद्धारपरे ब्रह्मणि पर्यवसितो
भवेत् । स आत्मनैवात्मानं परमं ब्रह्म पश्यति; तदेव
श्लोकः ।

शृङ्गेषु शृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् ।

शृङ्गाभ्यां शृङ्गमावध्य चयो देवा उदासते^(१) इति ॥

पठः खण्डः ॥ ६ ॥

यस्मात् देवा उक्तमाधनेन ब्रह्म विज्ञाय मुक्ता, तस्मादन्ये
नाप्येतदेव वेदन साधनमनुष्ठेयमित्याह तस्मादिति । सर्व-
कर्म सत्यास पूर्वकं प्रणवेनात्मनिष्ठा देवानां व्रतम् । तस्यापि
देवदेव ब्रह्मज्ञान पूर्वकं ब्रह्मण्यवस्थानफलमाह स आत्म
नैवेति । 'स' यथोक्त साधनवान् 'आत्मनैव' प्रत्यगात्म स्वरूपे
णैव ब्रह्म पश्यति, ततयाज्ञाननिवृत्तौ स्वात्मन्येवावतिष्ठते
इत्यर्थः ।

खण्डद्वयोक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति, तदेव इति । 'तत'
तत्रोक्तेऽर्थे एष श्लोक' मन्त्रो भवति । शृङ्गेषु छन्दसा
नृपभक्ष्य प्रणवस्य शृङ्गेषु' मात्रासु अकारोकार मकारेष्वित्यर्थः ।
अशृङ्गमात्र निरवयव तुरीयम् आत्मानं 'संयोज्य' वाच्यतया
सम्भाव्य अकारोकाराभ्यां त्वम्पदार्थरूप मकारेण तत्पदार्थं
रूपञ्च प्रतिपाद्येत्यर्थः । 'सिंह' वृसिंहानुष्टुभं तुरीयगतं सर्वं
सहर्तृत्वादिवाचकम्, 'शृङ्गेषु' अकारादिषु तत्त्वम्पदार्थरूपात्म
वाचकेषु तद्वत् सर्वमहर्तृत्वादि वाचकत्वाय 'योजयेत्' अन्तर्भूत
भावयेदित्यर्थः । एवं पदार्थशोधन विधाय 'शृङ्गाभ्याम' अका-
रोकाराभ्यां तदर्थं प्रत्यगात्म स्वरूपेणैत्यर्थः, 'शृङ्गं' मकार तदर्थं
ब्रह्मेत्यर्थः । 'आवध्य' आभीक्ष्णेनात्यन्तैकत्वेन संयोज्य प्रतिपादो

त्यर्थः । इति पञ्चमखण्डार्थ उक्तः । षष्ठखण्डार्थमाह, ययो देवा इति । ययो देवा मन्द-मध्यमोत्तम-भेदेन 'उत्' ऊर्ध्वं सर्वसंसार-मतिक्रम्य तद्गूर्णमासते । सर्वेषां हि देवानां तुरीयप्रतिपत्तेर्विद्य-मानत्वादुदासनं न विरुध्यते. तुरीय-प्रतिपत्तेर्यत्नत्व-चलाचलत्वा-चलत्वकृतस्तु विशेषः साधन वैशिष्ट्यावैशिष्ट्य-निमित्ततः । *

इत्युत्तरतापनीये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

* अत्र मन्त्रसङ्गतिमाह, तदेव इति । 'मृङ्गेषु' अकारादिप्रतीकेषु विद्य तैलस्य प्राप्तेषु 'मृङ्' तुरीय 'उयोम्य' यतोऽस्त्य अतुर्णमात्मना मृङ्गलं लोकेऽपि सुखिन-त्वात् । 'सिंह' मृत्तिश्च 'मृङ्गेषु' आत्मस्य 'योजयेत्' मृत्तिप्राप्त्यवोरैक्यं निश्चितयात् । 'मृङ्गाभ्याम्' अकारोकारार्थाभ्यां प्रत्ययविष्णुभ्यां 'मृङ्' अकारार्थं दत्तम् 'आरभ्य' अन्वयं योजयित्वा प्रकृतं निष्पाद्य तन्निष्ठा 'ययो देवा' अर्थार्थं कामेऽप्यस्य 'उदासते' सुमुखवो भवन्ति । तेभ्योऽपीदानीकवो मुमुक्षुः आत्मचतुष्टयमेकीकृत्य तेन मृत्ति-हेतवेन निश्चित्य प्रत्ययवरो भूत्वा अर्थादिफलैः विरम्येतेति भावः । अथवा 'मृङ्गेषु' अतुष्टुप् पादेषु 'मृङ्गलं' ओङ्कारं 'उयोम्य' अतुष्टुभ्यं प्रत्ययपुटिता क्त्वा 'मृङ्गेषु' अतुष्टुप् पादेषु प्रत्यय 'सिंह' मृत्तिश्च योजयेत् । उक्तमर्थेन 'मृङ्गाभ्याम्' अकार-मकाराभ्यां 'मृङ्गम्' 'उकारम्' आरभ्य ओङ्कारं निष्पाद्येत्यर्थः, 'ययो देवा' प्रत्यादय परमोपदेहार 'उदासते' अतुष्टुपदेष्टुलं नास्तीत्युपदेष्ट-विषये उदासीना भवन्ति, अयमेव परमोपदेष्ट इत्यर्थः । इति नारायणी व्याख्या ।

देवा च वै प्रजापतिमब्रुवन्, भूय एव नो भगवान् विज्ञा-
पयत्विति । तथेत्यजत्वा-दमरत्वा दजरत्वा दमृतत्वा दभय-
त्वा-दशोकत्वा-दमोक्षत्वा दनशनायत्वा-दपिपासत्वा दद्वैत-
त्वाच्चाकारेणैवमात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वा-(१) दुत्पादकत्वा
दुत्प्रवेष्टृत्वादुत्थापयितृत्वा-दुद्धृष्टत्वा-दुत्कर्त्तृत्वा-दुत्पथ वारि-
कत्वा-(२) दुद्भासकत्वा-दुद्भान्तकत्वा-दुत्तीर्ण-विकृति-
त्वाच्चोद्गारेण परमं सिद्धमन्विष्य,

अथ प्रणवेन सद्भात्मनीव्यतिहारेण प्रतिपत्ति-प्रकार दर्श-
नाय खण्डान्तरमारभते, देवा इति । भेदाभेदगुहा
निरासेनात्मनैव प्रतिपत्त्यर्थं तत्प्रकार भूय एव भगवान् नो
विज्ञापयत्विति* देवैः प्रार्थितं योमित्यनुजानाति प्रजापति-
स्तथेति । तत्र एकेनैव प्रणवेन व्यतिहार-प्रतिपत्तये अका-
रस्य प्रत्यगर्थत्वम्, उकारपूर्वोत्तराईयोर्ब्रह्मार्थत्वम्, मकारस्य
पुनरपि प्रत्यगर्थत्वञ्च वदन् अकारेण प्रत्यक् प्रतिपत्तावकार-
प्रतीचीर्वाच्य वाचकभावे उपपत्तिमाह, अजत्वादित्यादिना ।
आत्मा तावदजत्व गुणविशिष्टः, तथाविधात्म वाचकोऽयमजशब्दः,
तस्य शब्दादिभूतोऽयं प्रणवस्योऽकारः, तस्मादजशब्द एव सः,
तस्मादजत्वगुण विशिष्ट-प्रत्यगात्म वाचकोऽयमकारः । एवमकार-

(१) उत्कृष्टत्वादित्यत्र चतुर्लक्षत्वादिति पाठो भाष्यमन्वितः । स तु पञ्च
भूतपञ्चेषु चतुर्लक्षत्वात् दीपिकात्मनाप्यधतनाच्च मूले नैव निवर्तितः ।

(२) क, ग उत्पथवारिकत्वा ।

त्वादिरूपात्म-वाचकत्वमध्यकारस्य द्रष्टव्यम् । तत्राद्येन हेतु-
चतुष्टयेन देहधर्मा निषिद्धाः, ततस्त्रयेण बुद्धिधर्मा, ततो
द्वाभ्यां प्राणधर्मा, तत एकेन सामान्येन सर्वे धर्मा निषिद्धा
इति विभागः । अन्वित्वत्वादि-पदानामेकीकृत्यादितुत्तर-
त्रान्वयः । एवं लक्षणवाचकस्य शुद्धप्रत्यग्र्यतामभिधाय
उकारोच्चारण-समये किञ्चिद्दीर्घतया मात्राद्वय-विशिष्टस्योकारस्य
ब्रह्मार्थत्वयुक्तिमाह, उदुत्कृष्टत्वादित्यादिना । उत्कृष्टत्वधर्मा-
दुत्कृष्टत्वे सत्युदुत्कृष्टत्वम् ; उत्पादकत्वादिकमप्येवं द्रष्टव्यम् ।
'उत्कृष्टत्वं' सर्वसंसारधर्मं वर्जितत्वं, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादि-गुण-
विशिष्टत्वं वा, 'उत्पादकत्वं' सर्वस्रष्टृत्वं ब्रह्मरूपेण । सृष्टेर्जगति
जीवरूपेण प्रवेष्टृत्वं तन्निवृत्तृरूपेण स्थापयितृत्वं विष्णुरूपेण ।
प्रविष्टस्य द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्च बुद्धि-प्राणोपाधितया । 'उत्पद्य-
वारिकत्वं' नियन्त्रित्वमौश्वररूपेण । 'उद्गासकत्वं' सर्वसंहर्तृत्वं
रुद्ररूपेण । 'उद्भ्रान्तकत्वं' व्यासत्वं कारणात्मना । उत्तीर्णविह्व-
लित्वं साध्यात्मना । अयमर्थः । ब्रह्म तावदुदुत्कृष्टत्वादि-
गुणविशिष्टं, तथाविधं ब्रह्मवाचकाय ते उत्कृष्टत्वादिशब्दा,
तेषामादिभूतयाय प्रणवस्य उकारो हिमात्रः, तस्मादुदुत्कृष्ट-
त्वादिशब्दरूप एव स, तस्मादुदुत्कृष्टत्वादि-गुणविशिष्टं ब्रह्म-
वाचकोऽभाषिति ।

अकारमिम-मात्मान-मुकार-पूर्वार्धमाह्वय्य सिंही-
कृत्योत्तरार्धेन तं सिंघमाह्वय्य मच्चत्वान्-मच्चत्वान्-
मानत्वान्-मुक्तत्वान्-महादेवत्वान्-महेश्वरत्वान्-महा-

सत्त्वान्--महाचित्तान्-महानन्दत्वान्- महाप्रभुत्वाच्च
मकारार्धेनार्धेनैकोकुर्यात् ।

एवमकारस्य प्रत्यगर्थत्वमुकारस्य ब्रह्मार्थत्वस्याभिधाय तयोः
सामानाधिकरण्यं रूपवाक्येन जीवस्य तावद्ब्रह्मणैक्यमाह,
अकारमित्यादिना । 'अकारमिमम्' अकारार्थमिमम् आत्मानं
प्रत्यगात्मानम्, 'उकारपूर्वार्धम्' उकारपूर्वार्धार्थं ब्रह्म आह्वय, ब्रह्म
प्रत्याह्वय इत्यस्यार्थमाह, सिहोक्त्येति । ब्रह्मणैक्यं प्रतिपाद्ये
त्यर्थः । अथोकारोत्तरार्धार्थस्य ब्रह्मण्यं प्रत्यगात्मनैकत्वञ्च
वक्तुमारभते, उत्तरार्धेनेत्यादिना । 'उकारस्योत्तरमात्रया
'तं सिंह' पूर्वोक्तं ब्रह्म 'आह्वय' आदाय 'मकारार्धेनार्धेन' अनेन
प्रत्यगात्मना एकोकुर्यादित्युत्तरवान् । मकारस्य ब्रह्मणैकत्व
योग्यं प्रत्यगर्थत्वम् उपपादयति, महत्त्वादित्यादिना । 'महत्त्वं'
व्याप्तत्वं 'महत्त्वं चित्तेजीरूपत्वं मानत्वं' सर्वसाधकं प्रमाणं
रूपत्वमुक्तम् अपारवशम् 'महादेवत्वं' महाक्रीडा रसिकत्वादि
विशिष्टं धर्मवत्त्वं 'महेश्वरत्वं' सर्वनियन्तृत्वं 'महामत्त्वादिकम्'
अपरिच्छिन्नं सच्चिदानन्दरूपत्वं 'महाप्रभुत्वं' स्वसन्निधिसत्ता
मात्रेणैव सर्वप्रवर्तकत्वम् । अयं भावः । आत्मा तावन्निरूप
चरितं महत्त्वादि गुणविशिष्टं, तथाविधात्म वाचकाश्च ते महदा
दय शब्दा, तेषामादिभूतयाय प्रणवस्यो मकारः, तस्मात्तदह
दादि-शब्दात्मक एव स, तस्मात्तद्गुण-विशिष्टं प्रत्यगात्म
वाचकोऽसाविति ।

अशरीरो निरिन्द्रियो ऽप्राणो ऽतमा सच्चिदानन्द

मात्रः स खराब् भवति, य एवं वेद । कस्त्वमित्यहमिति
 होवाच, एवमेवेदं सर्वम्; तस्मादहमिति सर्वाभि-
 धानं, (१) तस्यादिरयमकारः स एव भवति । सर्वं ह्यय-
 मात्मा, अयं हि सर्वान्तरः, न होदं सर्वं निरात्म-
 कम्, आत्मैवेदं सर्वम्; तस्मात् सर्वात्मकेनाकारेण
 सर्वात्मकमात्मानमन्विच्छेत् ।

अशरीर इत्यादिना विद्याफलमाह । 'तमः' कारणम् ।
 अशरीरादिपद-लक्षितस्य खराजः स्वरूपमाह, सच्चिदा-
 नन्दमात्र इति । मात्रशब्देन सजातीयादिभेदो निरस्तः ।
 एवं विक्षेप-निरासायैकेन प्रणवेन व्यतिहार-प्रतिपत्तिमभिधाय
 इतः पूर्वमेव द्वाभ्यां प्रणवाभ्यां व्यतिहार-प्रतिपत्ति-प्रकार-प्रदर्श-
 नायारभते, कस्त्वमित्यादिना । तत्राकारस्याहंशब्दादित्वेन अहं-
 शब्दरूपतामापाद्य तस्य प्रत्यगर्थतां यक्तुम् अहंशब्दस्य सर्वात्मक-
 प्रत्यगर्थत्वं साधयितुमाह, कस्त्वमित्यादिना । कस्त्वमिति कयित्
 केनचित् पृष्टः अहमिति प्रथममुत्तरमुवाचेत्यर्थः । नैकस्यैवमुत्तरं
 भवति, किन्तु सर्वमेव प्राणिजातं कस्त्वमित्युक्ते अहमित्वेधो-
 त्तरं प्रतिपद्यत इत्याह, एवमेवेदं सर्वमिति । ततः किमिति
 चेदहंशब्दस्य सर्ववाचकत्वं सिद्धमित्याह, तस्मादिति । भवत्वैव-
 महंशब्दस्य सर्ववाचकत्वं तेनाकारस्य प्रत्यगर्थत्वे किमायात-
 मित्याशङ्क्य अकारस्याप्यहंशब्दरूपत्वेन तद्वत् सर्ववाचकत्वं ताद-

देष्टव्यमित्याह, तस्मादिति । 'तस्य' अहं शब्दस्य आदिभूतोऽयम्
 'अकारः' प्रणवस्यः 'स एव' सर्ववाचकोऽहंशब्द एव भवति ।
 ततोऽयस्य आत्मार्थत्वे किं जातमित्याशङ्क्य यस्मादात्मन एव सर्वत्वं
 कृतृत्वं पूर्वत्वमद्वयत्वं सम्भवति, तस्मात् सर्ववाचकोऽयमकार
 आत्मार्थ एवेति यत्तमात्मनः सर्वत्वं तावत् प्रतिजानीते, सर्वं
 हीति । आत्मनः सर्वत्वं साधयति, अयं हीति । सर्वान्तरत्वमपि
 साधयति, न हीति । सर्वस्य सात्मकत्वे सर्वमात्मेति च
 यस्तुद्वये सति कथमात्मनः सर्वत्वमित्याशङ्क्य आत्मव्यतिरेकेण सर्वं
 नास्तीत्याह, आत्मैवेदं सर्वमिति । सर्वस्यात्मनि कल्पितत्वात्,
 तद्व्यतिरेकेण तन्नास्तीत्यर्थः । अतः सर्वशब्दात्मकस्याकारस्य
 सर्वात्मक-प्रत्यगात्म-वाचकत्वं सिद्धम् । अतस्तथाविधेनाकारेण
 तथाविध आत्मा प्रतिपत्तव्य इत्याह, तस्मादिति ।

ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं, सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं .
 सच्चोदं सर्वं, सत्सदिति^(१) चिच्चोदं सर्वं, काशते काशते
 चेति, ^(२) किं सदितोदमिदं नेत्यनुभूतिरिति, कैपेतीय-
 मियं नेत्यवचनेनैवानुभवन्नुवाच, एवमेव सच्चिदानन्दौ,
 अथ वचनेनैवानुभवन्नुवाच, ^(३) सर्वमन्यदपि, स परम
 आनन्दः, तस्य ब्रह्माणो नाम ब्रह्मेति, तस्यान्योऽयं

(१) स, च, सत् सदिति ।

(२) स, म, सर्वं काशते चेति । च, सर्वं प्रकाशते चेति ।

(३) च, आनन्दवचनेनैवानुभवन्नुवाच ।

मकारः स एव भवति; तस्मान्मकारेण परमं
ब्रह्मान्विच्छेत् ।

मकारस्य ब्रह्मशब्दान्वत्येन ब्रह्मशब्दत्वंमापाद्य ब्रह्मवाच-
कत्वं दर्शयितुं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयन् प्रत्यगात्मवत् तस्यापि
सर्वात्मत्वं दर्शयति, ब्रह्मैवेदमित्यादिना । ब्रह्मणः स्वरूपमाह,
सच्चिदानन्दरूपमिति । कथं तर्हि असच्चिदानन्दरूपस्य जगतः
सच्चिदानन्दरूपत्वं युक्तमित्याशङ्क्य जगतोऽपि सच्चिदानन्दरूपत्व-
मित्याह, सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वमिति । तत्र जगतः
सद्रूपत्वं तावत् प्रसिद्धमित्याह, सदीति । प्रसिद्धिं साधयति,
सत् सदिति । घटः सन् पटः सन् इत्यादिरूपेण सर्वं सद्रूपमेव
भातीत्यर्थः । चिद्रूपत्वमपि प्रसिद्धमित्याह, चिद्वीति । प्रसिद्धिं
साधयति, काशते काशते चेति । घटः काशते, पटः काशते,
इत्यादि-प्रकारेण सर्वं चिद्रूपं भासत इत्यर्थः । आनन्दात्मकन्तु
सर्वत्र समावेश-दर्शनादवगन्तव्यम् । इष्टविषये च स्पष्टमेवा-
नन्दात्मकत्वक्षेपमेव कदाचित् कस्यचित्, वक्ष्यति च “स परमा-
नन्द” इति । सदादिभेद-निराचिकीर्षया प्रजापतिः श्रियबुद्धि-
मपि वर्तयन् स्वयं सद्रूपं देवान् पृच्छति, किं सदित्तीति । ब्रूत
सदादीनां स्वरूपं, यद्वद्विः सदादिरूपं ज्ञातमित्यर्थः । देवैः
सत्तासामान्यादिषु सद्रूपेष्वभिहितेषु तेषां व्यावृत्तत्वेनेदन्त्या
सत्त्वासत्त्वं निराचष्टे, इदमिदं नेतीति । इदमिदञ्च घटसत्ता-
सामान्यादिकं भवद्विरुद्धम्, इदन्त्वादेव व्यावृत्तत्वेनासत्त्वात्
न सद्रूपमिन्नर्थः । किं तर्हि सदिति देवानामाकाङ्क्षामालस्य

स्वयमेव प्रजापतिः सद्रूपमाह, अनुभूतिरितीति । पुनरपि प्रजा-
 पतिरनुभूति-स्वरूप विवक्षया पृच्छति, कैषेतीति । तैर्घट
 ज्ञानादिषु अनुभूति-शब्दार्थत्वेनोक्तेषु तेषां दृश्यत्वात् नानुभूतित्व
 मित्याह प्रजापतिः, इयमिय नेतीति । का तर्ह्यनुभूतिरित्या-
 काङ्क्षायामवाङ्मनस गोचरा चेतीयमिति, यतो वक्तुं न
 शक्यते ; तस्मादवचनेनैव स्वयमनुभवत, देवानां स्वतः सिद्धस्वरूप
 मेवानुभूतिरित्याह प्रजापतिरिति कथयति श्रुति, अवचनेनैवा
 नुभवब्रुवाचेति । सन् स्वरूपोपदेशे कथितो न्याय चिदानन्दयोः
 स्वरूपोपदेशेऽपि सम इत्याह श्रुति, एवमेवेति । अन्येष्वपि ब्रह्म-
 लक्षणेस्विममेव न्यायमतिदिशति, सर्वमन्यदपीति । ‘अन्यदपि’
 पदार्थजातम् ‘एवमेव’ अवचनेनैव अनुभवन् अवाङ्मनस गोचर
 मैकरसमात्मनः स्वरूपमेवेत्याहेत्यर्थः । सूक्तोभाव मात्रेण देवानां
 ज्ञातुमशक्यमिति मत्वा ब्रह्मण स्वरूपमानन्दपदेन लक्षणया कथ
 यति प्रजापतिः, स परम आनन्द इति । ‘स’ मया अद्यानुभवे
 नोपदिष्टोऽर्थः ‘परमः’ निरतिशयः आनन्द एव, ब्रह्मणः स्वरूप-
 मभिधाय ब्रह्मशब्दस्य लक्षणया तद्वाचकमाह, तस्य ब्रह्मण इति ।
 ततः किमायातं प्रकृते ? इत्याशङ्क्य मकारस्य ब्रह्मशब्दान्वाचरत्वेन
 ब्रह्मरूपत्वमेवेति तस्य ब्रह्मवाचकत्वं सिद्धमित्याह, तस्येति ।
 ‘तस्य’ ब्रह्मशब्दस्य ‘अन्यः’ अवमाने वर्णो यः प्रणवस्थो मकार
 इति कृत्वा ‘स एव’ ब्रह्मशब्द एव भवति । तस्मात् तद्वदेव ब्रह्म
 वाचकत्वमपि सिद्धमेवेत्यर्थः । यस्मात् ब्रह्मवाचकोऽयं मकारः
 तस्मात् तेन तत् प्रतिपत्तव्यमित्याह तस्मादिति ।

किमिदमेवमित्यु इत्येवाहाविचिकित्सन्; तस्मादकारेणे-
मात्मानमन्विष्य मकारेण ब्रह्मणा सन्दध्यादुकारेण-
विचिकित्सन्, अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सच्चिदा-
नन्दमात्रः स स्वराड्-भवति, य एवं वेद ।

एवमकार-मकारयोः प्रत्यग्-ब्रह्मार्थत्वमभिधाय मध्यस्थस्यो-
कारस्य प्रत्यग्-ब्रह्मणोरेकत्वावधारणार्थत्वं वक्तुमुकारस्य लोके
कुत्रचिदवधारणार्थत्वं प्रसिद्धमिति कथयितुं लोकव्यवहारं ताव-
द्दर्शयति, किमिदमित्यादिना । 'इदम्' आकाशादि घटादि चैवं-
रूपं किमित्येवं कथित् केनचित् पृष्टः 'उ' इत्येवोत्तरमाह, स्वय-
मविचिकित्सन्, आत्मनयेत् तच्च दृष्टेऽर्थे निययो भवति, तर्हि उ
इत्येवावधारयन् उत्तरमाहेत्यर्थः । अन्यैव श्रुत्या एवं व्यवहारः
क्वाप्यस्तीति ज्ञातव्यम् ; तस्मादुकारस्यावधारणार्थत्वं लोकप्रसि-
द्धमिति भावः । एवं प्रथवाचराणामर्थमभिधाय तेन प्रत्यगा-
त्मनो ब्रह्मणैकत्व-प्रतिपत्ति-प्रकारमाह, तस्मादित्यादिना । तस्मा-
दकार-मकारोकाराणां प्रत्यग्-ब्रह्मावधारणार्थत्वं प्रसिद्धं, तस्मा-
दित्यर्थः । 'अविचिकित्सन्' स एकत्वनिश्चयं कुर्वन् । अयमर्थः ।
अकारोच्चारणसमये सर्वं ह्युत्सवं पूर्णं प्रत्यगात्मानमुक्तेन प्रकारेण
प्रतिपाद्य अकारस्योकारेण सम्बन्धसमये प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलक्षण-
लक्षितत्वेन ब्रह्मणैकत्व-योग्यत्वं निश्चित्य उकारस्य मकार-सम्बन्ध-
समये मकारार्थेन ब्रह्मणा उकारार्थस्य प्रत्यगात्मन एकत्वनिश्चयं
कुर्यादित्यर्थः । अशरीर इत्यादिना उक्तार्थः ।

ब्रह्म ह वा इदं सर्वममृतत्वादुग्रत्वा-दीरत्वान् महत्त्वा-
दिष्णत्वा-ज्ज्वलत्वात् सर्वतोमुखत्वा-भृसिंहत्वा झोपणत्वा-
झट्टत्वान्-मृत्युमृत्युत्वान्-नमामित्वा दहन्तादिति, सततं
ह्येतद्ब्रह्म, उग्रत्वा-दीरत्वान्-महत्त्वात् पुनःपुनरहन्ता
दिति; तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मन
आद्यवितारं^(१) मन आदिसाक्षिणमन्विच्छेत् ।

अथ सर्वात्मकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वं द्वितीयेन प्रणवेन
वदन् ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं पुनरपि प्रकारान्तरेणाह, ब्रह्म ह वा
इदमित्यादिना । प्रतिज्ञाते सर्वत्वे हेतुमाह अमृतत्वादिति । सर्व-
सहर्षत्वेन कारणत्वादित्यर्थः । सहर्षत्वं संहारशक्तिविशिष्टत्वं
“संहार समर्थत्वेऽपि न सहरतीत्याद्याशङ्काया परिभवासहत्वादि
भिस्तां परि हरति, वीरत्वादित्यादिना । अमृतत्वगुण विशिष्ट
त्वेन ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं सम्यतिपत्तव्यमित्यभिप्रायः । सत-
तत्वगुणवत्त्वादपि सर्वात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याह, सततं होति ।
‘सततं’ व्याप्तं देशतः कालतो वस्तुतयापरिच्छिन्नं ‘हि’ यस्मात्
तस्मादपि ब्रह्म सर्वमित्यर्थः । सततत्वे सर्वसंहार समर्थत्वे हेतुमाह,
उग्रत्वादिति । वीरत्वादिक पूर्ववदयोज्यम् । भवत्वेवं गुणद्वय
विशिष्टत्वात् सर्वात्मकत्वं ब्रह्म प्रस्तुताया प्रणवेन वाक्यार्थप्रतिपत्तौ
तेन किमायातमित्याशङ्क्य प्रणवस्याकारस्य तत्पदार्थं वाचकत्वात्

(१) ग, आद्यवितारः ।

* क, ख, चिह्नितपुष्पकद्वये, संहार शक्ति विशिष्टत्वमित्यनन्तरं ‘हेतुमाह अमृत
नादिति’ इत्यतिरिक्तं पाठः ।

तत्प्रतिसाधकत्वं सिद्धमित्याह, तस्मादकारेणेति । अन्विष्ये-
त्येतस्य अन्विच्छेदित्यनेन सम्बन्धः । अयं भावः । अतृत्व-
सततत्व-गुणविशिष्टं हि ब्रह्म, सततशब्दव्याप्यम् अततिशब्दस्थाने
प्रयुक्तः श्रुत्या, तत उक्तम्, गुणद्वय-विशिष्टस्य ब्रह्मणो वाचका-
वत्त्वततिशब्दौ । नन्वत्ति-सततशब्दौ अस्यतति-धातुद्वयच्चा-
काराद्यमिति धातुद्वयात्मक एवायमकारः, ततद्यात्तृत्वादि-
गुणविशिष्ट-ब्रह्मवाचको मुख्यया वृत्त्या, लक्षण्या केवल-ब्रह्माभि-
धायकः, ततस्तेन लक्षण्या प्रतिपत्तव्यमिति । मकारेण तु
प्रत्यगात्म-प्रतिपत्तिः कर्त्तव्येत्याह, मकारेणेति । मकारस्य
प्रत्यगर्थत्वोपपत्तिमाह, मन आद्यवितारमिति । मनःशब्दो हि
मनोवाचकः, तस्मिंश्च मनःशब्दे मकारे दृश्यते तदुपाधिकस्तद्व-
क्षिता तत्साक्षी च प्रत्यगात्मा ; अतः प्रत्यगात्म मकारायोः
सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् तं मकारेणान्विच्छेदित्यर्थः ।

स यदैतत् सर्वमुपेक्षते, तदैतत् सर्वमस्मिन् प्रविशति ।
स यदा प्रबुध्यते, तदैतत् सर्वमस्मादेवोत्तिष्ठति । स एतत्
सर्वं निरूद्धा प्रत्यूह्य समीप्य सुञ्ज्वालय सम्भक्ष्य स्वात्मान-
मेवां ददाति ।

प्रतीचो मनआदि-रक्षित्वं साधयति, स यदेत्यादिना । 'सः'
प्रत्यगात्मा 'यदा' यस्मिन् काले सुषुप्तादि-प्रवेशसमये इत्यर्थः ।
'एतत्' सर्वकारणजातम् 'उपेक्षते' तदभिमानं परित्यजतीत्यर्थः ।
तदा किमित्याह, तदेति । 'अस्मिन्' प्रत्यगात्मनि सन्मात्रोपाधि-

विशिष्टे 'प्रविशति' विलीयते इत्यर्थः । तस्मिन् लयमभिधाय
तत एवोत्पत्तिमाह तस्य रचकत्व प्रदर्शनाय, स यदेत्यादिना ।
यदा जाग्रदादि भोगनिमित्त कर्माद्भव, तदा अस्मादेवोत्पद्यते
सर्वमित्यर्थः । अथ सृष्टस्यात्मन्येव स्थितिमाह, स एतत् सर्वं
निरुद्धेति । निर्वाह्य कश्चित् कास स्वात्मन्येव सदूपे संस्थाप्य
किमित्याह, प्रत्युद्धेत्यादिना । अनेन च ज्ञानहेतुक आत्यन्तिक-
प्रलय उच्यते । 'स' प्रत्यगात्मा ज्ञानबलेनैतत् सर्वं 'प्रत्युद्ध' कार-
णात्मनि सं हृत्य 'सम्प्रीड' कारणात्मानमपि स्वात्मना अन्तर्वहिय
संस्थाप्य 'सञ्चाल्य' चिद्रूपतामापाद्य 'सम्भक्ष्य' स्वतावन्मात्रतया
विलाप्य 'स्वात्मान' चिन्मात्ररूपम् 'एषा' कार्यकारण रूपपदा-
र्यानां ददाति, न हि तेषा स्वरूपान्तरमस्ति कल्पितत्वात् ।

अत्युग्रो ऽतिवीरो ऽतिमहानतिविष्णु-रतिज्वलन्मति-
सर्वतोमुखो ऽतिनृसिंहो ऽतिभीषणो ऽतिभद्रो ऽतिमृत्यु-
मृत्युरतिनमाम्यत्यहं भूत्वा स्वे मच्चिन्ति सदा समासते,
तस्मादेनं मकारार्थेन परेण ब्रह्मण्यैकीकुर्यादुकारेणविधि-
किन्त्सन्; अशरीरो निरिन्द्रियो ऽप्राणो ऽतमाः सच्चिदा-
नन्दमात्र स स्वराड भवति, य एवं वेद । तदेव श्लोकः ॥

शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् ।

शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमतेनापि योजयेत्^(१) इति ॥

सप्तम खण्ड ॥ ७ ॥

भक्षणादौ सामर्थ्यं दर्शयति, अत्युग्र इति । उग्रत्वगुणा-
दतिक्रान्तत्वे सति उग्रत्वम् अत्युग्रत्वम् ; एवमतिवीर इत्यादिक-
मपि योज्यम् । वीरादिपदानामवान्तरस्तूक्तप्रकारेणैव द्रष्टव्यः ।
स्वे महिम्नि सदा समासते इति । यस्मात् सर्वभक्षणादि-
कर्तृत्वेऽप्यस्य स्वतः कोऽपि विकारो नास्ति प्रत्यगात्मनः, तस्मात्
सर्वदा स्वे महिम्नेवास्ते ऽसौ ; तस्मात् ब्रह्मणोऽनैक्यं युक्त-
मित्यर्थः । एवमकारस्य ब्रह्मार्थत्वं मकारस्य प्रत्यगर्थत्वञ्चोक्तम् ;
उकारस्य त्ववधारणार्थत्वं पूर्वमेवोक्तम् । अथोक्तविधस्य ब्रह्मणः
प्रत्यगात्मनैकत्वं सिद्धं प्रतिपत्तव्यमित्याह, तस्मादेनमिति ।
यस्मादकार-मकारोकाराणां प्रतिब्रह्म प्रत्यगवधारणार्थत्वं सिद्धं,
तस्मादेनम् अनेन प्रत्यगात्मनेत्यर्थः । मकारार्थेन ब्रह्मणा
मकारार्थब्रह्मा इत्यर्थः (१) । यथाश्रुतार्थ-स्त्रीकारो हि प्रथम-
प्रणवेनैव, द्वितीयप्रणवेनापि प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्व-प्रतिपत्ति-
रेव स्यात् ; तथा च न व्यतिहारः सिध्यति, व्यतिहारखण्डे च
तेन भाव्यम् ; अतः पूर्ववत् प्रणवमुच्चारयन् ब्रह्म प्रत्यगात्म-
नैकीकुर्यात् । अकारोच्चारण-समये यथोक्तं ब्रह्म प्रतिपाद्य
अकारस्योकार-सम्बन्ध-समये ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वेन प्रत्यगात्म-
नैकत्व-योग्यत्वं सञ्चिन्त्य उकारस्य मकारस्य सम्बन्ध-समये
मकारार्थेन प्रत्यगात्मना अकारार्थस्य ब्रह्मण एकत्वनिश्चयं
कुर्यादित्यर्थः । उक्तञ्च वार्त्तिककृद्भिः ।

“अथवाकारमात्मानं मकारश्च जगद्गुरुम् ।

अवधारण-संयुक्तमेकीकुर्यादथोमिति ॥

अहशब्दैकदेशत्वाद् ब्रह्माशब्दैकदेशतः ।

अनन्यादेकारूपत्वाद् ब्रह्माकारेण च सरेत् ॥

सात्त्वित्वाच्च न आदीना मकारेण तु साच्चिणम् ।

सावधारणमैक्याख्यमेवमिति पश्यति” इति ॥

व्यतिहाररूप-प्रतिसाधकत्वं प्रणवद्वयस्य ; अत्रापि ब्रह्माकारेण च सरेदिति पठितत्वात् द्वयोरपि प्रणवयोः प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वं नैवोच्यते इति वदन्ति केचित्, तेषां पुनर्वचनानर्थक्यं प्रसङ्गं, प्रथमं वचनमप्यनर्थकमेव तेषां, साधनखण्ड एव प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैक्यस्योक्तत्वात् । ननु व्यतिहारपक्षे ऽप्येकेनैव प्रणवेन व्यतिहारस्य सिद्धत्वात् पुनर्व्यतिहार कथनमनर्थकमेव सङ्ग्रहविस्ताराभ्यां भेदोपपत्तेः, तर्ह्यन्यथाप्यकारमकारयोरर्थभेदादिच्छया प्रतिपत्तिः सम्भवाच्च न पीनकृत्यदोषः । व्यतिहारखण्डे प्रसिद्धिस्तु व्यतिहार-सङ्गावभाषेणैवोपपद्यते, नृतेर्यथायुतार्थलाभयाम्निन् महान् लाभः । अस्मैव नृत्यर्थविदधेदेवमुपदिशन्ति वक्ष्यमाणं शोकविरोधस्तु अस्मिन् पक्षे परिहार्यः । अशरीर इत्यादि फलकथनम् ।

उक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति, तदिति । छन्दसामुपभस्य प्रणवस्य ‘शृङ्गम्’ अग्रम् अकारमकारार्थं प्रत्यगात्मानमाद्येत्यर्थः । शृङ्गार्धम् उकारपरार्धं तदर्थं ब्रह्मा प्रत्याकृत्य ब्रह्मणैक्यं प्रतिपाद्येत्यर्थः । ‘शृङ्गेण’ अनेन मकारेण तदर्थं प्रत्यगात्मनेत्यर्थः । ‘योजयेत्’ उकारोत्तरार्धार्थं ब्रह्म योजयेत् ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वं चिन्तयेदित्यर्थः । एकेन प्रणवेन व्यतिहार उक्तः । ‘शृङ्गमेनम्’ अहशब्दादिभूत प्रणवाकारार्थमात्मानमित्यर्थः । ‘परे शृङ्गे’ ब्रह्म-

शब्दान्त्य-मकारात्म-प्रणव-मकारार्थ-ब्रह्मणि 'आकृत्य' उकारेणै-
कत्वं निश्चित्येत्यर्थः । 'तम्' अन्यं शृङ्गं परमात्मानम् अत-
त्यंगरूप-प्रणवाकाराभिधेयं परमात्मानमित्यर्थः । 'अनेनापि' मन-
आद्यधिष्ठाना प्रणव-मकारार्थेन प्रत्यगात्मनापि योजयेत् ॥

इत्युत्तरतापनीये सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा सिंघो ऽस्मिन् दीदं^(१)
सर्वमयं हि सर्वात्मायं हि सर्वं नैवोतो^(२) ऽदयो ह्यय-
मात्मैकल एवाविकल्पो न हि वस्तु सदयं ह्योत इव सद्वनो
ऽयं चिद्घन आनन्दघन एकरसोऽव्यवहार्यः केनचनाद्वितीयः
ओतश्च प्रोतश्चैव ओङ्कार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह ।

एवं विभक्तेन प्रणवेन आत्मप्रतिपत्ति-प्रकारमभिधाय तुरीये-
नाविभक्तेन प्रणवेन प्रतिपत्तिप्रकारो वक्तव्य इति खण्डान्तरा-
रम्भः । अथेति । किञ्च तुरीयावसितत्वादेकैकस्य इत्योतादीनाम्
एकैकस्य तुरीयावसितत्वमुक्तं, न तु तत् स्पष्टमभिहितम्;
तदभिधानाय च खण्डान्तरमारभ्यते । अथ विभक्त-प्रणवेनात्मनो
जोवेश-रूपस्यैक्य-प्रतिपत्त्यनन्तरमनेकपद-तदर्थ-प्रतिपत्ति-लक्षणस्य
विचेपस्य श्रमनाय तुरीयेनाविभक्तेन ओमित्येतेन ओतानुच्चा-
तनुच्चाविकल्प रूपेणात्मप्रतिपत्तिरभिधीयत इति शेषः । तत्र
ओतप्रणवेन ओतस्यात्मनः प्रतिपत्तिं दर्शयितुम् आत्मन ओतत्वं

(१) क ख, ग, अस्मिन्निदं । च, अस्मिन्निदं ।

(२) क, ख, ग, सर्वमेवोतो । च, सर्वमेवातो ।

प्रतिजानाति, ओतय प्रोतयेति । ओतय सामान्येन सन्मात्रा
त्मना, प्रोतय चिदानन्दरूपेण होति प्रसिद्धिमाह । प्रसिद्धा
हि (१) सच्चिदानन्दानां सर्वत्र व्याप्तिं पुत्रसत्ता पुत्रसंवित्
पुत्रसुखमित्यादि-प्रकारेणेत्यर्थः । अयमात्मा पूर्वोक्तोऽयं ब्रह्मरूप
आत्मा सिद्ध इति सर्वससार रहित ब्रह्मस्वरूपत्वमभिहितमात्मनः,
वाक्यार्थरूपेणात्मना सर्वं व्याप्तम्, अतो व्यापकमेवोक्तत्वम्
नत्वात्मनो व्याप्यत्वाभावात् कुचचिदोक्तत्वं सम्भवति । आत्मनः
ओतत्वप्रसिद्धिं स्वयमेवोपपादयति, अग्निं हीति । 'अग्निं हि'
सच्चिदानन्दरूपे व्यापके सर्वं व्याप्यत्वेन वर्त्तते । अग्निं
सर्वं वर्त्तते इत्यत्र हेतुमाह, अयं हि सर्वस्मैति । न हि
सच्चिदातिरेकेण जगतः स्वरूपमस्तीत्यर्थः । तर्हि आत्मनो
भिन्नमस्तु सर्वं जगदिति नैत्याह, अयं हि सर्वस्मिति । न
व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा सर्वमस्ति, किन्वात्मैवास्तीत्यर्थः ।
तर्हि व्याप्यस्य सत्त्वाभावात् कथमोक्तत्वमुक्तमात्मनः ? इत्याशङ्क्य
माभूत् पारमार्थिकमोक्तत्वमित्याह, नैवोक्त इति । किं
तर्ह्युक्तमोक्तत्वमिति ? अद्वयतयैवेत्याह, अद्वयो दायमास्मेति ।
अद्वय 'हि' यस्मादात्मा, तस्मादोक्तत्वमुक्तमित्यर्थः । अद्वयत्व-
मात्मत्व वा अस्य न धर्म इत्याह एकल एवेति । नन्वाद्वय-
त्वादिकमात्मनो धर्मत्वेनाभ्युपगन्तव्यं सर्वत्रात्मनोऽद्वितीयत्वादि
धर्मैरेव व्यवहारादित्याशङ्क्य अविशेष इति । व्यवहारस्य
विकल्पमात्रत्वात् न परमार्थतो द्वितीयत्वादि-धर्मकत्वमात्मनः
इत्यर्थः, तस्माद्विकल्पितमेव सर्वं व्याप्य, परमार्थतोऽद्वयो

इयमात्मा; तस्मादात्मन उक्तमीतत्वं व्यापकत्वं कल्पितमेवेत्याह,
अयं ह्योत इवेति ।

ननु सदादिरूपस्यात्मनः कथमद्वितीयत्वमुच्यते? घटसत्ता
पटसत्ता घटसंवित् पटसंवित् पुत्रसुखं वित्तसुखमित्यादिरूपेण
तेषां भेदप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्य सम्भावे सुखमात्रे च न भेदप्रतीति-
रस्ति, किन्तु घटाद्युपाधिगतैव भेदप्रतीतिः । न च तेषामपि
सम्भावाद्भेदोऽस्त्येति असम्भवादित्याह, सद्वचनोऽयमित्यादिना ।
यावत्तयेण सदादीनां परस्परं भेदं निराचष्टे, एकरस इति ।
नन्वेवं निर्विशेषं वस्तु उपदेक्ष्यान् प्रति कथमुपदेष्टुं शक्यते?
सर्वशब्दाविषयत्वादिति । सत्यमेव नैकेनापि शब्देन विषयत्वे-
नोपदेष्टुं शक्यते इत्याह, अव्यवहार्यः केनचनेति । अव्यवहार्य-
इत्यनेन धर्मेणोपदिश्यतां तर्हि? न इत्याह, अद्वितीय इति ।
एवमात्मन ओतत्वमुपपाद्य तद्वाचकस्याप्योद्धारस्योतत्वं तद्-
भेदार्थमाह, ओतयेत्यादिना । प्रतिज्ञातमोद्धारस्योतत्वमुप-
पादयति, एवमिति । किमिदमेवं भवति? किमिदमेवं न
भवति? इति कथित् केनचित् पृष्ट ओमित्येवोत्तरमाहेत्यर्थः ।
किमयं भाव एवंप्रकारः? किं वा नैवंप्रकारः? इति पृष्टे सत्ययं भाव-
एवंप्रकारः, अयं भावो नैवंप्रकार इत्युत्तरे वक्तव्ये तत्स्थाने ओमि-
त्येवोत्तरं दृश्यते; तस्मात् सर्ववाचकत्वादोद्धारस्योतत्वं सिद्ध-
मिति भावः ।

वाग्वा ओद्धारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहास्ति;
चिन्मयो ह्ययमोद्धारश्चिन्मयमिदं सर्वम्; तस्मात् परमेश्वर-

एवैकमेव तद्वति; एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै
ब्रह्म, अभयं हि वै ब्रह्म भवति; य एवं वेदेति रहस्यम् ।

वाङ्मात्रत्वाचोद्धारस्योक्तत्वं सिद्धमित्याह, वाग्या इति ।
सर्ववर्णन-कवलन-रूपत्वादौर्ख्यादिरूपत्वाच्च वाङ्मात्रमवगन्त
व्यम्, ओद्धारस्य वाङ्मात्रत्वेऽप्योद्धारस्यार्थजातस्य विद्यमानत्वात्
कथमोक्तत्वमिति तथाह, वागेवेदं सर्वमिति । वाक् कार्यत्वा
द्रूपस्य वाग्यतिरेकेणासत्त्वाद्वागेवेदं सर्वमित्यर्थः । वाचः
सर्वत्रानुगतिं दर्शयन् सर्व कारणत्वमुपपादयति, न हीति ।
न हि परा-पश्यन्ती मध्यमा वैश्वरो रूपवाग्यतिरेकेण कस्यचि-
दपि प्रतिभासोऽस्तीत्यर्थः । बोधकत्वेन चिद्रूपत्वाचोद्धारस्यो
क्तत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह, चिन्मय इति । चिन्मयत्वे च सर्वं
स्यापि परमेश्वरलक्षणस्य सम्भवात् परमेश्वर एवायमोद्धार
इत्याह, तस्मादिति । वाच्य वाचक भेद निराचष्टे, एकमेवेति ।
तदुभयं प्रणव-परमेश्वरस्यैकमेव चिन्मात्रं भवतीत्यर्थः ।
अस्यैकस्य वस्तुनः सर्वसमारधश्च रहितत्वेन पुरुषार्थत्वमाह,
एतदित्यादिना । कथमस्यैव रूपमिति? ब्रह्मरूपत्वादित्याह,
एतद्ब्रह्मेति । ब्रह्मणस्त्वभयादिरूपत्वं प्रसिद्धमित्याह, अभयं वै
इति । एवञ्च सर्वविदः फलमाह, अभय हीति । यथाप्राप्तं
हि फलमित्यर्थः । उक्तमोक्तत्वज्ञानं गोपनीयमित्याह, इति
रहस्यमिति ।

अनुज्ञाता ह्ययमात्मा एष ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानमनु-
जानाति; नक्षीदं सर्वं स्तन आत्मवत्, न ह्ययमोतो नानु-

ज्ञाता असङ्गत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्वस्य^(१) अनुज्ञाता
 ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्यनुजानाति; वाग्वा ओङ्कारो
 वागेवेदं सर्वमनुजानाति, चिन्मयो ह्ययमोङ्कारः; चिद्दीद
 सर्वं निरात्मकमात्मसात् करोति; तस्मात् परमेश्वर एवैक
 मेव तद्भवति; एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै ब्रह्म,
 अभयं हि वै ब्रह्म भवति; य एवं वेदेति रक्षस्यम् ।

एवमीत प्रणवात्मनोस्तुरीयावसितत्वं प्रतिपाद्य अनुज्ञात-
 प्रणवात्मनोस्तत् प्रतिपादयन् आत्मनस्तावदनुज्ञातत्वं प्रति-
 जानाति, अनुज्ञाता हीति । कस्य किमनुजानाति? इत्याह,
 एष हीति । ओतभावनया तुरीय तुरीये स्वात्मन्यवस्थितस्य
 केनचिन्निमित्तेन चलिते मनसि द्वितीय प्रतिभासस्तावद्भवति
 न चात्मप्रतिपत्त्या बाधितस्य सत्त्वेन स्वतः प्रतिभासः सम्भ-
 वति, अतस्तस्यात्मनि कल्पिततया प्रातिभासिक सत्तामनुजाना-
 तीत्यर्थः । नन्विदं सर्वं प्रतिभासमानत्वादात्मवत् स्वत एवा-
 त्मवत् ततो नात्मानुज्ञया एषामात्मवत्त्वमिति नेत्याह ^(२)
 न हीति । जगद्रूपस्य स्वतः प्रकाशयोगात् सत्तापि न स्वतो
 ऽस्तीत्यर्थः । कथं तर्ह्येतत्त्वमनुज्ञातत्वञ्चोक्तमात्मन इत्या-
 गङ्गायामुक्तमेवोत्तरं स्मारयति, न ह्ययमिति । अत्र हेतुत्रयमाह,
 असङ्गत्वादित्यादिना । एवमात्मनस्तुरीयतुरीय-पर्यन्तमनुज्ञा

(१) क, ग, षडस्य ।

(२) क मिति नेति नेत्याह ।

दत्त्वं प्रतिपाद्य ओङ्कारस्यापि तदाह, अनुज्ञाता हीति । तदुप-
पादयति, ओमिति । किमहं तव स्वभूतमिदं गृह्णामीति निर्ध-
नेनासत्-कल्पेन पृष्टो धनवान् तमधनिनं^(१) सत्कुर्वन्ओमिति हि
तेन प्रार्थितमनुजानाति; तस्मादोङ्कारस्यात्मानुज्ञादत्त्वं सिद्ध-
मित्यर्थः । अथ वा यस्मै जगत्-सृष्ट्यादिकरं चर-पुरोडाशादिकं
देवादीनामनुजानन् ओमिति 'हि' यस्मादनुजानाति, तस्मात्
सिद्धमोङ्कारस्य सर्वेषामात्मानुज्ञादत्त्वमित्यर्थः । वाग्वा ओङ्कार
इत्यादि व्याख्यातप्रायम् ।

अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानधन एवायं ह्यस्मात्
सर्वस्मात् पुरतः सुविभातः, अतश्चिद्वन एव न ह्ययमोतो
नानुज्ञाता आत्मन् हीदं^(२) सर्वं सदेव, अनुज्ञैकरसो
ह्ययमोङ्कार ओमिति ह्येवानुजानाति; वाग्वा ओङ्कारो
वागेव ह्यनुजानाति;^(३) चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिदेव ह्यनु-
जानाति;^(४) तस्मात् परमेश्वर एवैकमेव तद्भवति; एतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै ब्रह्म, अभयं हि वै ब्रह्म भवति;
य एवं वेदेति रक्षस्यम् ।

(१) क, ख, त धनिन ।

(२) क, ख, द, घ आत्मा हीद ।

(३) ख, वागेव ह्यनुज्ञा ।

(४) ख, ग, चिदेव ह्यनुज्ञा ।

एवमोङ्कारात्मनोस्तुरीय-पर्यन्तमनुज्ञात्वमुपपाद्य अनुज्ञा-
 त्वमपि तुरीय-पर्यन्तं तयोः सिद्धमिति वदन् आत्मनोऽनुज्ञात्वं
 तावदाह, अनुज्ञैकरस इति । अनुज्ञानव्यापाररूपा किन्वात्मै-
 वेत्याह, प्रज्ञानघन इति । काव्यनिकं रूपमनुज्ञानम् अनुज्ञात्-
 योगेन तुरीय-तुरीय-पर्यन्तेन स्वात्मनि विलाप्य स्थितं साच्चि-
 चैतन्यमनुज्ञेत्यर्थः । चिद्वनत्वमुपपादयति, अयं हीति । कथं-
 तर्ह्यस्यानुज्ञात्वमोतत्वद्योक्तमिति चेत्, अस्योत्तरमुत्तरमित्याह,
 न ह्ययमिति । तत्र हेतुमाह, आत्मां हि इति(१) । इदं सर्वं
 साध्यमात्मं, न स्वतः आत्मशून्यत्वादात्मार्चम् आत्मापेक्षमित्यर्थः ।
 आत्मीयम् आत्मसम्बन्धि आत्मन्यध्यस्तमिति वार्थः । अत आत्म-
 व्यतिरेकेण नास्तोदं सर्वमित्याह, सदेवेति । ओङ्कारस्याप्यनु-
 ज्ञात्वं सिद्धमित्याह अनुज्ञैकरस इति । अनुज्ञैकत्वसत्त्वमुपपाद-
 यति, ओमिति ह्येवेति । ओमित्वेवं हि शास्त्राचार्योक्तां सर्वस्य
 चिन्मात्रतामनुजानन्ननुजानाति विद्वान् विविदिषुषीमिति ह्येवं
 सर्वमोङ्कारायत्तमनुजानन् अनुजानातीत्यर्थः । वाग्येति परा
 वागुच्यते, अन्यथा अनुज्ञाया अनुज्ञातुः सकाशादान्तरत्वानुप-
 पत्तेः; वक्ष्यति चान्तरत्वं श्लोकेन, “ओतमोतेन जानीया-
 दनुज्ञातारमान्तरम्” इति । यद्यप्योतादनुज्ञातुरान्तरत्वमेवात्र
 तथाप्यनुज्ञातुरनुज्ञाया निर्विकल्पकस्य चान्तरत्वमेव गन्तव्यं
 सम्भवात् । यद्यपि सर्वं तुरीयावसितत्वेन समाना ओतादय-
 स्तथाप्युपक्रमेण बाह्यान्तरत्वं विद्यते तेषामित्यस्ति हि सम्भवो
 ऽनुज्ञातुरनुज्ञाया आन्तरत्वे ।

अविकल्पो ह्ययमात्मा अद्वितीयत्वादविकल्पो ह्ययमो-
 द्वारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोद्वारः; तस्मात् परमे-
 श्वर एवैकमेव तद्भवति, अविकल्पो नाविकल्पोऽपि, नात्र
 काचन भिदास्ति, नैवात्र काचन भिदास्ति; अत्र भिदा-
 मिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योर्मृत्यु-
 माप्नोति; तदेतद्द्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमात्मैवैतदमृत-
 मभयमेतद्ब्रह्म, अभयं वै ब्रह्म, अभयं हि वै ब्रह्म भवति;
 य एवं वेदेति रक्षस्यम् ॥

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अनुज्ञायायाविकल्पस्यात्मनोऽविकल्पत्वमाह, अविकल्पो ह्यय-
 मात्मेति । तत्र हेतुमाह, अद्वितीयत्वादिति । साक्षित्व-
 लक्षणमनुज्ञात्वमपि विकल्परूपमेवेति । तदपि विसृज्य स्व-
 महिमस्य चैतन्यमविकल्पमित्यर्थः । ओद्धारस्याप्यविकल्पत्वमाह,
 अविकल्पो ह्ययमोद्धार इति । तत्रोक्त एव हेतुरित्याह, अद्वि-
 तीयत्वादेवेति । ओद्धारस्याद्वितीयत्वं साधयति, चिन्मय इत्या-
 दिना । एकमेव तत्तद्भवतीत्युक्तम्; किं तदेकमिति तत्राह,
 अविकल्प इति । अविकल्पत्वधर्मोऽप्यत्र नास्तीत्याह, नावि-
 कल्पोऽपीति । अत्र हेतुमाह, नात्र काचन भिदास्तीति । भेद

१ भेददर्शने दोषमाह, मन्योर्दिति । उच्यते स एवैकमेव तद्भवति, इति
 नारायणी व्याख्या ।

प्रतिभासाभावादेव भेदाभाववचनं, न तु भेदस्य स्वरूपतोऽभावादिति शङ्कां वारयति, नैवेति । भेददर्शने दीपप्रदर्शनेनापि भेदासत्त्वमेव द्रष्टव्यं, अत्र भिदामिति । देवादिभेदैर्नानात्वं प्राप्य तत्रापि न स्थैर्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तस्याविकल्पस्यात्मत्वमाह, तदेतदिति । 'तदेतत्' अद्वयम् आत्मैवेत्यर्थः । अद्वयत्वे तत्प्रकाशहेत्वभावात् कथं तत्प्रकाश इत्याशङ्क्य स्वप्रकाशत्वमाह, स्वप्रकाशमिति । स्वत एवास्य पुरुषतामाह, महानन्दमिति । आनन्दत्वेन लौकिकानन्दवत् प्राप्तं दीपं परिहरति, एतदमृतमित्यादिना । 'एतत्' आनन्दरूपम् अद्वयम् 'अमृतं' सर्वविकारवर्जितम्, अतः अभयं, तस्मात् ब्रह्म । अभयं वै इत्यादि व्याख्यातम् । इत्युत्तरतापनीयेऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्निममेव नो भगवन् ओङ्कारमात्मानमुपदिशेति । तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा सिंहश्चिद्रूप एवाविकारो ह्यपलब्धा सर्वत्र न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव स वा एष आत्मा पर एवैषैव सर्वम् ;

अथेदानीमुक्तया तुरीय-तुरीयपर्यन्तया उपासनया अतिशुद्धान्तकरणस्य साचात्तुरीय-तुरीयोपदेशप्रकारं शिथस्योपदिष्टार्थं प्रतिपत्तिप्रकारतया च प्रतिपत्त्या निरस्त-निखिलाविद्यस्य^(१) स्वरूपावस्थानञ्च दर्शयितुं खण्डान्तरप्रारम्भः । देवा ह वै इति । उक्तञ्च,

(१) क ख निरस्तनिखिलाविद्या यस्य ।

“गुरुता विद्या सन्निवृत्त सर्वाविद्यस्य या स्थितिः ।

ता प्रवक्तुमुपेत्याद्या प्रारब्धेषोत्तरा अति ” इति ॥

इममेवेति । “तदेतदद्वयं स्वप्रकाश महानन्दमात्मैवेति कथितं निर्विकल्पकमेवेत्यर्थः । ओङ्कारमिति ओङ्कार लक्ष्यत्वादुच्यते । एवं देवैः प्रार्थितः प्रजापतिरुपदिशति उपद्रष्टेत्यादिना । ‘एष’ प्रत्यगात्मा सिद्धः परमात्मैवेत्यर्थः । ननु कथं कर्तृत्वादि ससारविशिष्टस्यात्मन ईश्वरत्वम् ? इत्याशङ्क्य नात्मनः कर्तृत्वादिकामस्तीत्याह, उपद्रष्टेति । स कर्तृसमीपस्थः सन कर्तृत्वं पश्यति, न तु स्वयं कर्त्तव्यपद्रष्टा, अतो न कर्तृत्वादिससारधर्मवत्त्वमात्मन इत्यर्थः । तर्हि साङ्गसिद्धान्तप्रसङ्गिरिति चेत्, नेत्याह अनुमनेति । स्वतः सत्ताप्रकाशप्रवृत्तिसामर्थ्यं रहितानां कर्तृणां प्राणबुद्ध्यादीनां स्वात्मन्यध्यस्ततया तत्सर्वमनुजानातीत्यर्थः । तर्हि अनुग्राह्यत्वप्रसङ्गि ततस्तदपि कर्तृत्वं मेवेति नाकर्तृब्रह्मणैक्यमात्मन इत्याशङ्क्याह चिद्रूप एवेति । सर्वविकारसाक्षित्वेन चिद्रूपत्वसाधयति अविकारो ह्युपलभ्येति । साक्षित्वमपि न विकार-पूर्वकमित्याह, अविकारो ह्युपलब्धः सत्त्वेति । विकारित्वे साक्षित्वं न हि घटते इति हीति सूचितम् । आत्मनोऽविकारित्वेन द्वैतसाधकत्वाभावादन्यस्य च तत्साधकस्यानुपपत्तेः । कथं तर्हि द्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य अतएव परमार्थतो न द्वैतसिद्धिरित्याह, न दृष्टिः द्वैतसिद्धिरिति । उक्तानुपपत्त्यर्थो हि शब्दः कथं द्वैतसिद्धिर्नास्ति उपपत्तेरित्याशङ्क्य आत्मैव द्वैतरूपेण प्रतीयते इत्याह, आत्मैव सिद्ध इति । तर्हि तस्य सहयत्वेनाद्वितीयब्रह्मभावानुपपत्तिः

रिति, न, आत्मनः परमार्थतोऽद्वयत्वादित्याह, अद्वितीय इति ।
 सद्वितीय प्रतिभासस्तु मायया इत्याह, मायया ह्यन्यदिवेति ।
 फलितमाह, स वा इति । 'सः' उपदेष्टा इत्युक्तः 'एषः' मायया
 अन्यदिवेत्त्यन्तेन शोधितः आत्मा पर एव तत्त्वचण-लक्षितत्वा-
 दित्यर्थः । मायया आत्मा सद्वितीय इव भासते इत्युक्तम् ।
 तत्फलमाह, एषैव सर्वमिति । 'एषा' मायैव 'सर्व' संसार-
 रूपं हयमित्यर्थः ।

तथाहि प्राज्ञैः सैषाविद्या जगत् सर्वमात्मा परमात्मैव
 स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्ज्ञानत्रेव ह्यच न विजानाति ।

'प्रसिद्धं सर्व' परित्यज्याप्रसिद्ध-स्त्रीकारो ऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य
 आत्मनः परत्वं सर्वस्य मायामात्रत्वञ्च अस्माभिरभ्युपगम्यते ।
 एतच्च सर्वप्राणभृतां सुप्ते सिद्धम् ; अतो नाप्रसिद्ध-स्त्रीकार
 इत्याह, तथा हीति । यथा अस्माभिरुक्तं "स वा एष आत्मा
 पर एव, एषैव सर्वमिति" । 'तथाहि' तथैव 'हि' प्रसिद्धं तम्
 सर्वेषां प्राज्ञे सुप्तावित्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टतया दर्शयति,
 सैषेत्यादि-वाक्यद्वयेन । 'सा' इति पूर्वोक्तमाया इत्युक्ता 'एषा'
 अविवेति प्राज्ञे प्रसिद्धमज्ञानमुक्तं सामानाधिकरण्येन चैक्यं
 दर्शितं मायाविद्ययोः । तत एकैव जड-शक्तिर्विघ्नेपशक्ति-
 प्राधान्येन माया उच्यते ; आच्छादनशक्ति-प्राधान्येन अवि-
 द्योच्यते इति भावः । आत्मा परमात्मैवेति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणे-
 कत्वमुक्तं, अप्रकाश इति परमात्मनो विशेषणम् ; तेन परमा-
 त्मनः प्रत्यगात्मनैकत्वं द्योतितम् । न ह्यात्मनोऽन्यस्य परमात्मनः

स्वप्रकाशत्वं सम्भवतीति । सुषुप्ते यदि सर्वज्ञः परमात्मायं प्रत्य-
गात्मा न कित्वात्मानमन्यच्च न जानातीत्याशङ्क्य अयमहमस्मि,
इदमेवं रूपम्, इति स्पष्टं दर्शनाभावे कारणमाह, अप्यविषय-
ज्ञानत्वादिति । न विजानातीत्युत्तरत्वान्वयः । अपिगन्धः
शङ्कानुवादार्थः । यद्यप्ययं सर्वज्ञः परमात्मा सुषुप्ते, तथाप्य-
विषय-ज्ञानत्वादात्मानमन्यच्च न विजानातीत्यविषय ज्ञानत्वा-
दित्ययमर्थः । अविषयत्वादज्ञानत्वाच्चेति । तत्र अविषयत्वा-
दिति सम्मात्र-व्यतिरिक्त-विषय सम्बाधाभाव उक्तः । यद्विषयं
स्पष्टं ज्ञानं स्यात् । अज्ञानत्वादिति, ज्ञायतेऽनेनेत्यन्त-
करणं वाष्ट्रेन्द्रियाणि च ज्ञानं, तत्सम्बन्ध रहितत्वादिति स्पष्ट-
ज्ञानकारणाभाव उक्तः । ज्ञानमावन्तु सुषुप्तेऽप्यस्तीत्याह,
ज्ञानमेव ह्यत्र न विजानातीति । स्वात्मानं प्रकाशतया ज्ञानमेव
वर्त्तते । अज्ञानं चैतन्याभावेनाज्ञानवर्त्ति-विशेषेण च ज्ञानमेव
वर्त्तते सुषुप्तेऽप्यात्मा ; अतो ज्ञानमेवात्मा मूढैर्न विजानातीत्यु-
च्यते । यत इदानीमिव सुषुप्ते सुप्तवदेव इदानीमप्यात्मा अवि-
क्रिय एव भवतीत्यर्थः ।

अनुभूतेर्माया च तमोरूपानुभूतेस्तदेतज्जडं मोक्षात्मक-
मनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्य, (१) अस्य व्यञ्जिका नित्य-
निवृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टा ।

केन प्रमाणेनोक्तस्यार्थस्य सङ्गाव-मिदिरिति चेत्, सर्वेषां

स्वानुभव-सिद्धोऽयमर्थः इत्याह, अनुभूतेरिति । आत्मा चेत् परमात्मनैकौभूत-स्वप्रकाशः सुषुप्ते, कथं तर्हि तत्र मायाविद्या-सम्भव इति चेत्, सत्यमस्तीयमनुपपत्तिः, तथापि तमोरूपा माया सर्वेषां स्वानुभूति-बलादभ्युपगन्तव्येत्याह, माया च तमोरूपानुभूतेरिति । अस्या मायायाः तमोरूपिण्याः सर्वजगन्मयत्वमुक्तम् आत्मनोऽद्वयत्वाय । एषैव सर्वं सैषाविद्या जगत्सर्वमिति च तत्प्रतिपादनाय अस्या जगत्-कारणत्वमुपपादयन् स्वरूपमाह । तदेतदित्यादिना । तत्र जडरूप-जगत्कारणत्वोपपादनाय अस्या मायायाः तमसः सुषुप्तादौ सर्वेषां स्वानुभवसिद्धं जडत्वमाह, तदेतज्जडमिति । मूढोऽहमिदञ्च मूढमिति प्रसिद्धं मौढ्यमपि सुषुप्तस्थ-मोहात्मकमेवेति यत्तु सौषुप्त तमसः सर्वं लोकप्रसिद्ध-मोहात्मकमाह, मोहात्मकमिति । तस्य सर्वकारणत्व-सिद्धये सुषुप्ति-समये सिद्धमेवानन्वयमाह, अनन्तमिति । सर्वविषयाज्ञान-सम्भवात् जाग्रत्यध्यानन्तरं सिद्धमज्ञानतमसः अनिर्वचनीय-जगत्-कारणत्वाय सुषुप्तादौ स्वप्रकाशं चिदानन्दान्ययत्वानुभव-बलसिद्धामनिर्वचनीयतामाह, तुच्छमिति । सत्कार्यवादि-पक्षोपपादनाय सर्वस्यापि कार्यस्य सौषुप्ततमसि वासनारूपेणावस्थानमाह, इदं रूपमिति ।

ननु कस्येयमविद्या ? न तावज्जीवस्य, तस्याविद्याधीनत्वेन तत्सिद्धेः पूर्वमेवाविद्यायाः स्वाययविषयाया वक्तव्यत्वात् । नापीश्वरस्य, तस्य सर्वज्ञत्वात् अविद्याधीनत्वाच्च । सत्यम्, अतएव जीवेशयोरियं ; किन्तु जीवेशादि-विभागास्यद-चिन्मात्रस्येत्याह अस्येति । स्वप्रकाशतया अखिल-जगत्-प्रसिद्ध-चिन्मात्रा-

यय विषयतया सुषुप्ते भाषादित्यर्थः । मामहं न जानामीति चात्ममात्राश्रयत्वं प्रसिद्धमेवाज्ञानस्य । न चास्य अविद्यासम्बन्धेन कदापि काचिदपि हानिरस्ति परमार्थतः, किन्त्वौज्ज्वल्यमेव तत्साचित्येनाभिप्लव्य दृष्टपिण्डसम्बन्धेनैवाग्नेरित्याह अस्य व्यञ्जिकेति । तर्हि दृष्टपिण्डमिव दीप्तोऽग्निरात्मा ता दहेदित्य विद्यासम्बन्धमेव न ह्यादिति चेत्, सत्यम्, इत्याह, नित्यनिवृत्ते रिति । कथं तर्हि तस्या कारणत्वमुच्यते इति चेत् असत्यपि सा 'मूढे' अविवेकिभिरात्मभिरेव 'दृष्टा कल्पिता असती सतीव भाति मूढानाम्, अतस्तेषां सर्वमुपपन्नमित्याह नित्यनिवृत्तापि मूढैरात्मैव दृष्टेति ।

अस्य^(१) सत्त्वमसत्त्वञ्च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन सैषा वटवीज-सामान्यवदनेक वटशक्ति रेकैव ।

एव सर्वजगद्व्याप्तासमुपपाद्य तत्कार्यभूत जीवेश्वराद्य भ्यास दर्शयति, अस्मैत्यादिना । 'अस्य साश्रय विषय रूपस्य चैतन्यस्य सत्त्वं स्वयं साक्षात्त्वेन तदव्यञ्जकत्वात् दर्शयति स्वतः सदसदादि विकल्पशून्य चैतन्यस्य असत्यज्ञाच्छादकत्वेन मूढानां दर्शयतीत्यर्थः । सत्त्वासत्त्व दर्शनयोरुपपत्तिं स्वयमेवाह, सिद्धत्वा सिद्धत्वाभ्यामिति । सिद्धत्वेन सत्त्व दर्शयति, असिद्धत्वेन चासत्त्वमिति विभागः । समहिमस्य हि निर्विकल्पक चैतन्य-

मविद्या-सम्बन्धे तत्साधकत्वेन प्रकटीभवति । आकाशस्थमिव तेजो मूर्त्तसाधकत्वेन स्वप्रकाशमपि चैतन्यं जड़प्रधानं सदसि-
द्धमपि भवति अविद्या-स्वाभाव्यात्, ताभ्याञ्च सिद्धत्वासिद्धत्वा-
भ्याम् आत्मनः स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्याच्च भवति ईश्वरत्वे जीवत्वे च
निमित्तभूतमित्याह, स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेति । स्वयं हि सिद्धत्वे-
नाविद्यायाः सत्ता प्रतीत्यर्थक्रिया प्रदत्तया अविद्यां प्रति स्वातन्त्र्यं
भवति चैतन्यस्य अविद्यागताभासद्वारा तस्यामात्मत्वारोपात्
तद्वत् पारतन्त्र्याच्च भवति चैतन्यस्य ; अतस्तदेकमेव चैतन्यं
जीवेश्वर-भेदभिन्नमिव भवति, साहङ्कार-निरहङ्कारत्वाभ्या-
मित्यर्थः । वक्ष्यति च, “अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः” इति ।
नन्वेकाविद्या कथमनेकजीव-प्रतिभासहेतुरिति शङ्कायां दृष्टा-
न्तेन तदुपपादयति, सैवेति । ‘सैषा’ अविद्या वटबीज-सामान्य-
वदनेक-वटशक्तिरेकैव सती यथा वटबीजसामान्यमनेकवट-
व्यक्त्युत्पादन-समर्थम्, एवमियमप्यनेकवटशक्तिरित्यर्थः । अत्र
वटशब्देन चेत्राख्यन्ते वटवत् विप्रसृतत्वात् प्राण्युपजीव्यत्वाच्च
महाभूताद्यात्मकक्षेत्रे वटशब्दो युक्त एव ; अतो ऽनेकजीवोपाधि-
भूतानेक-क्षेत्रशक्तित्वादेकाग्रविद्या अनेकजीव-प्रतिभासहेतुर्भव-
तीत्यर्थः ।

तद्यथा वटबीज-सामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान्
वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र च सम्पूर्णं सन्तिष्ठति;
एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि

दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन^(१) करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवति ।

ननु शक्ति शक्तिमतोरनेकाविद्या-प्रसङ्गः, स चानुपपन्नः अविद्यानां विषयायमेवेदानिरूपणात्; शक्ति शक्तिमतोरभेदश्चेत्^(२) तथापि शक्तिमेवपक्षे अविद्या प्रसङ्गात्, शक्तिमच्छेषपक्षे त्वेकैवाविद्येत्येक एव जीवः स्यात्; तथा चानन्तजीव प्रतिभास विरोधो भेदाभेदपक्षश्चानुपपन्न इति चेत्, सत्यमस्येवेयमनुपपत्तिः^(३) षट् बीज सामान्येऽपि, ततस्तद्वद्वापि द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमुपपादयति, तद्वधेति । शक्ति शक्तिमतोरभेदपक्षमाश्रित्याह, षट्बीज सामान्यमेकमिति । एकत्वेऽप्यनेक वटहेतुत्वमाह, सामान्यमेकमनेकान् वटान् स्वबीजातुत्पाद्येति^(४) । कार्याणामपि शक्तिद्वारा षट्बीज सामान्येनैक्यमाह, स्वाव्यतिरिक्तानिति । स्वबीजान् इत्येकैकस्यापि वटस्य सामान्यवत् पूर्यशक्तित्वमुक्तम् । एकैकेषु वटेषु वटसामान्यस्यैकस्यापि सर्वात्मनावस्थानमाह, तच्चेति । दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयति, एवमेवेति । मायेति । दुर्घटं षट्बीजसमर्थेत्यर्थः । एवमेकस्या अर्धविद्याया मायामयत्वेन अनेकजीवादि-प्रतिभासोत्पादन सामर्थ्यमभिधाय चैतन्यस्य तदवस्थाया-

(१) क ख, जीवेन वा भासेन ।

(२) क, ख, शक्ति शक्तिमतोऽभेदश्चेत् ।

(३) क, ख, सत्यमस्येवेयमनुपपत्तिः ।

(४) क, ख, स्वबीजातुत्पाद्येति ।

७ स्वबीजानिति "स्वमेव बीज कारण येषां तत्त्वानान, अस्त्यनिरिक्तभूत बीज पेक्ष्यमिति वा" इति नारायणभट्टकृता व्याख्या ।

येन जीवादिभावे द्वारमाह, जीवेशवभासेन करोतीति ।
 आभासद्वारेणविवेकात् तस्यां बद्धाहंभावो जीवो निरह-
 द्वारः स्वयमाभास साचो स्वसत्तामात्रेण सर्वप्रवर्त्तकत्वादीश्वरः ।
 अथवा मायायाः स्वकार्यभेदानुगतं नियामकं यद्रूपं तदाभास-
 द्वारेण ईश्वरत्वं भवति । विशेषमात्राभास-प्राधान्येन अनेक
 जीवत्वं भवतीति जीवेश्वरभावः; जीवेश्वर-भेदकल्पनायाः पूर्व-
 भेदैव जडशक्तिः, जीवेश्वर-भेदमेवं सम्पाद्य ईश्वरस्य माया-
 स्वातन्त्र्ये हेतुत्वेन जीवस्याविद्या-स्वातन्त्र्यहेतुत्वेन भवतीत्याह,
 माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति । स्वयमेवेत्येकैव जडशक्ति-
 रित्यर्थः ।

सैषा चित्रा सुहृदा वङ्गकुरा स्वयं गुणाभिन्नाङ्कुरे-
 र्घापि (१) गुणाभिन्ना (२) सर्वत्र ब्रह्म विष्णु-शिव-रूपिणो
 चैतन्यदीप्ता ।

एवमविद्या-निमित्तमेव जीवेशभेदमुपपाद्य तन्निमित्तमेव
 जगत् प्रतिभासं तुवन् सत्कार्यवादमात्रित्य स्थित्यादिकाले
 यत्प्रतीयमानस्य भेदजातस्य सूक्ष्मेण कारणमात्ररूपेण तस्या-
 मवस्थितत्वेन तस्या वैचित्र्यं दर्शयन् जगदाकारेणावस्थाने
 तस्याः सामर्थ्यं दर्शयति, सैषा चित्रेति । असती मायेयमिति
 मत्वा तन्निवृत्तिसाधने अनादरो न कार्य इत्याह, सुहृदेति ।
 सम्यग्ज्ञानेन विना अनुच्छेद्येत्यर्थः । एवं तस्याः कारणत्व-

(१) क, ग, गुणभिन्नाङ्कुरेर्घापि ।

(२) क छ, गुणभिन्ना ।

मुपपाद्य ईश्वर सन्निधानात् सा माया अनेक प्रकारमयी ईक्षण
रूपेण परिणमत इत्याह, बहुदुरेति । अदुरशब्देन ईक्षणा-
त्मक प्रथम कार्यमुच्यते, भूतादिसृष्टेः पृथग् वक्ष्यमाणत्वात् ।
अदुरस्य बहुरूपत्वमुक्तं वार्त्तिककृद्भिः ।

“सर्वज्ञ करुणानुजा विचार ज्ञान कामना ।

ईक्षणीयचयाद्यादि-रूपेणाद्य विवर्तते’ इति ॥

कार्यगत प्रकाश चलनावरण रूपत्व निर्वाह्य तस्या सत्त्वा
दिरूपत्वमाह, स्वयं गुणाभिन्नेति^(१) । चैतन्याभिव्यञ्जकत्वात्
अनन्दशक्तित्वात् चैतन्याच्छादकत्वाच्च स्वयं माया सच्च रजस्तम
भक्तिकेत्यर्थः, तत कार्याणामपि स्वत्वादिरूपत्व सिद्धमित्याह,
अदुरेष्यपीति । गुणत्रयस्य त्रिमूर्त्तिं शरीरात्मकत्वात् सर्वमपि
कार्यं त्रिमूर्त्यात्मकमेवेति वदन् सर्वमपीश्वररूपेण द्रष्टव्य-
मित्याह, सर्वत्र ब्रह्म विष्णु शिव रूपिणीति । तस्यास्तद्रूपत्वे
योग्यतामाह, चेतन्यदौमेति ।

तस्मादात्मन^(२) एव त्रैविध्यं^(३) सर्वत्र योनित्वमप्यभि-
मन्ता जीवो नियन्तेश्वर सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्तिरूप
ईश्वरवत् व्यक्तचैतन्य सर्वगो ह्येष ईश्वर क्रियाज्ञानात्मा ।

यस्मादात्म व्यतिरेकेण न माया नाम काचनास्ति, तस्मा-

(१) क ख गुणभिन्नेति ।

(२) क ख न, च तस्मादात्मव्यव ।

(३) क ख, त्रैविध्य ।

दात्मैव स्वात्मनि कल्पित मायागत सत्त्वाद्याभास हारेण सर्वदैत-
जातोत्पत्ति स्थिति लयेषु त्रिमूर्त्याभित्याह, तस्मादात्मन एव
त्रैविध्यं सर्व्वमेति । गुणत्रयसाम्य-शरीरः कारणात्मा सर्व्व-
शरीरोऽपि स एव इत्याह, योनित्वमपीति । योनित्वमपि तस्यै-
वेत्यर्थः । एवमीश्वर-भेदस्य माया-निमित्तत्वमभिधाय जीवेश-
भेदस्यापि सैव निमित्तमित्युक्तं व्यनक्ति, अभिमन्तेत्यादिना ।
हिरण्यगर्भस्य समष्टिजीवत्वे निमित्तमाह, सर्व्वेति । तस्यापि
त्रिमूर्त्तित्वमाह, त्रिरूप इति । तस्य जीवत्वे तस्मिन्मीश्वरत्व-
व्यपदेशः क्वचित् कथमिति चेत् ? तस्य स्वत एव ईश्वरात्म-
ज्ञानेन ईश्वररूपत्वादित्याह, ईश्वरवदिति । यथा ईश्वरो
नित्याभिध्यक्त चैतन्य स्वभावः, तथायमपीत्यर्थः । अथवा तस्मि-
यन्तृत्वेन ईश्वरस्यापि तत्र विद्यमानत्वात् तस्मिन्मीश्वर-व्यपदेशो-
ऽस्तीत्याह, सर्व्वंगो ह्येव ईश्वर इति । हिरण्यगर्भे स्वत एव
चैतन्याभिध्यक्तातिशय हेतुं वदन् तस्य स्वरूपमाह, क्रियाज्ञाना-
त्मनि । सर्व्वज्ञान क्रिया-शक्ति-समष्टिरूप-स्वच्छज्ञानक्रिया-शक्ति-
मात्र शरीरत्वात् हिरण्यगर्भस्य सविष्ट-मण्डल तेजोवन्नित्याभि-
व्यक्तं (१) तत्र ब्रह्मेत्यर्थः ।

रुवं सर्व्वमयं, सर्व्वे जीवाः सर्व्वमयाः सर्वावस्थासु तथा-
प्यल्पाः, स वा एष भूतानोद्भ्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च
सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ;

एवं हिरण्यगर्भस्य सर्वाहंमानित्वं स्वरूपज्ञाभिधाय अन्येषा-

मपि जीवानां सर्वाहंमानित्व कथनाय तदुपाधीनां सर्वात्मत्व-
 मुक्तमनुवदति, सर्व्व सर्व्वमयमिति । 'सर्व्व' क्षेत्रजात 'सर्व्वमय'
 सर्वात्मकं मायारूपत्वादित्यर्थः । अतः सर्व्वेषामपि जीवानां
 हिरण्यगर्भयत् सर्वाहंमानित्व सिद्धमित्याह, सर्व्वे जीवाः सर्व्वमया
 इति । सर्वावस्थासिति । अत्यल्प युक्तिकाद्यवस्थास्वपि सर्व्वमया
 इत्यर्थः । सर्व्वेषां हि जीवानां सर्वावस्थासु सन्नामकारणे
 पृथिव्यादिजातिभावे च कारणात्मवत् ध्याते, तदभिन्ने अभिमान
 सुप्तेऽस्ति; तन्मध्यगत पिण्ड विषय स्थूलाभिमान समुद्रवातु जाग्रत्
 स्वप्नयोरसावनुद्भूतो भवति, मन्दानां पिण्डाभिमान तिरोभावे तु
 सुषुप्त प्रलयादौ परिपूर्णं सन्नामे सर्व्वजात्यभिव्यक्ते स्वाभाविका
 भिमानः समुद्भूतो दृश्यते सर्व्वे, अतः सर्व्वे जीवाः सर्व्वमया
 सर्वावस्थासित्यर्थः । अन्यथा कार्यं हिरण्यगर्भादिभाव सन्न
 वति, न ह्यसदुत्पत्तिरस्ति, तस्मात् सर्व्वेषां सर्व्वज्ञान कर्म
 फल योग्यत्वात् सर्वात्मत्वमख्येव । यद्यप्येव सर्व्वे जीवाः
 सर्वावस्थासु सर्व्वमयाः स्वाभाविकाविद्या शरीरत्वेन, तथापि
 कार्यात्मकं सप्तदशकं लिङ्गशरीरमपरिच्छिन्नमपि परिच्छिन्न
 ज्ञानकर्म्मवशात्, परिच्छिन्ने स्थूलशरीरे यदा सद्गोच प्राप्नोति,
 तदा अल्पाभिमानित्वमप्यस्तीत्याह, तथाप्यस्या इति । यद्यपि
 सर्व्वमया सर्वावस्थासु, तथाप्यस्या इत्यर्थः । अथवा यथा सर्व्वमया
 स्तथा अल्पा अपीत्यन्वयः । सृष्टिशेषाभिधान पूर्व्वक प्रवेश-
 व्यवहारो दर्शयन् सृष्ट्यादेर्मिथ्यात्वमाह, स वा इत्यादिना ।
 सुषुप्तस्य कारणात्मा 'एषः' बहद्गुर इत्यत्र क्षेत्रत्वेन प्रस्तुत इति
 तदेतच्छब्दयोरर्थः । ईश्वररूपं प्रत्यगात्मेति वार्थ । 'भूतानि'

अपञ्चीकृतानि सृष्टा, तेभ्य इन्द्रियाणि, ततः पञ्चीकृत्य विराजं,
ततस्तत्कारणेभ्यो ऽन्यादि-देवताः, पुनर्व्यष्टिरूपान्नमयादि-कोशांघ्र्य
सृष्टा सृष्टे 'प्रविश्य' तत्र विशेषाभिव्यक्त्या व्यवहारयोगतां प्राप्य,
अमूढः स्वतः स्वमहिमस्वतया मूढ इव मिथ्यारूप-परिच्छेदाभि-
मानेन व्यवहरन् नाहं कर्त्ता भोक्ता देवदत्तो देवो मनुष्य इत्यादि-
प्रकारेणास्ते, माययैव एतत् सृष्ट्यादिकं करोति न स्वतः ; अतो
मिथ्यारूपा एव सृष्टि-सृज्य-प्रवेश-व्यवहारा इत्यर्थः ।

तस्मादद्वय एवायमात्मा सन्मान्नो नित्यः शुद्धो बुद्धः
सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आत्मानन्दः परः प्रत्यगेक-
रसः प्रमाणैरेतैरवगतः, सत्तामात्रं चोदं सर्वं सदेव पुर-
स्तात् सिद्धं हि ब्रह्म. नह्यत्र किञ्चनानुभूयते ।

मायामयसृष्टि-कथनस्य प्रयोजनमाह, तस्मादद्वय एवायमात्मेति
यदुक्तमादावात्मैव सिद्धो द्वितीय इति, तत् सृष्टेः सृज्यस्य च माया-
मयत्वेन परमार्थतोऽसत्त्वात् सिद्धमित्यर्थः । अद्वयस्यात्मनः स्वरूप-
माह, सन्मात्र इत्यारभ्य प्रत्यगेकरस इत्यन्तेन । पुनरद्वयपद-ग्रहणं
प्रासङ्गिकं, कुतोऽस्यात्मन एवरूपत्वं सिद्धमिति तदाह, प्रमाणै-
रेतैरवगत इति । 'प्रमाणैः' प्रत्यगादिभिः 'एतैः' सन्मात्रत्वादि-
हेतुभिः सदादिरूप आत्मा अवगन्तव्य इत्यर्थः । तत्र सर्वदैत-
सिद्धेः पुरस्तात् स्वप्रकाश-चिन्मात्रानुभवः, सन्मात्रत्वादि-साधकं
प्रत्यक्षं, हृद्यत्व-पदार्थत्वादि-हेतुमिचिन्मात्र-व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्व-
साधकमनुमानं, सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्,

आत्मा या इदमेक एवाय आसीत्, प्रज्ञानयन एवेत्यादि वाक्या-
 न्यागम, जगतः सदादिरूपत्व प्रतिभासान्यथानुपपत्तिर्युक्त्यादि-
 श्रुत्यन्यथानुपपत्तिर्यार्थोपत्तिः, सर्वद्वैतसिद्धे. पुरस्तात् हैतानुप-
 पत्तिरभावः । एतैरवगत इति सम्भावत्वादोना सर्वेषां हेतु
 हेतुमद्भावस्योक्तत्वात्, यदा आत्मनः सम्भावत्व साध्यते, तदा
 नित्यत्वादिभिर्हेतुभिस्तत् साधनीयम्, यदा नित्यत्व साध्यते,
 तदा सम्भावत्वादिभिर्हेतुभिर्द्वादशभिस्तदपि साधनीयम्, एवं
 शुद्धत्वादिकमपीति द्रष्टव्यम् । तत्र आत्मन सम्भावत्व तावत्
 स्वयमेव युक्तितोऽनुभवतश्च साधयति, सत्तामात्रमित्यादिना ।
 सत्तायाः सर्वत्रानुगमाद्-व्यभिचारिणी चानुगते कल्पितत्वात्
 सत्तामात्रं होद् सर्वमित्यर्थः । ननु सत्ताया जातित्वात्
 जातेयं व्यक्तिसापेक्षत्वात् कथं सर्वं सत्तामात्रम् ? इत्याशङ्क्य
 सम्भावमेव कारण स्वाव्यतिरिक्त कार्यमुत्पाद्य तदनुगतं सत्
 सत्ताजाति-सम्पृञ्जामवाप, ततः कार्यस्य कारणभावत्वात्
 तत्रानुगत्युपपत्तेर्न सत्ता जातिः, किन्तु कारणरूप सत्तामात्रमेवे-
 त्याह, सदेवेति । कारणस्यापि सैषा चिचेति विशिष्टत्वान्ने-
 स्तत्र सदेवेत्येवकारानुपपत्तिमाशङ्क्य कारणादपि व्यतिरेक-
 माह, पुरस्तात् सिद्धं होति । कारणादपि व्यतिरेके तस्यापि
 साक्षित्वं हेतुमाह, होति । कारणस्यापि साधकं चैतन्यमेव
 सत्, यतश्चित्ते चैतन्याकारेण कारणस्याप्यनुपपत्त्येव सत्त्वं न सत्त्वं
 मुपपद्यत इत्यर्थः । तस्मात् ब्रह्मैव सदित्याह, पुरस्तात्
 सिद्धं हि ब्रह्मेति । पुरस्तात् सिद्धस्य परिच्छेदकाभावेन ब्रह्मत्वं
 प्रत्यक्षेण साधयति, नह्येति । अथ पुरस्तात् सिद्धे चिन्मात्रे

स्वात्मनि न किञ्चिदपि तद्गतिरित्तं तत्परिच्छेदकमनुभूयते
तन्निष्ठत्वेन ; ततस्तस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते इत्यर्थः ।

नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसाक्षिण्यविक्रियेऽद्वये
पश्यतेऽपि सन्मात्रं सदन्यत् (१) सत्यं चैत्थं पुरस्तादयो-
निः (२) स्वात्मस्थमानन्द-चिद्गुणं सिद्धं द्यसिद्धम् ;

ननु पुरस्तात् सिद्धे चैतन्ये अविद्या दर्शिता पूर्वमस्येति, तत्
कथं तत्र परिच्छेदकाभावः ? इत्याशङ्क्य न तत्र परमार्थतोऽविद्या
अस्ति कल्पितत्वात् तस्या इत्याह, नाविद्येति । तत्र हेतुमाह,
अनुभवात्मनोति । अनुभवस्यापि परप्रकाशत्वे तद्विषयमज्ञानं
सम्भवत्यपि कदाचित्, न च तद्यानुभवस्य पर-प्रकाशत्वं, तथा
सत्यनुभवायोगात् ; ततश्च स्वप्रकाशत्वादज्ञान-तत्कार्ययोस्तत्ता-
सम्भवात् तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धमित्याह, स्वप्रकाश इति । स्वप्रकाशे
यद्यज्ञानं परमार्थतोऽभ्युपगम्यते, तर्हि तद्वाश एव बलादव-
गन्तव्यः, न हि नाशं विना स्वप्रकाशस्य स्वात्मानं प्रति अभरणं
सम्भवति, तद्वाशद्यानुपपन्न इत्याह, सर्वसाक्षिणीति । नाशादेरपि
साक्षिणं विना न सिद्धिरित्यर्थः । ननु पुरस्तात् सिद्ध आत्मैव
कारणं सर्वस्य जगतः, तदन्यस्य निःस्वभावस्य कारणत्वायोगात्,
कार्यस्य कारणस्यमेव सर्व्वदा, ततः कथं पुरतोऽद्वयत्वम् ? इत्या-
शङ्क्य नास्य परमार्थतः कारणत्वमिति, किन्तु मायाहारेणैव कार-
णत्वमिति मायामयमेव ततः, अतोऽविक्रियेऽस्मिन् न किमपि

(१) क, ख, ग, घ, चदन्यत् ।

(२) क, पुरस्तादयोनि आत्मयोनिम् ।

परिच्छेदकमस्तीत्याह, अविश्रित्य इति । कार्य कारण भाववत्
 गुण-गुणित्व-धर्म-धर्माग्राह्यवस्था तद्वद्भावोऽपि नास्ति जगताम् ;
 अतएव किमपि परिच्छेदकं नास्तीत्याह, अद्वय इति । न
 केवलं पुरत एव सर्वस्य सम्भावित्वमनुभवितुं शक्यते, किन्तु
 परतोऽपि व्यवहारकाले शक्यते इत्याह, पश्यतेहापि सम्भाव-
 मिति । 'इहापीति' द्वितीय-प्रतिभास-समयेऽपीत्यर्थः । ननु
 व्यवहार-काले सर्वस्य सम्भाव-विषयत्वं विशेषाणामप्यवगमात्
 इत्यागद्वय विशेषाणामसत्त्वमाह, सदन्यदिति ।* सतोऽन्यत्वेऽपि
 विशेषाणामसत्त्वम्, अनन्यत्वेऽपि विशेषाणामसत्त्वमेवेत्यर्थः । ननु
 विशेषाणामसत्त्वे सम्भावस्यापि भाषायोगादसत्त्वमेव स्यादिति
 नेत्याह, सत्यं होति । सत्यत्वे होति सूचितं हेतुमाह, इत्थं
 पुरस्तादिति । सर्वकल्पना-साक्षितया कल्पकत्वेन चाकल्पि-
 तस्य सम्भावात् सर्वप्राणिभिः सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धत्वात्
 न तस्यासत्त्वं शङ्कनीयमित्यर्थः । सर्वकल्पकत्वेन पुरस्तात्
 सिद्धत्वे द्वैतकारणत्वेन पुनरपि सिद्धित्वत्वं प्राप्तमिति चेत्, न,
 यतोऽस्य परमार्थतः कल्पकत्वमपि नास्तीत्याह, अयोनिरिति^(१) ।
 यद्यप्येवं पुनः पुनरुपपाद्यते सम्भावं सर्वमिति, तथापि मया
 सम्भावं नाशुभूयते, किन्तु घट-पटादिकं जगत् तदनुगताश्च
 सत्तां पश्यामीत्यागद्वय नैवं^(२) वहिर्मुखेन त्वया सम्भावान्वेषणं

* सदन्यदित्यत्र असदन्यदिति पठित्वा मारायणभट्टेन "असदन्यदेव सत्, न तु
 सत्त्वं ज्ञातिरित्यर्थः" इति व्याख्यानम् ।

(१) क, छ, अनयोऽिति ।

(२) क, नैव ।

कार्यम् ; यतः स्वे महिम्नि प्रत्यगात्मन्येव स्थितं तत्, न
 पटादावित्याह, स्वात्मस्थमिति । कस्यचिदपि द्वितीयस्यासत्त्वे
 सुखानुभवस्यासम्भवात् न पुरुषार्थरूपं तदिति चेत्, नेत्याह,
 आनन्द-चिद्वचनमिति । स्वयमेवानन्दानुभवात्मकमेकरसश्चेत्यर्थः ।
 सदानन्द-चिद्रूपत्वे हेतुमाह, सिद्धं होति । सर्वसाक्षितया
 पुरतोऽपरोक्षतया स्वत एव सिद्धे सत्त्वं चित्त्वमानन्दरूपञ्च सिद्ध-
 मित्यर्थः । सिद्धे चित् केनचित् स्वरूप-व्यतिरिक्तेनैव प्रमाणेन
 तत्सिद्धमिति प्रमाण-सापेक्षत्वात् न स्वातन्त्र्यात् ; अतो नानन्द-
 रूपत्वमनुभवरूपत्वश्चेति चेत्, न, यतः प्रमाणस्यापि साधकत्वात्
 नेदं प्रमाणविषयम् ; अतः स्वातन्त्र्यानन्दादिरूपत्वे (१) पुरु-
 षार्थरूपमेष तदित्याह, असिद्धमिति ।

तद्विष्णुरोशनो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगं सर्वम् ;
 अत एव शुद्धोऽवाद्यास्वरूपो बुद्धः (१) सुखरूप आत्मा ;
 न ह्येतत् (१) निरात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो
 न ह्येदं सर्वं कदाचिदात्मा हि स्वमहिमस्यो निरपेक्ष
 एक एव साक्षी स्वप्रकाशः ।

ननु विष्णुर्गादि-भूर्त्तिभावस्तादात्म्यं वा पुरुषार्थः, न
 सत्मात्रभाव इत्यागच्छ भूर्त्तीनां मायमय-गुणरूपत्वेनात्र कल्पि-
 तत्वस्योक्तत्वात् नैतद्वातिरेकेण तेषां सत्त्वम् ; अतएव तद्वाय

(१) क, स्वातन्त्र्यानन्दादिरूपत्वम् ।

(२) क, ख, शुद्धः ।

(३) क, ख, न, महोद ।

एव परमपुरुषार्थ इत्याह, तद्विष्णुरित्यादिना अन्यदपि सर्वमित्य-
 न्तेन । विष्णुादिशब्दानां हि सम्भाव एव मुख्यार्थलाभः, ततः
 भदा आत्मेव विष्णुादिरूप इत्यर्थः । सदेव सर्वमित्यत्र हेतु स्वय-
 मेवाह, सर्वगमिति । 'सर्व' विष्णुादिक 'गमयति' प्रकाशयति
 सृजति स्थापयति सहरति च स्वमाययेति सर्वग विष्णुादि-
 भूत्सोमा चक्ष्वादि कविस्थर्थः । सत्तामात्र हीद सर्वमित्युप-
 कस्य सर्वगमित्यन्तेन सम्भावान्न स्वरूपमेव सर्वमित्युपपाद्य
 तस्य सम्भावस्य पूर्वोक्तं ब्रह्मत्व पुरस्तात् सिद्धं हि ब्रह्मेति ।
 तदुपसहरति, सर्वमिति । 'सर्वं जतुन्न दूषं ब्रह्मेत्यर्थः ।
 अतः त्वम्पदार्थ-विशेषणत्वेनोक्तानां सम्भावत्वादीनां शोधने तेषां
 ब्रह्मस्वरूपत्व कथनं सम्भावनादिरूपस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वोपपाद-
 नाय प्रत्यगात्मनेऽपि विचारिते ब्रह्मत्व प्रतीयत इति वक्तुमुत्तरं च
 ब्रह्मविशेषणत्वेनापि भदादीनां वक्ष्यमाणत्वाच्च सम्भावीपपादनाय
 उक्तन्यायमितर पदार्थ रूपत्व प्रतिपादनेऽभ्यतिदिशति, अतएव
 न्यादिना । शुद्धादिकं शृङ्ग सर्वेषामुपसृष्टमिति द्रष्ट-
 व्यम् । अवाचास्वरूप इति सत्यपदार्थोक्ति आत्मेति प्रत्यक्
 पदार्थो दर्शितः, तथा आत्मत्वेनापि हेतुना आत्मनोऽद्विती-
 यत्वं साधयति, नह्येतन्निरात्मकमित्यादिना । 'एतत्' कार्य
 कारणआत्मकं जगत् न हि 'निरात्मक' नि स्वरूप किन्तु सत्त्वरूप
 मेव स्वरूपमात्मेति च पर्यायः, तथापि द्वैतस्यात्मना सत्त्वरूपत्वे
 द्वैतस्यापि स्वरूपत्वेन भदावादात्मनः सद्भवत्वं स्यादित्याशङ्क्य
 यथा द्वैतस्यावशेष स्वात् न तथाय तस्यात्मा, किन्तु सर्व
 यत्सेन, अतो द्वैतस्यात्मेत्येव द्वैतमापेक्षमात्मत्व नास्तौत्याह,

अपि नात्मेति । आत्मनो निरपेक्षमात्मत्वमित्यत्र हेतुमाह, पुरतो हीति । सर्व-हेतुसिद्धे पूर्वमप्यात्मा आत्मनैव सिद्धः ; अतो निरपेक्षमस्यात्मत्वमित्यर्थः । हेतस्य पुरतोऽसत्त्वे युक्त्यनुभवसिद्धे सत्य-द्वितीयात्मनस्तद्विरुद्धस्य हेतस्य तदपेक्षया पुरत इव पुरतोऽपि परमार्थतोऽपि नास्तित्वमेवेत्याह, नहीदं सर्वं कदाचिदिति । नन्वात्मनोऽपि सिद्धौ कालापेक्षास्ति पुरतोऽपि सिद्ध इत्युक्तत्वात् नेत्याह, आत्मा हीति । आत्मनो निरपेक्षत्वादेकात्वात् साचित्वात् स्वप्रकाशत्वाच्चास्तित्वम् ; अनात्मनस्तु तद्वैपरीत्यादसत्त्वमित्याह, निरपेक्ष इत्यादिना । उपद्रष्टेति वाक्येन ब्रह्मात्मनोरेकत्वमुपदिश्य विरोधाशङ्कायां प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलक्षणसचित्वेन ब्रह्मत्वमुपपादित स्वप्रकाश इत्यन्तेन अन्येन ।

किं तन्नित्यम् ? (१) आत्मनोऽत्र ह्येव न विचिकित्स्यमेतद्दोदं सर्वं साधयति,

एवमुपपादितेऽप्यतिसूक्ष्मत्वात् प्रमेयस्य परोक्षमिव पश्यन्ती देवा आहुः, किं तन्नित्यमिति । किं तत् नित्य-शब्द-बुद्धादि-रूप-मात्मभूतं ब्रह्मेत्यर्थः । प्रजापतिनं परोक्षं तत् ब्रह्मेत्युत्तरमाह, आत्मेति । नन्वात्मा चेत् ब्रह्म, तर्हि आत्मनोऽपरोक्षमेव ब्रह्म अपरोक्ष आत्मा च सर्वेषां सर्वदा अपरोक्ष एवेति न कस्यापि कदाचिदपि संसार-प्रतिभासः स्यात्, भासते तु ; तस्मादात्मभूतं ब्रह्मेत्याशङ्कयामाह, अत्र ह्येव न विचिकित्स्यमिति । 'अत्र' ब्रह्मण आत्मत्वे 'हि' यस्मात् न 'विचिकित्स्यं' संगणितव्यं

संशय-कारणाभावादित्यर्थः । हि इति संशय कारणाभाव
सूचितः । आत्मानुभवेऽपि संसार दर्शनात् नाससारि ब्रह्माकेति
दर्शितम् । ननु शङ्काकारणं न तेषामात्मानुभवस्याभावात् ;
ते हि देहादिकमेव आत्मानं मन्यमानास्तदपरोक्ष मन्यन्ते, (१)
ननु केवलमात्मानं ब्रह्मरूपं ते जानन्तीति हि शब्देनोक्तम् ।
ननु नास्ति ब्रह्म, यद्यस्ति, तथापि तदस्यैव तत्त्वात्मान्त
भूतं जगत्कारणत्वेन श्रवणात् ; न हि आत्मनो जगत्
कारणत्वं दृश्यते इति, तत्राह, एतद्वोति । 'एतत्' आत्म
रूपं ब्रह्म 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' द्वितीयं दर्शनादिकाले
'साधयति' सृजति ; स्थिति सहारादेरुपलक्षणार्थं सृष्टिः, आत्मनो
ऽन्यस्य दृश्यत्वेनाचेतनत्वात्, अचेतनस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः,
जगत्कारणस्य ब्रह्मणः केवलस्य मुख्यया वृत्तैवात्मत्वमभ्युप
गन्तव्यमिति हि शब्दार्थः ।

द्रष्टा द्रष्टु साक्ष्यविक्रिय सिद्धो निरविद्यो वाद्धान्तर-
वीक्षणान्, सुविस्पष्टस्तमसः परस्तात् ।

एव युक्तितो ब्रह्मण आत्मत्वमुपपाद्य यन्मय व्यतिरेक-
चतुष्टयेनात्मनो ब्रह्मत्ववत् सच्चिदानन्द पूर्णात्मत्वमनुभावयितु
मुपलक्षणत्वेन द्रष्टृ इत्यत्र साक्षि साक्ष्यान्वय व्यतिरेकावाह, द्रष्टे-
त्यदिना । तत्तत् द्रष्टेति द्रष्टृ-दृष्टान्वय व्यतिरेकोक्तिः । ननु
द्रष्टापि सुख-दुःख ससारधर्म्यं विगिष्ट कथं ब्रह्म ? इत्याशङ्क्य

न सुख-दुःखादि-विशिष्टोऽयं द्रष्टा, किन्तु तस्यापि साधकः
 साक्षोति वदन् साक्षि-साक्ष्यान्वय-व्यतिरेकावाह, (१) द्रष्टा
 द्रष्टुरिति । सोऽपि द्रष्टा द्रष्टृत्वात् परिणाम्येवेति चेत्, न,
 सर्वविकार-साक्षित्वादित्याह साक्षीति । सोऽपि साक्षादीज-
 णस्य कर्त्तेति चेत्, न, तथा सति विंकारित्वेन साक्षित्वायोगात्
 सर्वविकार-साक्षी अविक्रिय एवेत्याह, अविक्रिय इति । कोऽसौ
 साक्षी ? इति तु प्रश्नोऽनुपपन्नः प्रसिद्धत्वात्तस्येत्याह, सिद्ध इति ।
 न वयं विद्म इति वा वक्तुं न शक्यते इत्याह, निरविद्य इति* ।
 निरविद्यत्वं साधयति, बाह्यान्तर-बीक्षणदिति । 'बाह्यम्' कार्यम्,
 'आन्तरम्' कारणं, तयोर्बीक्षणादित्यर्थः । कार्य-कारण-बीक्ष-
 णेऽपि बोधितुः स्वस्वरूपेऽज्ञानं किं न स्यादिति सर्वसाधकत्वेन
 सर्वस्मात् पुरतः स्वयं प्रकाशत्वाद्बोधितुरित्याह, सुविस्मृतस्तमसः
 परस्तादिति(१) । 'तमः' अज्ञानं कारणं तस्यापि साधकत्वेन
 ततोऽप्युपरि प्रत्यगात्मा सुविस्मृत इत्यर्थः ।

ब्रूतैष दृष्टो वेति, दृष्टोऽव्यवहार्योऽप्यल्पो नाल्पः साक्ष्य
 विशेषो नान्यः,

एवमुपदिश्य प्रजापतिस्तेषां भावं ज्ञातुं पृच्छति, ब्रूतेति ।
 'एषः' मयोपदिष्टोऽद्वय आत्मा दृष्टः ? किं वा न दृष्टो ? भवद्विरिति
 ब्रूत इत्यर्थः । ते बुद्धिगतं चेतन्याभासमात्म-सहजं पश्यन्त आहुः,

(१) क, छ, साक्षि-साक्ष्यान्वय-व्यतिरेकमाह ।

* निरविद्य, विज्ञेता अविद्या यस्यादुभयविषयबीक्षणादिति नारायणो व्याख्या ।

(२) क, छ, सुविस्मृतस्तमस परस्तादिति ।

दृष्ट इति । तेषामन्यथाज्ञान लिङ्गेन विदित्वा तद्व्युदासाय भव
 द्विविदित आत्मा कीदृश ? इत्युक्ते, ते होचु, अव्यवहार्य इति ।
 यद्यपि दृष्टस्तथापि अव्यवहार्य इत्यर्थः । न हि चैतन्याभास
 इत्यरूप इति निर्मेतुं शक्य, चैतन्य सदृशत्वात् तस्य केव
 लस्य । पुनरपि शुद्धान्तःकरणतया स्वात्मनोऽनुभव प्रजापति
 नोक्तमात्मसत्त्वणञ्च पुन परासृज्य बुद्धिगतस्याभामस्यात्मत्वेन
 गृहीतस्याप्य दोष पश्यन्त आहु, अप्यल्प इति । यद्यपि
 दृष्टोऽव्यवहार्यश्च तथापि परिच्छिन्न आत्मा न प्रकाशते इत्यर्थ
 इत्युक्तः प्रजापतिः परमार्थात्मनोऽल्पत्व निराचष्टे, नाल्प इति ।
 अनल्पत्वे अल्पत्वस्यापि साक्षित्वे हेतुमाह, साक्षीति । साक्षि-
 त्वादेव विशेषान्तरमाशङ्कमानं निवर्त्तयति, अविशेष इति ।
 तथापि देहान्तरेऽप्यन्य एवविध आत्मास्ति, अतः सजातीय-
 भेदवान् परिच्छिन्न एवेति चेत्, न यतो न देहान्तरस्य आत्मा
 एतदेहस्यात्मनोऽन्य इत्याह, नान्य इति ।

असुखदुःखोऽदय परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽभिन्नोऽदय ;

ननु सुखदुःखादिव्यवस्थया देहभेदेऽप्य आत्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य
 इति चेत्, न, सुखदुःखादीनामात्म धर्मत्वाभावेन तद्वेदस्यात्म-
 भेद साधकत्वानुपपत्तेरित्याह, असुख-दुःख इति । सर्वदेहे
 स्वात्मैकत्वे अनुसन्धानादि प्रसङ्ग इति चेत् न, अनुसन्धानादे
 रप्यात्मधर्मत्वाभावादित्याह, अदय इति । तथापि परमात्मा

० अयमवधार्य इत्यत्र अयमवधार्य इति पठिता नारायणमठेन 'अवधार्य'
 जाभरणादि अवधारणान् इति आख्यातम् ।

अन्य इति चेत्, न, यतः स्वत आत्मैव परमात्मा इत्याह, पर-
मात्मेति । ननु सर्वज्ञः परमात्मा, आत्मा तु किञ्चिदज्ञः; अतः
कथमयं परमात्मेति चेत्, नायं दोषः, यत आत्मापि पर-
मात्मयत् सर्वज्ञः सर्वेश्वरयेत्याह, सर्वज्ञ इति । सर्वबुद्धि-भाषित्वं
चिद्रूपत्वश्चेतीश्वरस्य सार्वज्ञं, तदस्यापि चिन्मात्ररूपस्यात्मनो-
ऽविशिष्टमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वञ्च सर्वसन्निधि-भाषेण सर्वप्रयत्न-
कत्वं, तदपि समानमेव; अतोऽपरिच्छिन्नोऽयमात्मेत्याह, अनन्त
इति । तथापि साक्षिणा आत्मना साक्ष-सद्भावाद्विजातीयभेद-
यत्त्वेन नाद्वितीयेश्वरात्मत्वमिति चेत्, न, साध्यस्य कल्पितत्वा-
दित्याह, अभिन्न इति । फलितमाह, अद्वय इति ।

सर्वदा संवित्तिर्मायया, नासंवित्तिः स्वप्रकाशः, यूयमेव,
दृष्टः किमद्वयेन? न, द्वितीयमेव, (१) न यूयमेव ब्रूहिमेव,
भगवन्निति ते देवा ऊचुः, यूयमेव ।

यदेवमद्वय ईश्वर एवायमात्मा, किमिति तथा सदायं
नावभासते इत्यज्ञान-वन्नादित्याह, सर्वदेति । तर्हि माया-
ज्ञान मय्यस्य एव दोषः? इत्यागच्छ न तत्सम्बन्धः परमार्थतः
स्वप्रकाशत्वात् सम्भवति; अतो न दोष इत्याह, नामंसंवित्तिः

मायाया अभावादात्मैव तयोच्यते इत्याह, यूयमेवेति* । पुनरपि प्रजापतिः पृच्छति, दृष्टः किमदयेनेति । किमदय-ब्रह्मरूपे-णात्मा दृष्टो भवद्भिः ? किं वा न? इत्यर्थः । देवा ऊचुः, द्वितीय-मेवेति । हयमेवास्माभिर्दृश्यते नादयमित्यर्थः । आह प्रजा-पतिः, नेति । न हयं भवद्भिर्दृश्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह, न यूयमेवेति । ततो यूयमेव वस्तु न हयम्, तस्मात् हयं द्रष्टुं न शक्यते इत्यर्थः । देवा ऊचुः, ब्रह्मेवेति । यद्येवमात्मैव वस्तु न हयं, तर्हि तत् पुनरेव ब्रूहि । भगवन्निति देवा ऊचुरित्यर्थः । आह प्रजापतिः, यूयमेवेति । न हि शुष्मद्वयतिरेकेण हयमस्ति परमार्थः, यूयमेव वस्तुस्तीत्यर्थः ।

दृश्यते चेन्नात्मज्ञाः, असङ्गो (१) ह्ययमात्मा ; अतो यूयमेव स्वप्रकाशाः, इदं हि सत्-सविन्मयत्वात् (१) यूयमेव नेति होचुः ; हन्तासङ्गा वयमिति होचुः ; कथं पश्यन्तीति होवाच ; न वयं विद्म इति होचुः ; ततो यूयमेव स्वप्रकाशा इति होवाच ; न च सत्-सविन्मयाः ।

पुनरपि अस्माभिर्दयमेव दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिराह, दृश्यते चेदिति । दृश्यते चेत् हयं, तर्हि न यूयमात्मज्ञा इत्यर्थः । कथं हयदर्शन-मात्रेण नात्मब्रह्ममिति ? तथाह, असङ्ग इति ।

* यूयमेव दृष्ट इति 'हो दृष्ट' च यूयमेव दृष्टइत्येव, इति नारायणेन व्याख्यातम् ।

(१) क, ग, चिन्तामात्राणां ।

(२) क, च, ग, स सत् सविन्मयत्वात् ।

असङ्गस्य हि द्वितीय-सावधानुपपत्तेर्न द्वितीय-दर्शनमस्ति ;
यूयञ्चात्मानं द्वितीयं द्रष्टारं मन्यध्वे; (१) अतो नात्मज्ञा इत्यर्थः ।
कथं तर्हि आत्मनो द्वितीयत्वे द्वैत-द्रष्टृ-प्रतिभासः ? इत्याशङ्क्य
आत्मा स्वयम्प्रकाशो द्वैतरूपेण प्रथते मायया ; तत आत्मा प्रथैव
द्वैतप्रथेति कल्प्यते मूढैरित्याह, अत इति । यत आत्मा असङ्ग-
त्वात् द्वितीयद्रष्टा न भवति ; अतो यूयमेव द्वैतरूपेण स्वप्रकाशा
इत्यर्थः । द्वैतस्य स्वप्रकाशात्म-भाषित्वं साधयति, इदं हीत्या-
दिना । अर्थात् प्रजापतिनोक्तमात्मनोऽसङ्ग-संविद्रूपत्वम् । नेति
होचुरिति (१) । देवा नेति होचुरित्यस्यार्थः । तच्चासङ्गत्वं हेतुं
प्रोचुरित्याह, हन्तासङ्गा वयमिति । 'हन्ता' यदि भवतोक्तं
सत्यमसङ्गोऽयमात्मेति, तर्हि असङ्गा वयमिति यस्मात्, तस्मा-
दसङ्गं संविग्नयत्वमस्माकमिति होचुरित्यर्थः । कथमिति प्रजा-
पतेः प्रश्नः, यद्यसङ्गा यूयं, कथं तर्हि द्वैतं पश्यन्तीति होवा-
चेत्यर्थः । न वयं द्वैतदर्शन-प्रकारं विप्र इति होचुर्देवाः ।
यत एवमसङ्गत्वादात्मनो द्वितीयदर्शनं न भवति, 'तदा' तस्मा-
न्मदुक्त-प्रकारेण सत् संविद्रूपा यूयमेव द्वैतरूपेण स्वप्रकाशा इति
होवाच प्रजापतिः ।

एतौ हि पुरस्तात् सुविभातमव्यवहार्यमेवाद्वयं ज्ञातो
वैप विज्ञातो विदिताविदितात् पर इति होचुः ।

ननु असङ्गयोः सत्-संविदोः कथमसङ्ग-भत् संविद्रूपत्वमिति

(१) क, ख, मन्यते ।

(२) क ख, नेति होचुर्देवा इति ।

देवानो मतमाश्रय न च युष्माकं सङ्ग-सत् संविद्रूपत्वमुक्तं भग-
वतेति देवानां मतमाश्रय सत् संविच्छब्द लक्ष्य स्वरूप विवक्षये-
त्यभिप्रेत्य संविदात्मनोरव्यवहार्यात्ममात्रत्वमाह, एतौ होत्या-
दिना । आह प्रजापतिः, ज्ञातो वैष इति । किं मयोक्तो-
ऽव्यवहार्य आत्मा भवद्विज्ञातः?, अथवा न ज्ञातः? इत्यर्थः ।
देवा ऊचुः, विज्ञात इति । कथं विज्ञातः? इति प्रजापतिना
पृष्टा ऊचुरित्याहुः । विदिताविदितात् पर इति होचुरिति ।
विदितात् परत्वमविषयत्वात्; अविदितात् परत्वं स्वप्रकाश-
चिद्रूपत्वात् ।

स होवाच, तदा एतद्-ब्रह्मादयं वृक्षत्वान्नित्यं शुद्धं
बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं सदानन्द^(१)चिन्मात्र
मात्मैवाव्यवहार्यं केनचन; तदेतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः
पश्यतः; तदेतत् सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव^(१) ।

एवं त्वम्पदार्थशोधनं कारयित्वा तत्पदार्थशोधने प्रवर्त्तयन्
स होवाच प्रजापतिः । किमुवाचेत्याह, तदा इति । 'तत्'
इति कारणत्वेन परोक्षम्, 'एतत्' इति तदेव कार्यं प्रविष्ट-
मपरोक्षमुक्तम् । अद्वयत्वे हेतुमाह, वृक्षत्वादिति । वृक्षते-
र्धातोर्द्वयत्वम्; एवं मुख्यार्थ-लाभादद्वयमेव ब्रह्मेत्यर्थः । एवं
विशेष्यमद्वयमभिधाय आत्मवत् ब्रह्मणो नित्यत्वादिकं विशेषण-
माह, नित्यं शुद्धमित्यादिना । उक्तस्य विशेष्यस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वा-

तदानुगुणसिद्धये स्वस्वभावाभ्यां परित्वञ्च एकरस चिन्मात्रार्थता
 प्राप्तैव नित्यादि-पदानां वृद्धाणि वृत्तिरित्याह, अव्यवहार्यं केन-
 चनेति । केनचनापिपदेन मुख्यया हृत्या अव्यवहार्यमित्यर्थः ।
 एवं पदार्थद्वयं संशोध्य तयोरेकत्वं प्रणवेनाविषयतया प्रतिपत्तव्य
 मित्याह, तदेतदिति । 'तदेतत्' यथोक्तं ब्रह्मात्मानं 'पश्यत'
 आत्मारूपेणैव पश्यतेत्यर्थः । अपश्यन्त इति, अविषयतयेत्यर्थः ।
 उक्तमेकत्वं-गमयकरणेन^(१) दृढयति, तदेतत् सत्यमित्यादिना ।
 किं तदिति तदाह, आत्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवेति । इत्येतत् सत्य-
 मित्यर्थः ।

अत्र ह्येव न विचिकित्स्यमित्यो^१ सत्यम् ; तदेतत्
 पण्डिता एव पश्यन्ति ; एतद्वनशब्द-मस्पर्श-मरूप-मरस-
 मगन्ध-मव्यक्तव्य^(२)-मनादातव्य-मगन्तव्य-मविसर्जयितव्य-
 मनानन्दयितव्य-ममन्तव्य-मबोद्धव्य-मनहङ्कर्तव्य मचेतयि-
 तव्य मप्राणयितव्य मनपानयितव्य-मव्यानयितव्य मनुदान-
 यितव्य-मसमानयितव्य मनिन्द्रिय मविषय मकरण-मलक्षण
 मसङ्ग-मगुण मविक्रिय-मव्यपदेश्य मसत्त्व मरजस्क-मत-
 मस्क मज-ममाय-मप्यौपनिषदमेव सुविभातं सद्वादिभातं
 पुरतोऽस्मात् सर्वस्मात् सुविभातमद्वयं पश्यताहं सः सो
 ऽहमिति ।

(१)—क गमयन कारणेन ।

(२) घ, मयङ्गव्य ।

यत् उक्तमेकत्वं सत्यम्, अतोऽत्र संशयो नैव कार्य इत्याह, अत्र
 ह्येवेति । उक्तमेकत्वं स्वानुभवेनापि द्रढयति, इत्येवेति । 'इति'
 इत्युक्तस्यैक्य-परामर्शः । ओम् इत्यनुज्ञया स्वानुभवः प्रकटीकृतः ।
 सत्यत्वमुपसंहरति, सत्यमिति । न्याय-मीमांसा-संस्कृत बुद्धीनां
 शब्दप्रवृत्ति-निवृत्ति-भेदविदामेव उक्तात्मैक्य-प्रतिपत्तिर्भवती-
 त्याह, तदेतदिति । तत्र हेतुमाह, एतद्वीत्यादिना । अविषय-
 मिति विषयसामान्य-प्रतिषेधः, अलक्षणमित्यनुमान प्रतिषेधः ;
 शब्दप्रवृत्ति-निमित्त पट्टादि-प्रतिषेधो ऽसङ्गमित्यादिभिः ; अतो
 ऽव्यपदेश्यं शब्दैः । अमायमिति गुण साम्यरूप-माया-प्रतिषेधः ।
 यद्यप्येवं सर्वविशेष रहितं, तथाप्युपनिषद्भिरेव लक्षणाया ज्ञातव्य-
 मित्याह, अप्यौपनिषदमिति । उपनिषद्भिर्लक्षणाया ज्ञाते स्पष्ट-
 तथा ब्रह्मज्ञानं भवतीत्याह, सुविभातमिति । नचोपनिष-
 देनापि ज्ञानेनात्मनि कथिदतिशयो जन्यते स्वप्रकाश-मित्य-
 चैतन्य-रूपत्वादात्मन इत्याह, सकृद्विभातमिति । सर्वदा स्वप्र-
 कायरूपमित्यर्थः । तत्र सर्वसाक्षित्वे हेतुमाह, पुरत इति ।
 व्यतिहारेण चैकत्वं प्रतिपत्तव्य-मित्याह, पश्यताहं सः सोऽह-
 मिति ।

स होवाच, किमेष दृष्टोऽदृष्टो वेति ; दृष्टो विदिता-
 विदितात् पर इति होचुः ; कौषा^(१) कथमिति होचुः ; किं
 तेन ; न किञ्चनेति होचुः ; यूयमायुष्यरूपा इति न

चेत्याह, ओमित्यनुजानीध्वं, ब्रूतैनमिति ज्ञातोऽज्ञातश्चेति
होचुः । न चैवमिति होचुर्ब्रूतैवैनमात्मसिद्धमिति होवाच ।

पूर्ववत् स होवाच प्रजापतिः, किमेव दृष्टोऽदृष्टो वेति ।
एवं दृष्टा देवा ऊचुः, दृष्ट इति । दृष्टयेत् किमात्मकोऽसाविति
दृष्टा ऊचुः, विदिताविदितात् पर इति । पुनरपि सायर्थ्यमूचुः,
कैषा कथमिति । क्व 'एषा' माया इदानीं गता ? कथञ्च
पूर्वमासीत् ? स्वप्रकाशे चिदात्मनि अहो आश्चर्यमेतदित्यर्थः ।
किं तेन मायावृत्त-परिज्ञानेन भवतां तदपरिज्ञानेन किं भवता-
मस्ति काचिन्नूनता इत्यभिप्रायः प्रजापतिः पृच्छति, किं तेनेति ।
पृच्छन्तं देवा ऊचुः, न किञ्चनेति । न किञ्चन प्रयोजन-
मस्माकमस्ति मायावृत्त-परिज्ञानेन केवलमाश्चर्यवशात् दृष्ट-
मस्माभिरित्यर्थः । यूयमेवाश्चर्यरूपा न माया, यतो यूयमेवं-
विधाया मायायाः सत्ताप्रतिभासयोर्विचित्रार्थ-क्रिया-सामर्थ्यस्य च
हेतव इत्यर्थो यूयमाश्चर्यरूपा इत्यस्य ; यतः स्वरूपसत्ता-
मात्रेण भवतामप्युक्त-हेतुत्वं न विहृततया, अतो न युष्माकमपि
सर्वदैकस्थत्वादाश्चर्यरूपत्वं वक्तुं शक्यते । अदृष्टपूर्वं दृष्ट-
माश्चर्य-मित्युच्यते इति न चेत्याहेत्यस्यार्थः । च शब्दादाश्चर्यरूपा
इति पदमनुपपन्नते ; किं बहुना मायाचिन्तां परित्यज्य सर्वदा
ओमित्यनुजानीध्वम् । सर्वसत्ता-प्रतिभासानुज्ञातारं भदुक्त-
मात्मानमोमिति पूर्णवस्तुभासकेनानुज्ञाप्रणवेन 'अनुजानीध्वं'
प्रतीपद्यध्वमित्यर्थः । न चात्र प्रतिपत्तृ-प्रतिपत्तव्य-प्रतिपत्ति-सा-

धनानां भेदोऽस्ति यतो वक्ष्यति कैषानुज्ञेति^(१) एष एवात्मेति
 होवाचेति । अत ओमित्यनुजानीध्वमिति विद्यया निहन्तावि
 द्यानां स्वरूपावस्थानमेवात्मम् अनुजानीध्वमिति नियोगरूपन्तु
 वचनं विविदिषून् प्रत्येवेति मन्तव्यम्; अत उत्पदविद्यान्
 देवान् प्रति अनुजानीध्वमिति प्रजापतेर्वचनं तत्परोक्षार्थमेव ।
 यथेदमुत्तरं वचन परोक्षार्थं ब्रूतैनमित्यादि । 'एन' मयीप
 दिष्टं भवद्विज्ञातमात्मन भवद्विर्बिहितेनासाधारणेन रूपेण ब्रूत
 इत्यस्यार्थः । ते देवाः पूर्ववत् ज्ञातोऽज्ञातयेति होचु । तर्हि
 ज्ञातत्वाज्ञातत्वधर्मवानात्मा भवद्विज्ञात इति प्रजापतिनोक्ता
 ज्ञाताज्ञातधर्माभावं पुनरप्याहुरिति न चैवमिति होचुरित्य
 स्यार्थः । यद्यपि ज्ञातत्वाज्ञातत्वधर्मो नाख्यात्मनः, तथापि ब्रूतै
 वैनमात्मानम् । यदस्यासाधारणरूप तेन ब्रूतैव वक्तव्यमेव भव
 द्विरित्यर्थो ब्रूतैवैनमित्यस्य । ननु न शक्यते वक्तुमस्माभिरिति
 देवानां मतमाशङ्क्य, आत्मसिद्धमिति । न हि न सिद्धं वक्तुं
 शक्यते इत्यभिप्रायः ।

'पश्याम एव भगवन् । न च वयं पश्यामो नैव वयं वक्तुं
 शक्नुमः; नमस्ते भगवन् । प्रसीदेति होचुः, नभेत्तव्यं, पक्क-
 नेति होवाच; कैषानुज्ञेति, एष एवात्मेति होवाच; ते
 होचुः, नमस्तुभ्यं वयन्तव, इति च प्रजापतिर्देवाननु-
 शशासानुशशासेति ।

पश्याम इत्यादि देवानां वचनम् ; त्वत्प्रसादात् पश्याम
 एवात्मानं भगवन् ! न वयं केनचिद्वर्गेण विशिष्टं पश्यामः ;
 अतो नैवेत्यंरूप इत्यात्मानं वक्तुं शक्नुमः । नमस्ते भगवन् !
 सर्वज्ञ ! 'प्रसीद' अस्मत्-परीक्षाप्रयादिरम्य प्रसन्नो भवेति
 होचुरित्यर्थः । यद्यप्येवमात्मनो निर्विशेषत्वं निमित्तं भवद्भिः,
 तर्हि निवृत्तसंसारभया ययमित्याह प्रजापतिः, न भेतव्य-
 मिति । अतः परं निवृत्ताज्ञानत्वेन निवृत्तसर्वसंसारभया यूय-
 मित्यर्थः । यदि प्रष्टव्येपोऽस्मि भवतां ? तर्हि तं पृच्छतेति
 होवाच प्रजापतिः पूर्वोक्तानुज्ञाकर्त्तव्यं परिहर्तुमिच्छन् । विद्यया
 कृतानग्नाम् प्रति किमिदं प्रजापतिनोक्तमोमित्यनुजानीध्वमिति
 तदगतं शल्यमपनेतुं देवाः पप्रच्छुर्नभ्यानुज्ञा इत्याह, कैषानु-
 ज्ञेति^० । या अस्माकं त्वत्प्रसादात् कृतकृत्यानामपि कर्त्तव्यतया
 भवतीत्या अनुज्ञा ओमित्यनुजानीध्वमिति, सा किं कर्त्तव्य-
 रूपास्माकम् ? उत न इत्यर्थः । न कर्त्तव्यरूपेति प्रजापते-
 रुत्तरम् एव एवेति । न कर्त्तव्यरूपेयं, किन्त्वेव एव स्वयम्भकाश-
 आत्मानुज्ञा, स हि सर्वसत्तां स्मूर्तिश्चानुजानातीत्यनुज्ञारूप
 इत्यर्थः ; अत ओमित्यनुजानीध्वमित्यस्यायमर्थः ; ओमित्यने-
 नोद्गारेण लक्ष्यमात्मानम् अनुजानीध्वं प्रतिपद्यध्वं हे विवि-
 दिषव इति^(१) । एवं प्रजापतिना स्वाराज्येऽभिपिक्ताः
 'ते' देवा क्वचुः । किमुक्तवन्त इत्याह, नमस्तुभ्यं वयं

० कैषा इत्यत्र कैषेति पठित्वा, "कैषेति प्रष्टव्यो वाक्यम् अनुज्ञेतिज्ञेयं, क
 एषानुज्ञा वर्त्तते" इति नारायणभट्टेन व्याख्यानम् ।

(१) क, ख, चे विविदिष चे व इति ।

तवेति । नमस्कार-पूर्वकं स्वात्मानमर्पितवन्त इत्यर्थः । 'इति'
इत्यादिश्रुतैर्वचनम्, इति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रजापतिर्देवाननु-
शशासेति । दिव्यचनमनुशासनं समाप्तिं व्योतनार्थम् । इतिशब्द
आख्यायिका-समासः ।

तदेप श्लोकः ॥

श्रीतमोतेन जानीयादनुज्ञातारमान्तरम् ।

अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाव्रजेदिति ॥

इत्यथर्व वेदोपनिषत्सु नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत्

समाप्ता ॥

तुरीयानुशासनं खण्ड्योक्ते ऽर्थे श्लोकमवतारयति, तदेप
इति । 'श्रीतम्' आत्मानम् 'श्रीतेन' प्रणवेन जानीयात् ;
उक्तप्रकारेण 'अनुज्ञातारम्' आत्मानम् 'यान्तरम्' श्रीताद-
यान्तरम् अनुज्ञातप्रणवेन उक्तप्रकारेण जानीयादित्यनुवर्तते,
अनुज्ञारूपमात्मानमित्यर्थः । तमनुज्ञाप्रणवेन जानीयात् । 'अद्व-
यम्' अविकल्पमात्मानम् अविकल्प प्रणवेन 'लब्ध्वा' गुरुप्रसादा-
दतो ज्ञात्विति तुरीयखण्डार्थ उक्तः । अनुशासन-खण्डार्थ-
माह, उपद्रष्टारमाव्रजेदिति । श्रीतादि प्रयोगैः शुद्धान्तःकरणः
अनुशासनं खण्ड्योक्त प्रकारेणानुशिष्ट उपद्रष्टृरूपेणावस्थितो भवे-
दित्यर्थः ।

तापनीय-रहस्यार्थ-दीपिका तिमिरापहा ।

गुर्वनुग्रह-लब्धेपा सतामस्तु सुखामये ॥

सच्चिदानन्द-सम्पूर्ण-प्रत्यगेक-रसात्मने ।

तेजसे महते भूयान्नमः पुंसिंहरूपिणे ॥

यस्य संमृतिमात्रेण तरन्ति भवसागरम् ।

तान् नतोऽस्मि गुरुन् भक्त्या धिया वाचा च कर्मणा ॥

इति श्रीगोविन्द-भगवत्-पूज्यपादग्रन्थस्य परमहंस-परिव्राजका-

चार्यस्य श्रीगङ्गारभगवतः कृता-वायव्योत्तर-(१)

तापनीयोपनिषद्ग्रन्थार्थ दीपिका†

समाप्ता ॥

० यद्यप्यादर्श-पुस्तकद्वये श्रीगोविन्दभगवदित्यादिपाठो न दृश्यते, तथाप्यस्या-
पिष्टो गङ्गार विहितन-छन्दस्य प्राचीनैकवचनस्य दर्शनात्, पूर्वपूर्व भाष्यान्ते
एतत्पाठस्यावलोकनान्, यस्यान्ते चैतत्पाठस्य निवेदनोपित्यादवाचो विनि
वेष्टित ।

(१) क, ख, इत्युत्तरतापनीयोपनिषद्ग्रन्थार्थ दीपिका ।

† श्रीगङ्गारकृता हि विवृति कश्चिद् भाष्यनाम्ना कश्चिद् दीपिकानाम्ना प्रदिता ।
तद्व्याख्यात-तैत्तिरीयोपनिषत्-प्रभृतिषु ग्रन्थान्तरेषु तथा दर्शनात्, अतोऽस्य ग्रन्थस्य
पूर्वभागे भाष्यनाम्ना परभागे च दीपिकानाम्ना तस्या कौतूहलमन्यतरेयमिति गङ्गां
नोत्प द्यति । यदि पुनर्निश्चय-तारतम्य दर्शनेनान्यतरेयमिति कोऽपि गङ्गने
नव माह किमपि पशुभिच्छामि ।

ओं देवा ह वै सत्यं लोकमायान्, ते प्रजापतिमपृच्छन्,
नारसिंहं चक्रं नो ब्रूहीति । तान् प्रजापतिर्नारसिंहं
चक्रमवोचत्; पङ्क्वै नारसिंहानि चक्राणि भवन्ति; यत्
प्रथमं तच्चतुररं, यद्वितीयं तच्चतुररं, यत्तृतीयं तत्
पञ्चारं, यच्चतुर्थं तत् पङ्गरं, यत् पञ्चमं, तत् सप्तारं,
यत् षष्ठं तदष्टारम्; तदेतानि पङ्केव नारसिंहानि
चक्राणि भवन्ति । अथ कानि नामानि भवन्ति, यत्
प्रथमं तदाचक्रं, यद्वितीयं तत् सुचक्रं, यत्तृतीयं, तन्महा
चक्रं, यच्चतुर्थं तत् सकल-लोक-रक्षणचक्रं, यत् पञ्चमं,
तद्युचक्रं, यत् षष्ठं तदसुरान्तकचक्रम्; तदेतानि भवन्ति,
पङ्केव नारसिंह-चक्रनामानि भवन्ति ॥

पङ्कङ्गन्याससिद्धयर्थं षट् चक्राणि क्रमादिह ।

स्वरूपती मन्त्रतय रूढ्यन्ते प्रश्नपूर्वकम् ॥

प्रश्नोद्देशेन इन्द्रादयो ब्रह्मलोकमगच्छन्तित्वाह । ओं देवा ह
वा इति सामान्यप्रश्नः, विशेषप्रश्नो नारसिंहमिति । तानिति
श्रुतेः, वचः, चक्रमित्येकवचनात्, उपसंहारे च 'यो वा एतं-
नारसिंहं चक्रमधीति' इत्येक वचनात् षट्पञ्चैकौपरि लेख्यानि ;
तेनैकं महाचक्रं भवतीति गम्यते, नारसिंहानि चक्राणि भवन्ती
त्यतः प्राक् षड्वा इति श्रियम् । 'चतुररं' चत्वारोऽरा यस्य तत्

तथा, अरोपरि त्रिकोणाकाराणि पत्राख्यपि भवन्तीति द्रष्टव्यम् । पञ्च अरा यस्य तत् पञ्चारम्, अष्टावरा यस्य तदष्टारम् । अन्ते मिलितयोः सन्धानकारौणि काष्ठादोनि अराः, तेषां नामानि पृच्छन्ति, अथ कानीति । 'आ' आनन्दात्मकं चक्रमाचक्रं, 'सुष्टु' सम्यक् सिद्धं चक्रं सुचक्रं, 'महत्' तेजोमयं चक्रं महाचक्रं, सकललोका रक्षन्ते ज्ञानक्रिया-शक्तिभ्यामनेन चक्रेण तत् सकललोक-रक्षण-चक्रं, 'दिवः' योगगम्यमार्गस्य चक्रं द्युचक्रम्, 'असुराणाम्' असत्यवादिनाम् 'अन्तक इय' चक्रमसुरान्तकचक्रं प्रतिचक्रञ्च ।

अथ कानि त्रीणि वलयानि भवन्ति ?, यत् प्रथमं तदान्तरं वलयं भवति, यद्वितीयं तन्मध्यमं वलयं भवति, यत् तृतीयं तद्वाह्यं वलयं भवति; तदेतानि त्रीण्येव वलयानि भवन्ति, यदान्तरं तद्वै वोजं, यन्मध्यमं यन्नारसिंह-गायत्री, यद्वाह्यं तन्मन्त्रः । अथ किमान्तरं वलयं?, पङ्का आन्तराणि वलयानि भवन्ति; यन्नारसिंहं तत् प्रथमस्य यन्माह्यं लक्ष्मणं तद्वितीयस्य, यत् सारस्वतं तत्तृतीयस्य, यत् कामदेवं तच्चतुर्थस्य, यत् प्रणवं तत् पञ्चमस्य, यत् क्रोध-देवतं तत् षष्ठस्य; तदेतानि पङ्का नारसिंहचक्राणां पङ्कान्तराणि वलयानि भवन्ति ॥

त्रीणि त्रीणि वलयानि (१) कुण्डलाकाराणि भवेन्ति ॥

तेषां प्रथमपूर्वकमन्वर्थानि नामान्याह, अथ कानि त्रीणि इति । उपसंहारः तदेतानि इति । त्रीण्येवेति प्रत्येकमिति शेषः । तद्विजमिति । तत्तद्वक्ष्यमाण पट्टोलात्मकमित्यर्थः । मध्यमं वलयं नारसिंहगायत्रावयवात्मकत्वान्नारसिंहगायत्री । तन्मन्त्र इति । 'तत्' यद्वृजमन्त्रात्मकमित्यर्थः । पक्षां कथमेकमान्तर वलयमित्याशयेन पृच्छति । अथ किमान्तरमिति । इतरपट्चक्र प्रत्येक सत्यत्वेन परिहरति, पट्टा इति । एवं मध्यम-वाह्ययोरेपि व्याख्येयम् । यदिति । 'यत्' नारसिंहं वीजं शोमिति(१) तत् 'प्रथमस्य' आचक्राख्यस्यान्तर वलयमध्ये भवति । एवमितरेष्वपि व्याख्येयम् । 'माहात्म्यम्' शोमिति, यदा 'महात्म्योः' नार-सिंही शक्तिः, 'तत्' विजमिति । 'सारस्वतम्' ऐमिति । 'काम-देवं' क्लोमिति । 'प्रणवम्' ओमिति । 'क्रोधदैवतं' हुमिति ।

अथ किं मध्यम वलयः ? यद्वै मध्यमानि वलयानि भवन्ति ; यन्नारसिंहाय तत् प्रथमस्य, यदिद्वाहे तद्वितीयस्य, यद्वृज-नखाय तत्तृतीयस्य, यद्वोमहि तच्चतुर्थस्य, यत् तन्नस्तत् पञ्चमस्य, यत् सिद्धः प्रचोद्यादिति तत् षष्ठस्य ; तदेतत् पक्षां नारसिंहचक्राणां पट्टमध्यमानि वलयानि भवन्ति । अथ किं वाह्यं वलयः ? यद्वै वाह्यानि वलयानि भवन्ति ; यदाचक्रं यदानन्दात्मा तत् प्रथमस्य, यत् शुचक्रं यत् प्रियात्मा तद्वितीयस्य, यन्महाचक्रं यज्ज्योतिरात्मा तत्

तृतीयस्य, यत् सकललोकरक्षणं चक्रं यन्मायात्मा तच्च-
तुर्थस्य, यद्युचक्रं यद्योगात्मा तत् पञ्चमस्य, यदसुरा-
न्तकं चक्रं यत् समाप्तात्मा तत् षष्ठस्य; तदेतानि षण्णो
नारसिंहचक्राणां षड्वाद्यानि वलयानि भवन्ति ।

नारसिंहायेति चत्वार्यक्षराणि 'प्रथमस्य' आचक्राख्यस्य
मध्यमवलये^(१) यावत्तमासावृत्त्या लिखेत् । एवमप्येऽपि त्रैयम् ।
यदानन्दात्मेति आचक्राय 'आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नमः
इत्यावृत्त्या यावद्वलयसमाप्तिं लेख्यम् ।

सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा गिरसे स्वाहा, महाचक्राय ज्योति-
रात्मने स्वाहा शिखायै वषट्, सकललोक रक्षण-चक्राय मायात्मने
स्वाहा कण्ठाय हुम्, युचक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वौषट्,
असुरान्तकचक्राय सत्यात्मने स्वाहा अस्त्राय फट्, एवं बाह्यवलयेषु
क्रमेण लेख्यम् ।

अथ कृतानि न्यस्थानि?, यत् प्रथमं तद्-हृदये, य-
द्वितीयं तच्छिरसि, यत्तृतीयं तच्छिखायां, यच्चतुर्थं तत्
सर्वेष्टङ्गेषु, यत् पञ्चमं, तत् सर्वेषु नेत्रेषु, यत् षष्ठं तत्
सर्वेषु देशेषु ॥

पूर्वोक्तमन्त्रावृत्त्या^(२) वलयत्रयलिखितमन्त्ररूपाणि षडङ्गेषु
न्यसनीयानीति प्रश्नपूर्वकमाह । अथ कृतानीति । चो नार-

(१) क, प्रथमस्य मध्यम वलये ।

(२) ख वलया पर्णो मन्त्रावृत्त्या वलन परलोच्यम् ।

सिंहाय चक्राय आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नम इति हृदि ॥ १ ॥
 श्रीं विग्रहे सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा शिरसे स्वाहा इति शिरसि
 । २ । ऐं वज्रनखाय महाचक्राय ज्योतिरात्मने स्वाहा शिखायै
 यपडिति शिखायाम् । ३ । क्लीं धोमहि सकललोक रक्षणचक्राय
 मायात्मने स्वाहा कवचाय हुमिति वक्त्रे । ४ । श्रीं तन्त्री व्यु
 चक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट् इति नेत्रेषु । ५ । हो
 नृसिंह प्रसीदयादसुरान्तकचक्राय सत्यात्मने स्वाहा अस्ताय
 फडिति सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ एव षडङ्गप्रयोग

य एतानि नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु विभृयात् तस्यानु
 षुप् सिध्यति, तस्य भगवान् नृसिंह प्रसीदति, तस्य कैवल्यं
 सिध्यति, तस्य सर्वे लोका सिध्यन्ति तस्य सर्वे जना सिध्य-
 न्ति, तस्मादेतानि षड् नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु न्यस्यानि
 भवन्ति । पवित्रञ्चैतत् तस्य न्यसनं, न्यसनान्नारसिंहा
 नन्दो भवति, कर्माण्यो भवति, ब्रह्माण्यो भवति । अन्य-
 सनान्न नारसिंहानन्दो भवति, न कर्माण्यो भवति,
 न ब्रह्माण्यो भवति ; तस्मादेतत् पवित्रं न्यसनम्,

न्यासफलमाह ॥ एतानीति । फल षड्वक्त्रसिद्धिकामोऽह
 चक्रात्मक षडङ्गन्यास करिष्ये इति प्रयोग । किञ्चेत्याह पवित्रञ्चै
 तत्तस्य न्यसनमिति । पुन फलव्रयमाह न्यसनादिति । विपक्षे
 बाधकम् अन्यसनादेति । एतेनेतस्य नित्यकाम्यता उक्ता ।
 उपमंहारः, तस्मादिति ।

तृतीयस्य, यत् सकललीकरक्षणं चक्रं यन्मायात्मा तच्च-
तुर्थस्य, यद्युचक्रं यद्योगात्मा तत् पञ्चमस्य, यदसुरा-
न्तकं चक्रं यत् समाप्तात्मा तत् षष्ठस्य; तदेतानि षण्णां
नारसिंहचक्राणां पङ्क्ताद्यानि वलयानि भवन्ति ।

नारसिंहायेति चत्वार्यचराणि 'प्रथमस्य' आचक्राख्यस्य
मध्यमवलये^(१) यावत्समाप्ताहत्या लिखेत् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।
यदानन्दात्मेति आचक्राय आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नमः
इत्याहत्या यावद्वलयसमामि लेख्यम् ।

सुचक्राय प्रियात्मने स्वाहा शिरसे स्वाहा, महाचक्राय ज्योति-
रात्मने स्वाहा शिखायै वषट्, सकललीक-रक्षण-चक्राय मायात्मने
स्वाहा कवचाय हुम्, युचक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट्,
असुरान्तकचक्राय सत्यात्मने स्वाहा अस्ताय फट्, एवं बाह्यवलयेषु
क्रमेण लेख्यम् ।

अथ क्वैतानि न्यस्यानि?, यत् प्रथमं तद्-हृदये, य-
द्वितीयं तच्छिरसि, यत्तृतीयं तच्छिखायां, यच्चतुर्थं तत्
सर्वेष्टङ्गेषु, यत् पञ्चमं, तत् सर्वेषु नेत्रेषु, यत् षष्ठं तत्
सर्वेषु देशेषु ॥

पूर्वाक्तमन्त्राहत्या^(२) वलयत्रयलिखितमन्त्ररूपाणि पङ्क्तिषु
न्यसनीयानीति प्रष्टुपूर्वकमाह । अथ क्वैतानीति । चो नार-

(१) क, प्रथमस्य मध्यम वलये ।

(२) छ, वलयत्रयं पूर्वो मन्त्राहत्या वलय परलोचम् ।

सिंहाय चक्राय आनन्दात्मने स्वाहा हृदयाय नम इति हृदि ॥ १ ॥
 श्रीं विग्रहे सूचक्राय प्रियात्मने स्वाहा मिरसे स्वाहा इति गिरसि
 । २ । ऐं यच्चनखाय महाचक्राय ज्योतिरात्मने स्वाहा शिखायै
 यपडिति शिखायाम् । ३ । क्ली घोमहि सकललोक रक्षणचक्राय
 मायात्मने स्वाहा कवचाय हुमिति कवचे । ४ । श्रीं तन्त्री यु
 चक्राय योगात्मने स्वाहा नेत्रत्रयाय वीपट् इति नेत्रेषु । ५ । ह्रीं
 दृमिंह. प्रतोदयादसुरान्तकचक्राय मत्यात्मने स्वाहा अस्ताय
 फडिति सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ एव षडङ्गप्रयोगः,

य एतानि नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु विभृयात् तस्यानु
 पुप् सिध्यति, तस्य भगवान् नृसिंह प्रसीदति, तस्य कैवल्यं
 सिध्यति, तस्य सर्वे लोकाः सिध्यन्ति तस्य सर्वे जना सिध्य-
 न्ति; तस्मादेतानि षड् नारसिंहानि चक्राण्यङ्गेषु न्यस्यानि
 भवन्ति । पवित्रञ्चैतत् तस्य न्यसनं, न्यसनान्नारसिंहा-
 नन्दो भवति, कर्मण्यो भवति, ब्रह्मण्यो भवति । अन्य-
 सनान्न नारसिंहानन्दो भवति, न कर्मण्यो भवति,
 न ब्रह्मण्यो भवति; तस्मादेतत् पवित्रं न्यसनम्;

न्यासफलमाह ॥ एतानीति । फल पञ्चकमिदिकामोऽहं
 चक्रात्मक षडङ्गन्यास करिष्ये इति प्रयोगः । किञ्चेत्याह, पवित्रञ्चै-
 तत्तस्य न्यसनमिति । पुन फलत्रयमाह, न्यसनान्नादिति । विपक्षे
 बाधकम् अन्यसनावेति । एतेनैतस्य नित्यकाम्यता उक्ता ।
 उपसंहारः, तस्मादिति ।

यो वा एतन्नारसिंहं चक्रमधीते स सर्वेषु वेदेष्वधीतो
भवति, स सर्वेषु यज्ञेषु याजको भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु
स्नानो भवति, स सर्वेषु मन्त्रेषु सिद्धो भवति, स सर्वत्र
शुद्धो भवति, स सर्वरक्षो-भूत-पिशाच-शाकिनो-प्रेत-
वेताल-नाशको भवति, स निर्भयो भवति ; तदेतन्ना-
श्रद्धानाय प्रब्रूयात् तदेतन्नाश्रद्धानाय प्रब्रूयादिति ॥

इत्यथर्वणीये नारसिंह-पट्चक्रोपनिषत् समाप्ता ॥

अन्याध्ययने फलमाह, यो वा इति । वेदेष्वधीतीति तत्तत्स्येष्ट-
विषयस्य कर्मण्यपीति सममी । 'सिंहः' सिद्धिमान् । 'सर्वत्र' वाहे
चाभ्यन्तरे च । पट्चक्रोपनिषदध्ययनादन्यान्यपि पट्फलानि
भवन्तीत्याह, स सर्व-रक्षो-भूतेत्यादि-पञ्चामन्यदेहाविष्टानामपि
निवर्त्तको भवति । अनधिकारिणे न वाच्यमित्याह, तदेतदिति ।
द्विरुक्तिरादरार्था । पट्चक्रलिखन-प्रकारस्तु मन्त्रवर्णैरेव वलय-
चयं कृत्वा तृतीयवलयोपरि दिक्षु रेखारूपानरानालिख्य तदु-
परि त्रिकोणाकाराणि तायत्तिपत्राणि लिखेत्, यन्त्रोपरि च
द्वितीय-चक्रार्थं वलयम् । एवमग्रेऽपि । तापनीयोक्तस्तु पञ्चाङ्ग-
न्यासपक्षोऽनेन न बाध्यते, नापि विकल्पाते अधिकफलार्थत्वात् ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अष्टपदवाक्यानां पट्चक्रस्य प्रदीपिका ॥

इति पट्चक्रोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ •